

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı
Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı

TÜRKİYE CUMHURİYETİ-SSCB TİCARİ İLİŞKİLER: 1923-1938

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hıdır BOZKURT

DANIŞMANI: Dr. Öğr. Üyesi Onur KINLI

İZMİR-2019

YEMİN TUTANAĞI

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum “**Türkiye Cumhuriyeti-SSCB Ticari İlişkiler: 1923-1938**” adlı yüksek lisans tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Hıdır BOZKURT

T.C.EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS

TEZ SAVUNMA TUTANAĞI

ÖĞRENCİNİN

Adı Soyadı : Hıdır BOZKURT
Numarası : 92160001539
Anabilim Dalı : Uluslararası İlişkiler Yüksek Lisans Programı
Tez Başlığı (Türkçe) : Türkiye Cumhuriyeti- SSCB Ticari İlişkiler: 1923-1938
Tez Başlığı (İngilizce) : Republic of Turkey-USSR Trade Relations: 1923-1938
Tez Savunma Tarihi : 11/02/2019
Tez Başlığı Değişikliği Varsa Yeni Başlık:

JÜRİ ÜYELERİ

Jüri Başkanı

Unvan, Adı, Soyadı : Dr. Öğr. Üyesi Onur KINLI
Karar : ☒ Başarılı ☐ Başarısız ☐ Düzeltme
İmza :

Jüri Üyesi

Unvan, Adı, Soyadı : Doç. Dr. Elif YENEROĞLU
Karar : ☒ Başarılı ☐ Başarısız ☐ Düzeltme
İmza :

Jüri Üyesi

Unvan, Adı, Soyadı : Dr. Öğr. Üyesi Kerim Eser AFŞAR
Karar : ☒ Başarılı ☐ Başarısız ☐ Düzeltme
İmza :

TEZ HAKKINDA JÜRİNİN GENEL GÖRÜŞÜ

(Jüri Başkanı Tarafından Doldurulacaktır)

Tez savunması sonucunda öğrenci tarafından hazırlanan çalışma;

Oybirliğiyle ☒

Oy çokluğuyla ☐

Başarılıdır

Düzeltilmelidir

Başarısızdır

☒☐☐

- Bu tutanak üç (3) işgünü içerisinde jüri üyelerinin raporlarıyla beraber Anabilim Dalı Başkanlığı üst yazısıyla Enstitü Müdürlüğüne gönderilmelidir.
- Tezli yüksek lisans programlarında düzeltme alan öğrencinin 3 (üç) ay içerisinde yeniden savunmaya girmesi zorunludur.

ÖNSÖZ

Çalışma konusunun belirlenmesinde, Uluslararası İlişkiler literatürünün, özellikle 20.yüzyılda uluslararası politika ve uluslararası iktisadi sistemde önemli bir yer teşkil eden Sovyetler Birliği'nin, Türkiye ile olan politik ilişkileri kadar, ticari ilişkilerine eğilim gösterilmemesi etkili olmuştur. Özellikle iki devlet arasındaki politik ilişkiler incelenirken, iktisadi ilişkilerin de hesaba katılmasıyla daha bilimsel sonuçlar çıkarılacağı düşüncesiyle hareket edilmiştir.

İki devlet arasındaki dış ticaret verileri incelenirken birincil kaynaklara ulaşılmaya özen gösterilmiştir. Verilerin doğruluğunun tespiti ise birçok Rusça ve Türkçe kaynakların karşılaştırılmasıyla sağlanmıştır. Dış ticarete konu olan ürünlerin bütün olarak tespit edilip, çözümlemesinin yapılması ise literatüre ayrıca katkı sağlaması planlanmıştır.

Tez çalışması süresince, karşılaştığım en küçük sorunda bile yardımlarını esirgemeyen; yazım sürecinde zihinsel yorgunluğa paralel olarak isteksizliğin baş gösterdiği dönemlerde moral desteği veren danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Onur KINLI' ya verdiği emeklerden ötürü çok teşekkür ederim.

Tez süresince karşılaştığım arşiv belgelerinin çevirisinde yardımlarını esirgemeyip, emek harcayan değerli hocam Doç. Dr. Elif YENEROĞLU' na ne kadar teşekkür etsem azdır. Ege Üniversitesi Merkez Kütüphanesi çalışanı Sayın Sırrı CEM başta olmak üzere ve uğramış olduğum diğer kütüphanelerde ismini bilmediğim tüm çalışanlara teşekkürü borç bilirim. Kaynak kitap arayışları sırasında İstanbul'da bulunduğum süre zarfında, bana evinin kapılarını açıp, gerekli çalışma ortamını sağlayan kuzenim Can İNAN' a ayrıca teşekkür ederim. Özellikle bu süreçte manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen anneme, babama, ablama ve babaanneme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Hıdır BOZKURT

Bornova / 2019

ÖZET

Bu tezin konusunu 1923-1938 döneminde Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında gerçekleşen ticari ilişkilerin detaylı çözümlemesi oluşturmaktadır. Tezin birinci bölümünde, iki devletin imparatorluk döneminden kalan iktisadi yapı ve kaynaklarına değinilmiş, dış ticaretlerinin vaziyetleri ayrıca inceleme konusu olmuştur. Böylece tezin diğer bölümlerinde hem uluslararası iktisadi sistemde hem de ikili ticari ilişkilerde, yeni kurulan iki devletin sahip oldukları devlet karakteri temelinde inşa etmeye çalıştıkları politik ve ekonomik sistemlerinin, ne kadar başarıya ulaşp ulaşmadığının idraki sağlanmaya çalışılmıştır. Tezin ikinci bölümde ise 1923-1927 döneminde iki devlet arasında herhangi bir ticaret antlaşması imzalanmadan yürütölmeye çalışılan ticari ilişkileri değinilmiş, bu süreç içerisinde politik ilişkilerin iktisadi ilişkileri veya tersi bir durumun dış ticaretlerini nasıl etkilediğı üzerine durulmuştur. Tezin bu bölümde ve diğer bölümlerde de değinilen, uluslararası ticaretteki konumlarının ne durumda olduğunun anlaşılması adına, her iki devlete ait genel dış ticaret verileri üzerinde durulduktan sonra ikili ticari ilişkilerin detaylı bir çözümlemesine geçilmiştir. Üçüncü bölümde, iki devlet arasında 11 Mart 1927 tarihli Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması imzalanmasından, 1931 yılına kadar olan dönem konu edinilmiştir. Antlaşma maddelerinin tahlili detaylı bir şekilde yapılmıştır. Ayrıca 1929 Ekonomik Krizi sonrası, uluslararası ve iki devlet arasındaki ticaretin durumu da mercek altına alınmıştır. Tezin son bölümde ise 1931-1938 yılları arasında iki devlet arasında gerçekleşen ticari ilişkilerinin denetim altına alınması ve sürekliliğinin sağlanması adına 16 Mart 1931 ve 8 Ekim 1937 tarihlerinde imzalanmış olan Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması'na değinilmiştir. Ayrıca her iki devletin ihracatını ve ithalatını etkilemiş olan, Birinci Beş Yıllık Plan (BBYSP), İkinci Beş Yıllık Plan (İBYP) ve Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (BBYSP) incelenme altına alınmıştır. Sovyetler Birliği ile Türkiye'nin 1937 ve 1938 yıllarında ikili ticaretlerine konu olan bütün ürünler tespit edilmiş ve bu ürünler içerisinde, uluslararası ve ikili ticareti en çok ilgilendirenlerin çözümlemesi ayrıca yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sovyetler Birliği, Türkiye, dış ticaret, ithalat, ihracat, seyrisefain, ekonomik kriz, Birinci Beş Yıllık Plan, İkinci Beş Yıllık Plan, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı.

ABSTRACT

Subject of this thesis covers a detailed explanation of commercial operations conducted between Soviet Union and Turkey in the period of 1923-1938. In the first chapter, economic structure and resources remaining from imperial period of these two countries are mentioned and foreign trade conditions are also discussed separately. Thus, in the other chapters of the study: the political and economic systems, which are tried to be built on the basis of state characteristics of the two newly established countries, in both international economic system and bilateral commercial relations are analysed in order to provide an understanding for their success rate. Second chapter of the study mentions that the commercial relations of the two states were conducted without a trading pact between 1923-1927 and the chapter lays emphasis on how the foreign trade in this period was affected by the political relations affecting economic relations or vice versa. In this chapter same as the others, a detailed explanation is made on bilateral trade relations after emphasizing the general foreign trade data of the two states in order to provide an understanding for the conditions of these states in international trade position. The third chapter covers the period between the signing date of Treaty of Commerce and Navigation in March 11, 1927 until 1931. There is a detailed analysis on the articles of this treaty. Moreover, international and bilateral state of trade after the 1929 Economic Crisis is also examined. In the last chapter of the thesis, Treaty of Commerce and Navigation signed in March 16, 1931 and October 8, 1937 is addressed for both controlling the bilateral trade relations under an official roof and providing continuity between the years of 1931-1938. In addition, First Five Year Plan (FFYP), Second Five Year Plan (SFYP) and First Five Year Industrial Plan (FFYIP), all of which affected the exportation and importation of the two countries, are analysed. All the products, which became the matter of bilateral trade between Soviet Union and Turkey in 1937 and 1938, are detected and the products which concerns the bilateral trade most are also examined separately.

Key Words: Soviet Union, Turkey, foreign trade, export, import, navigation, economic crisis, First Five Year Plan, Second Five Year Plan, First Five Year Industrial Plan.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	
İÇİNDEKİLER.....	ii
TABLolar LİSTESİ.....	v
GRAFİKLER LİSTESİ.....	xii
KISALTMALAR.....	xii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE CUMHURİYETİ VE RUSYA SOVYET FEDERATİF SOSYALİST CUMHURİYETİ'NİN DEVRALDIĞI İKTİSADİ YAPI VE KAYNAKLAR

1.1. Rus İmparatorluğu'nun Dağılmasından Sonra Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin Devraldığı İktisadi Yapı ve Kaynaklar	10
1.1.1. Tarım ve Sanayi	16
1.1.2. Ticaret	25
1.2. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne Kalan İktisadi Yapı ve Kaynaklar	28
1.2.1. Tarım ve Sanayi	35
1.2.2. Ticaret	40

İKİNCİ BÖLÜM

1923-1927 ARASI DÖNEMDE İTİLA FNAMELER İLE YÜRÜTÜLEN TİCARİ İLİŞKİLER

2.1. Türkiye'nin Dış Ticareti	44
2.1.1. Dış Ticaret Rejimi	45
2.1.1.1. Lozan Antlaşması'na Ek Olarak İmzalanan Ticaret Sözleşmesi	45
2.1.2. İhracat	47
2.1.3. İthalat	49
2.1.4. Dış Ticaret Dengesi	52

2.2. Sovyetler Birliği'nin Dış Ticareti	53
2.2.1. Dış Ticaret Rejimi	54
2.2.2. İhracat	63
2.2.3. İthalat	65
2.2.4. Dış Ticaret Dengesi	66
2.3. Türkiye Cumhuriyeti-Sovyetler Birliği Ticari İlişkilerinin Başlaması	67
2.3.1. İcra Vekilleri Heyeti Toplantılarında Dile Getirilen Türkiye-Sovyetler Birliği Ticari İlişkileri	68
2.3.2. İzmir İktisat Kongresi'nin Türkiye-Sovyetler Birliği Ticari İlişkileri Açısından Önemi	69
2.3.3. Sovyetler Birliği'nden Gelen Ticaret Heyeti'nin İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın Ziyaret Edişi	71
2.3.4. 1925 Yılı Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın Ticari İlişkilere Etkisi ..	72
2.3.5. Türkiye ve Sovyetler Birliği'nde Ticaret Bankaları ve Bunların Ticari İlişkilerdeki Yeri	73
2.4. 1923-1927 Arası Dönemde Türkiye ve Sovyetler Birliği Arasındaki Ticari Faaliyetler	77
2.4.1. Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile Olan Ticari İlişkileri	78
2.4.1.1. İthalat	78
2.4.1.2. İhracat	79
2.4.1.3. Dış Ticaret Dengesi	80
2.4.2. Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile Olan Ticari İlişkileri	81
2.4.2.1. İthalat	82
2.4.2.2. İhracat	85
2.4.2.3. Dış Ticaret Dengesi	88

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1927 YILI TİCARET VE SEYRİSEFAİN ANTLAŞMASI VE SONRASI

TÜRKİYE-SOVYETLER BİRLİĞİ TİCARİ İLİŞKİLERİ

3.1. Ticaret Antlaşmasının Gerekliliği	91
3.1.1. İkili Ticarete Yaşanan Sorunlar	92

3.1.2. Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanı Tefik Rüştü ile SSCB Dışışleri Halk Komiseri Çiçerin Görüşmesi ve Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması'nın İmzalanması	94
3.1.3. 11 Mart 1927 Tarihli Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması'nın Maddeleri ve Taraflara Getirdiği Yükümlölükler	96
3.2. 1929 Yılı Ekonomik Krizi'ne Kadar Olan Dönemde Türkiye-Sovyetler Birliğı Ticari İlişkileri	101
3.3. 1929 Ekonomik Krizi'nde Türkiye-Sovyetler Birliğı Dış Ticareti	108

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1931-1938 ARASI DÖNEMDE YÜRÜTÜLEN TİCARİ FAALİYETLER

4.1. 1931-1934 Arası Dönemde Sovyetler Birliğı ile Türkiye'nin Ticari İlişkileri	148
4.1.1. Yeni Bir Ticaret Antlaşmasının Gerekliliğı	167
4.1.2. 16 Mart 1931 Tarihli Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması	169
4.1.3. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı Temelinde Gerçekleşen Sovyetler Birliğı-Türkiye İktisadi İlişkileri	183
4.2. 1935-1938 Arası Dönemde Sovyetler Birliğı-Türkiye Ticari İlişkileri	204
SONUÇ	238
KAYNAKLAR.....	247
ÖZGEÇMİŞ.....	270

TABLÖLER LİSTESİ

Tablo-1: Rus İmparatorluğu'nda Pik Demir Üretimi (1700-1725)	11
Tablo-2: Rus İmparatorluğu'nda Pik Demir Üretimi (1730-1860)	13
Tablo-3: Rus İmparatorluğu'nda Pik Demir ve Çelik Üretimi (1865-1893)	15
Tablo-4: Rus İmparatorluğu'nda Buğday Üretimi (1900-1905)	19
Tablo-5: Rus İmparatorluğu'nda Tarım Makinesi ve Aleti Üretimi (Ruble)	20
Tablo-6: Rus İmparatorluğu'nda Buğday Üretimi (1906-1913)	21
Tablo-7: Rus İmparatorluğu Sanayisinin Büyüme Yüzdeleri (1885-1913)	23
Tablo-8: Rus İmparatorluğu'nda Kömür Üretimi (1908-1913)	24
Tablo-9: Rus İmparatorluğu'na Ait Dış Ticaret İstatistikleri (1899-1913)	26
Tablo-10: Rus İmparatorluğu'na Ait Dış Ticaret Verileri (1914-1917)	27
Tablo-11: Osmanlı İmparatorluğu'nun GSMH'si (1913)	32
Tablo-12: Osmanlı İmparatorluğu'nun Dış ve İç Borçlarının Yüzdelik Dağılımı (1900 ve 1914 Yılları İçin)	34
Tablo-13: Osmanlı İmparatorluğu'nda Başlıca Tarım Ürünlerine Dair İstatistikler (Ekili Arazi, Miktar, Verim)	36
Tablo-14: 1912 ve 1963 Yılı Tarımsal Üründeki Verimlilik Miktarı (Hektar/Kg.)	38
Tablo-15: 1915 Yılı Sanayi Sayımına Göre Sanayi Kuruluşları	39
Tablo-16: Osmanlı İmparatorluğu'nun Dış Ticaret Açığı (1900-1914)	41
Tablo-17: 1914 Yılı Dış Ticarete Kullanılan Ürünlerin Yüzdesi	42
Tablo-18: Türkiye'nin İhracat Değerleri (1923-1927)	47
Tablo-19: Türkiye'nin Başlıca İhraç Ettiği Ürünler ve Değerleri (1923-1927)	48

Tablo-20: Türkiye'nin Gerçekleştirdiği İhracat Miktarı (1923-1927)	49
Tablo-21: Türkiye'nin İthalat Değeri (1923-1927)	50
Tablo-22: Türkiye Tarafından En Fazla İthalı Gerçekleştirilen Ürünler ve Değerleri (1923-1927)	51
Tablo-23: Türkiye'nin Dış Ticaret Açığı (1923-1927)	52
Tablo-24: SSCB'nin İhracat Değerleri (1918-1927)	63
Tablo-25: SSCB'nin İthalat Değerleri (1918-1927)	65
Tablo-26: SSCB'nin Dış Ticaret Dengesi (1918-1927)	66
Tablo-27: Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden İthalatı (1923-1927)	78
Tablo-28: Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne İhracatı (1923-1927)	79
Tablo-29: Türkiye'nin Sovyetler Birliği Karşısındaki Dış Ticaret Dengesi (1923-1927)	80
Tablo-30: Sovyetler Birliği'nin Dış Ticaret Verileri (1921-1927)	81
Tablo-31: Sovyetler Birliği'nin Sterlin Değeri Cinsinden Dış Ticaret Verileri (1921-1927)	82
Tablo-32: Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den İthalatı (1923-1927)	82
Tablo-33: Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den İthal Ettiği Ürünler (1926/1927)	83-84
Tablo-34: Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye İhracat Değeri ve Miktarı (1923-1927)	85
Tablo-35: Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye İhraç Ettiği Ürünlerin Listesi (1923/1924)	87
Tablo-36: Sovyetler Birliği'nin Türkiye Karşısındaki Dış Ticaret Dengesi (1923-1927)	88
Tablo-37: Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile Olan Dış Ticaret Hacmi (1923-1927)	90
Tablo-38: Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne İhraç Ettiği Ürünler Üzerinde Uygulanacak Olan Gümrük Vergisi İndirimi	97

Tablo-39: Türkiye'nin Sovyetler Birliği Tarafından İthal Edilen Ürünler Üzerinde Fazladan Gümrük Tarifesi Uygulamayacağı Ürünler Listesi	98
Tablo-40: Türkiye'nin Dış Ticareti (1927-1929)	101
Tablo-41: Sterlin/Lira Paritesi (1927-1929)	102
Tablo-42: Sovyetler Birliği'nin Dış Ticareti (1927-1929)	102
Tablo-43: Sterlin/Ruble Paritesi (1927-1929)	103
Tablo-44: Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile Olan Dış Ticareti (1926-1929)	103
Tablo-45: Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile Olan İhracat Değeri ve Miktarı (1926/1927-1929)	105
Tablo-46: Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile Olan İthalat Değeri ve Miktarı (1926/1927-1929)	105
Tablo-47: Devletlerin 1929 Ekonomik Krizi'nden Etkilenme ve Toparlanma Dönemleri (Çeyrekte)	110
Tablo-48: Büyük Buhran' da Sanayi Üretim Endekslerindeki Azalış (Yüzde)	111
Tablo-49: Dünya İthalatı İstatistikleri (1929-1931)	111
Tablo-50: Dünya İhracatı İstatistikleri (1929-1931)	112
Tablo-51: Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan Devraldığı Borçlar (Altın Lira)	113
Tablo-52: Türkiye'nin Dış Borcu ve Ödeme Planı-1 (1929-1955)	114
Tablo-53: Türkiye'nin Dış Borcu ve Ödeme Planı-2 (1933-1939)	116
Tablo-54: Türkiye'nin 2234 Kanununca Belirlenmiş Borçların Ödeme Tutarı (1933-1944)	117
Tablo-55: Sterlin/Lira Paritesi (1929-1931)	119
Tablo-56: Türkiye'nin Genel İhracatında Ziraata Dair İstatistikler (1928-1931)	120

Tablo-57: Türkiye'nin Ekim-Kasım Arası Dönemlerine Ait İthalat ve İhracat Değerleri	121
Tablo-58: Türkiye'nin Genel İhracat-İthalat Değerleri (1929-1931)	122
Tablo-59: Türkiye'nin Dış Ticaret Dengesi (1929-1931)	122
Tablo-60: Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile Dış Ticareti (1929-1931)	125
Tablo-61: Türkiye'nin Sovyetler Birliği Karşısındaki Dış Ticaret Dengesi	125
Tablo-62: Sovyetler Birliği'nin Genel İhracat-İthalat Değerleri (1929-1931)	128
Tablo-63: Sovyetler Birliği'nin Dış Ticaret Dengesi (1929-1931)	128
Tablo-64: Sterlin/Ruble Paritesi (1929-1931)	129
Tablo-65: Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile Olan Dış Ticaret Değerleri (1929-1931) ..	129
Tablo-66: Sovyetler Birliği'nin Türkiye Karşısındaki Dış Ticaret Dengesi (1929-1931)	130
Tablo-67: Pazar dö Lövan (Bazaar de Levant) AŞ Ortakları ve Hisselerinin Dağılımı	134
Tablo-68: Pamuk ve Nebati Yağlar TAŞ Ortakları ve Hisselerin Dağılımı	135
Tablo-69: 1923-1928 Yılları Arasında Kurulan ve Yabancı Sermayenin Ağırlıkta Olduğu Ticaret Anonim Şirketleri	136
Tablo-70: Türkiye'de Faaliyet Gösteren Sanayi Sektöründeki Sermayenin Dağılımı ..	138
Tablo-71: Türkiye'deki Banka Sermayeleri ve Tabiiyeti	139
Tablo-72: Türkiye'de Hayat Pahalılığı (1923, 1927-1929)	141
Tablo-73: Türkiye'de İşçi Ücretleri (1928)	142
Tablo-74.1: Türkiye'nin Altın Rezervi (Kg) ve Karşılığı [(Lira)-(1932-1934)]	149
Tablo-74.2: Türkiye'nin Altın Rezervi (Kg) ve Karşılığı [(Lira)-(1935-1938)]	150
Tablo-75: Türkiye'nin Toplam İhracat ve İthalat Değerleri (1931-1934)	151

Tablo-76: Türkiye'nin Dış Ticaret Dengesi (1931-1934)	152
Tablo-77: Türkiye'nin Dış Ticaret Hacmi (1931-1934)	153
Tablo-78: Sovyetler Birliği'nin İhracat ve İthalat Değerleri (1931-1934)	161
Tablo-79: Sovyetler Birliği'nin Dış Ticaret Hacmi (1931-1934)	162
Tablo-80: Sovyetler Birliği'nin Dış Ticaret Dengesi (1931-1934)	162
Tablo-81: Sovyetler Birliği'nin Tarımsal Ürün Hasadı (1929/1930-1933)	163
Tablo-82: Sovyetler Birliği'nin İhraç Ettiği Bazı Tarımsal Ürünlerin Değeri (1930-1932)	164
Tablo-83: Sovyetler Birliği'nin Demir Metalürjisi İstatistikî (1927-1933)	165
Tablo-84: Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile Olan İhracat-İthalat Değerleri (1931-1934)	175
Tablo-85: Türkiye'nin Sovyetler Birliği Karşısındaki Dış Ticaret Dengesi (1931-1934)	176
Tablo-86: Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile Olan Dış Ticaret Hacmi (1931-1934)	176
Tablo-87: Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile Olan İhracat-İthalat Değerleri (1931-1934)	178
Tablo-88: Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile Olan İhracat-İthalat Miktarları (1931-1934)	179
Tablo-89: Sovyetler Birliği'nin Türkiye Karşısındaki Dış Ticaret Dengesi (1931-1934)	181
Tablo-90: Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile Olan Dış Ticaret Hacmi (1931-1934)	181
Tablo-91: BBYSP Kapsamında Kurulacak Olan Sanayi Tesisleri ve Yatırılacak Sermayenin Dağılımı	193
Tablo-92: Sovyetler Birliği'nden İthal Edilecek Malzemeler ile İnşa Edilecek Fabrikalar	195

Tablo-93: BBYSP Doğrultusunda Kurulmuş Olan Fabrikalar (1934-1939)	200
Tablo-94: Türkiye'nin Toplam Bütçe Geliri ve Savunmaya Ayrılan Tutar [(Lira)(1935-1938)]	205
Tablo-95: Türkiye'nin Genel İhracat-İthalat Değerleri (1935-1938)	206
Tablo-96: Türkiye'nin Krom Üretimi (1935-1938)	208
Tablo-97: Türkiye'nin Dış Ticaret Hacmi (1935-1938)	209
Tablo-98: Türkiye'nin Dış Ticaret Dengesi (1935-1938)	210
Tablo-99: Sovyetler Birliği ve Başlıca Devletlerin Sanayi Üretim Hacmi (1935-1938)	213
Tablo-100: SSCB' de Çelik, Pik Demir ve Kömür Üretimi (1933-1938)	214
Tablo-101: Sovyetler Birliği'nde Buğday Üretimi (1913, 1933-1938)	215
Tablo-102: Sovyetler Birliği'nin Genel İhracat-İthalat Değerleri (1935-1938)	216
Tablo-103: Sovyetler Birliği'nin Krom İhracatı (1930-1935)	218
Tablo-104: Sovyetler Birliği'nin Dış Ticaret Hacmi (1935-1938)	218
Tablo-105: Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile Olan İhracat-İthalat Değerleri (1935-1938)	219
Tablo-106: Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile Olan Dış Ticaret Hacmi (1935-1938) ...	222
Tablo-107: Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile Olan Dış Ticaret Dengesi (1935-1938) ..	222
Tablo-108: Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile Olan İhracat-İthalat Değerleri (1935-1938)	224
Tablo-109: Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile Olan İhracat-İthalat Miktarları (1935-1938)	226
Tablo-110: Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye İhraç Ettiği Ürünler ve Miktarları [(Ton), (1937-1938)]	227-228

Tablo-111: Sovyetler Birliği’nin Türkiye’den İthal Ettiği Ürünler ve Miktarları [(Ton), (1937-1938)].....	230
Tablo-112: Sovyetler Birliği’nin Türkiye Olan Dış Ticaret Hacmi (1935-1938)	231
Tablo-113: Sovyetler Birliği’nin Türkiye Karşısındaki Dış Ticaret Dengesi (1935-1938)	232

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik-1: Türkiye'nin Genel Dış Ticaretinde Sovyetler Birliği'nin Payı (1923-1929) ..	104
Grafik-2: Sovyetler Birliği'nin Genel Dış Ticaretinde Türkiye'nin Payı (1923-1929) .	106
Grafik-3: ABD 'nin GSYH'si (1929-1932)	109
Grafik-4: Türkiye'nin Genel Dış Ticaretinde Sovyetler Birliği'nin Payı (1929-1931) .	126
Grafik-5: Sovyetler Birliği'nin Genel Dış Ticaretinde Türkiye'nin Payı	131
Grafik-6: Türkiye'nin Genel Dış Ticaretin de Sovyetler Birliği'nin Payı (1931-1934)	177
Grafik-7: Sovyetler Birliği'nin Genel Dış Ticaretin 'de Türkiye'nin Payı (1931-1934)	182
Grafik-8: Türkiye'nin Genel Dış Ticaretinde Sovyetler Birliği'nin Payı (1935-1938)	223
Grafik-9: Sovyetler Birliği'nin Genel Dış Ticaretin 'de Türkiye'nin Payı (1935-1938).....	232

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
BBYP	Birinci Beş Yıllık Plan
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BDİE	Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü
bkz.	Bakınız
CHF	Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
DP	Demokrat Parti
DSO	Devlet Sanayi Ofisi
Düz.	Düzenleyen
Ed.	Editör
GİSZ	Gosudarstvennoe İzdatelstvo Sovetskoe Zakonodatelstvo
Gosbank	Devlet Bankası
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
GSYH	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
Haz.	Hazırlayan
İBYP	İkinci Beş Yıllık Plan
İTO	İstanbul Ticaret Odası
Kg	Kilogram
kr.	Kuruş
MC	Milletler Cemiyeti
MTTB	Milli Türk Ticaret Birliği
MTO	Moskova Ticaret Odası
NKİD	Narodniy Komissariat Po İnostrannım Delam
RANEPA	Rusya Devlet Başkanlığı Ulusal Ekonomi ve Kamu Yönetimi Akademisi
RG	Resmî Gazete
RGASPI	Rusya Toplumsal-Siyasal Tarih Devlet Arşivi
RKP-B	Rus Komünist Partisi (Bolşevik)

RMB	Rusya Merkez Bankası
ROSSPEN	Rus Siyasi Ansiklopedisi Yayınevi
RSFSC	Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti
s.	sayfa
SBKP	Sovyetler Birliği Komünist Partisi
SBKP-(B) MKP	Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevik) Merkez Komitesi Plenumu
SCF	Serbest Cumhuriyet Fırkası
ss.	sayılı sayfa
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TAŞ	Türk Anonim Şirketi
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCMB	Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
TCMBB	Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Bülteni
TSKB	Türkiye Sanayi Kredi Bankası
TSMB	Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası
TTSO	Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
VTsIK	Tüm Rusya Sovyetleri Merkez Yürütme Komitesi
y.t.y	yayın tarihi yok
y.y.y	yayın yeri yok
YEP	Yeni Ekonomi Politikası
yy	yüzyıl

GİRİŞ

Türkiye ile Sovyetler Birliği ilişkilerini konu alan birçok çalışmada, dönemin politik ilişkileri çokça işlenirken, ticari ilişkiler daha az ön planda tutulmuş ve yer verilmiştir. Örneğin Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkileri işleyen temel kaynaklardan biri olan Dimitır Vandov'un *Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri* adlı çalışmasında ticari ilişkilere yalnızca dokuz sayfa ayrılmıştır. Aleksandr Kolesnikov'un *Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri: Türk-Sovyet İlişkilerinin Kuruluşunun 90. Yılı* çalışmasında ise ekonomik ilişkilere yine sınırlı bir şekilde yer verilmiştir. Ayrıca tezin odaklanıldığı 1923-1938 dönemi içerisinde Türkçe literatürde iki devletin politik ilişkilerinin ağırlıkta olduğu fakat ticari ilişkilere oldukça az yer ayrılan diğer temel kaynaklar arasında şunlar gösterilebilir: Kamuran Gürün'ün *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Raşid Tacibayev'in *Kızıl Meydan'dan Taksime, Siyasette, Kültürde ve Sanatta Türk-Sovyet İlişkileri (1925-1945)*, Suat A. Bilge'in *Güç Komşuluk – Türkiye – Sovyetler Birliği İlişkileri 1920 – 1964*, Feridun Cemal Erkin'in *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*. Sözü geçen kaynaklarda iki devlet arasındaki ticari ilişkiler istatistik veriler üzerinden incelenmemiş, genel olarak imzalanan ticaret antlaşmalarının neler olduğu üzerinde durulmuştur. Keza Rusça kaynaklar da genel olarak iki devlet arasındaki politik ilişkilere daha çok yoğunlaşmıştır. Bu kaynaklar arasında ise; P.P. Moiseev ve Y.N. Rozaliyev'in *K İstorii Sovetsko-Turetskih Otnoşeniiy (Türk-Sovyet İlişkileri Tarihi)*, M.A. Gasratyan ve P.P. Moiseev'in *СССР и Турция 1917-1979 (SSCB ve Türkiye)* ve K. Poznanskaya'nın *Staraya i Novaya Turtsiya (Eski ve Yeni Türkiye)* adlı çalışmaları örnek gösterilebilir.

Türkçe ve Rusça kaynakların daha çok politik ilişkiler üzerine yoğunlaşması, ikili ticari ilişkilerin detaylı bir şekilde incelenmesi için her iki devletin öncelikli olarak resmi kaynaklarına yönelimini ve karşılaştırmalı analizini zorunlu kılmaktadır. Tezin birinci bölümde, her iki devletin imparatorluk zamanlarındaki iktisadi yapılarına ve kaynaklarına değinilecektir. Rus ve Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi sahalarda özellikle sanayi ve tarım alanında üretim çıktısının ne durumda olduğu ve üretim miktarının artırılması adına atmış olduğu adımlar inceleme altına alınacak buna paralel olarak da her iki yapının dış ticareti nasıl etkilediği üzerine durulacaktır. Bu süreç içerisinde yabancı sermaye, dış

borçlar gibi konulara da ağırlık verilecek böylece her iki imparatorluğun yıkılmasından sonra kurulan devletlerin ilerleyen tarihlerde hangi iktisadi sorunlar ile karşılaştığı ve bu sorunlara ne gibi çözümler üretmeye çalıştığının daha iyi idraki sağlanmaya çalışılacaktır. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu dönemine ait iç ve dış borçlar mercek altına alınacak böylece cumhuriyetin ilanında sonra bu borçların iktisadi bir yük olarak ortaya çıkması ve bu borçların ödenmesi konusunda uluslararası alanda atılmış olan adımların daha iyi idrak edilmesine ön ayak olunacaktır. Rus İmparatorluğu'nun sanayi ve tarım yapısının nasıl bir durumda olduğunun çözümlemesi yapılırken, temel alınan kaynaklar arasında şunlar yer alacaktır: Stanislav Gustavoviç Strumilin'in *İstoria Çernoıy Metallurgii v SSSR (SSCB'de Metalürji Endüstrisinin Tarihi)*, Ministerstvo Finansov-Departament Torgovli i Manufaktur tarafından hazırlanan *Ministerstvo Finansov-Departament Torgovli i Manufaktur, Fabriçno-Zavotskaya Promıšlennost i Torgovlya Rossii (Rusya'da Fabrika Endüstrisi ve Ticaret)*, Ministerstvo Zemledvlya-Otdvl Selskoıy Ekonomi i Selskohozyaiystvennoıy Statistik tarafından basılan *Statistika Znonomiçeskih Svdnı po Selskomu Hozyaiystvu Rossii i İnostrannıh Gosudarstv (Rusya ve Yabancı Ülkelerin Tarım Endüstrisi İstatistiki ve Ekonomik Verileri)*, Soveta Sezdov Predstavitelei Promıšlennosti i Torgovli, *Statistiçeskiy Yejegodnik 1912 g. (1912 İstatistik Yıllığı)*, Ministerstva Vnutrennih Del, *Yubileyniy Sbornik Tsentralnago Statistiçeskago Komiteta (Merkez İstatistik Komitesi Jübile Koleksiyonu)*, Edmon Teri'nin *Ekonomiçeskoye Preobrazovaniye Rossii (Rusya'nın Ekonomik Dönüşümü)*, M.E Falkus'un *Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914*. Ayrıca dış ticaretin durumu hakkında tahliller yapılırken, Tsentralnago Stativtiçvskago Komiteta, *Statistiçeskiy Yejegodnik Rossiı, 1915 (Rusya İstatistik Yıllığı, 1915)* ve Trudı Tsentralnago Statistiçeskogo Upravleniya, *Statistiçeskiy Sbornik za 1913-1917 gg. (1913-1917 Yılı İstatistiksel Koleksiyonu)* adlı yıllıklerden da yararlanılmaya özen gösterilecektir. Türkiye'nin devraldığı iktisadi yapı ve kaynakların çözümlenmesinde ise kullanılacak temel kaynaklar arasında; Şevket Pamuk'un *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, Parvus Efendi'nin *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, Vedat Eldem'in *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Donald Quataert'in *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, Tevfik Çavdar'ın *Milli Mücadele'ye Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm*, A.Gündüz Ökçün'ün *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, Başbakanlık Devlet İstatistik

Enstitüsü (BDİE) tarafından basılan *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki ve Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı* bulunmaktadır.

Tezin ikinci bölümde ise 1923-1927 arası dönemde iki devlet arasında ticaret antlaşması yokluğunda gerçekleştirilen ticari ilişkiler konu edinilecektir. Fakat bu ilişkilere geçmeden önce her iki devletin genel olarak dış ticaret verileri ve dış ticaret rejimi üzerine odaklanılacaktır. Böylece her iki devletin aralarında gerçekleştirmiş olduğu ticari faaliyetlerin boyutu ve ne şekilde yürütüldüğü daha anlaşılır bir noktaya getirilmeye çalışılacaktır. Sovyetler Birliği’nin dış ticaret rejiminin tahlili yapılırken, 1921-1928 yılları arasında yürürlükte olan Yeni Ekonomi Politikası (YEP) temelinde bir değerlendirmesi yapılacak ayrıca YEP’in ne olduğu, dış ticareti nasıl etkilediği ve genel olarak bu iktisadi politikanın temel hedeflerinin neler olduğu birinci ağızlardan verilecektir. Kullanılan temel kaynaklar arasında Vladimir İlyiç Lenin’in dile getirdiği sözlerin aynı zamanda bir kıyaslamasını sunması için Rusça ve Türkçe olarak *Polnoye Sobraniye Soçineniiy (Toplu Eserler)* ve *Seçme Eserler*, Lenin sonrası dönem için ise J.V. Stalin’in *Eserler* adlı çalışmalarına yer verilecektir. Türkiye’nin de benzer konular hakkında çözümlemesi yapılacak, özellikle dış ticaret rejiminde nasıl bir politika izleyeceğinin tahlili için İzmir İktisat Kongresi (1923) ve Lozan Antlaşması’na ek olarak imza edilen ticaret antlaşması mercek altına alınacaktır. Yararlanılacak olan temel kaynaklar arasında; A. Gündüz Ökçün ’ün *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar*, İsmail Soysal’ın *Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları*, Yahya Sezai Tezel’in *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)* ve Çağlar Keyder ’in *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)* adlı çalışmalara yer verilecektir.

Her iki devletin genel ve ikili ticari ilişkileri hakkında veriler incelenirken belirtilen dönem içerisinde kullanılacak kaynaklar arasında ise Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, *Vneşnyaya Torgovlya SSSR, 1918-1940 (SSCB Dış Ticareti, 1918-1940)*, Soviet Union Information Bureau’nun *The Soviet Union: Facts, Descriptions, Statistics* Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından basılan *İstatistik Yıllığı 57 Grafiği Havidir* ve Milletler Cemiyeti (MC)’nin hazırlamış olduğu *International Statistical Year-Book 1928* bulunacaktır. Ayrıca 1923-1927 döneminde iki devlet arasında itilafnameler ile yürütülen ticari ilişkilerde mevzubahis olan ihracat ve ithalat ürünlerinin toplu bir dökümünün Rusça’ dan Türkçe’ ye çevirisi de

tarafımızca yapılacaktır. Bu çevirinin önemi, her iki devlet arasında dış ticarete konu alan ürünlerin daha önce toplu bir dökümünün Türkçe literatürde yer almamasından gelmektedir. Bu bölümde aynı zamanda iki devletin bankacılık sistemi inceleme altına alınacak, özellikle hangi bankaların dış ticaret üzerinde etkisi olduğunun üzerinde durulacaktır. Türkiye’de dönem itibariyle faaliyet gösteren bankalardaki yabancı sermayenin varlığı incelenirken, Hikmet Kıvılcımlı’ nın *Yol-2* adlı çalışmasından faydalanılacaktır.

Tezin üçüncü bölümde ise her iki devlet arasında imza edilmiş ve ticari ilişkileri resmi bir çatı altında birleştirmesini sağlayan 11 Mart 1927 tarihli Ticaret ve Seyrisefain Anlaşması ile 16 Mart 1931 tarihli bir diğer Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması’nın imzalanmasına kadar olan döneme değinilecektir.¹ Öncelikle her iki devletin ikili ticari ilişkilerini etkileyen sorunların kökenine inilecek ve neden bir ticaret antlaşmasının varlığına ihtiyaç duyulduğu üzerine yoğunlaşılacaktır. 11 Mart 1927 tarihli antlaşmanın detaylı bir tahlili yapılırken Nduçno-İssledovdtelskiiy Institut Monopolii Vneşney Torgovli’ nin yayınlamış olduğu *Torgoviye Otnoşeniya SSSR so Staranami Vostoka (SSCB'nin Doğu Ülkeleri ile Ticari İlişkileri)*, S.S.S.R. Narodniy Komissariat Po İnostrannim Delam (NKİD SSSR) tarafından hazırlanan *Sbornik Deiystvuyuşih Dogovorov, Soglaşeniyy i Konventsiiy, Zaklyuçennih s İnostrannimi Gosudarstvami (Yabancı Devletler ile Yapılmış Olan Mevcut Antlaşmalar, Paktlar ve Sözleşmeler Koleksiyonu)*, yine resmî kaynaklardan olan T.C Dışişleri Bakanlığı’nın *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı* çalışması ve Jane Degras’ın editörlüğünü yaptığı *Soviet Documents on Foreign Policy* kaynakları esas alınacaktır. Bu dönem arasında 1929 yılında yaşanan ekonomik krizin uluslararası ticarete ve iki devletin ticari ilişkilerine etkisi ayrıca incelenecektir. Bunun yanında evrensel çapta yaşanan ekonomik krizin kapitalist üretim ilişkilerine sahip devletlerde etkisini daha ciddi boyutlarda göstermesine rağmen, Sovyetler Birliği’nin bu krizden doğrudan etkilenmemesinin nedenleri de mercek altına alınacaktır. Tüm bu söylenenler, dış ticaret verileri ışığında karşılaştırılmalı analize tabi tutularak gerçekleştirilecektir. Özellikle Sovyetler Birliği ve Türkiye arasındaki ticari ilişkilerin karşılaştırmalı analizi, ekonomik krizin öncesi ve sonrası

¹ *Resmî Gazete (RG)*, 31.05.1927, Sayı: 598, s. 2561; *RG*, 05.08.1931, Sayı: 1865, s. 723.

(1927-1929 ve 1929-1931) şeklinde iki farklı döneme ayrılarak yapılacaktır. Hem uluslararası ticaretin hem de Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki ticaretin belirtilen dönemler arasında karşılaştırmalı analizi yapılırken temel alınan kaynaklar arasında; TC Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından hazırlanan *İstatistik Yıllığı 1931/32*, MC'nin *Statistical Year-Book of The League of Nations 1932/33*, her bölüm için istatistik verilerin temel alındığı Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR' in *Vneşnyaya Torgovlya SSSR, 1918-1940 (SSCB Dış Ticareti, 1918-1940)*, TC Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün hazırlamış olduğu *Dış Ticaretimizde Ziraatın Payı*, Brian Duignan' ın editörlüğünü üstlendiği *The Great Depression* ve ekonomist ve Yunanistan'ın eski Maliye Bakanı olan Yanis Varufakis' in *Küresel Minotauros, Amerika, Avrupa ve Küresel Ekonominin Geleceği* yer alacaktır. Ayrıca bu dönemde 1929 yılında yaşanan ekonomik krizin Türkiye'nin toplumsal yapısında göstermiş olduğu olumsuz etkileri de mercek altına alınacaktır. Böylece uluslararası sistemde yaşanan bir iktisadi krizin toplum üzerindeki olumsuz etkileri Türkiye örneği üzerinden gösterilmeye çalışılacaktır. Bu durumun analizi ise istatistiki veriler üzerinden yapılacak ve öncelikle Tevfik Çavdar'ın *Yüz Yıllık Pahalılık* adlı çalışmasından ve *İstatistik Yıllığı 1931/32*' den yararlanılacaktır. İktisadi kriz dönemlerinde bir sorun olarak ortaya çıkan bir diğer unsur ise Türkiye'nin ödemekle yükümlü olduğu dış borçlar mevzusu olmuştur. Bu konun detaylı çözümlemesinde ise T.C. Maliye Bakanlığı' ın *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mâli İdare*'si, *Resmî Gazete*, İ. Hakkı Yeniyay'ın *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi* ve Biltekin Özdemir'in *Osmanlı Devleti Dış Borçları, 1854-1954 Döneminde Yüzyıl Süren Boyunduruk* adlı çalışmaları kullanılacaktır.

Tezin son bölümde ise 16 Mart 1931 tarihli Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması'ndan 1938 yılına kadar olan dönemde iki devlet arasında gerçekleşen ticari ilişkiler, diğer bölümlerde olduğu gibi, detaylı bir incelemeye tabi tutulacaktır. Bu dönem arasında imzalanmış olan ticaret antlaşmalarının detaylı bir şekilde incelenmesinde A.S. Tisminets tarafından derlenen *Vneşnyaya Politika SSSR, Sbornik Dokumentov (SSCB Dış Politikası, Belge Koleksiyonu)*, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), *TBMM Zabıt Ceridesi*, *Resmî Gazete* ve üçüncü bölüm için de geçerli olan *Sbornik Deiystvuyuşih Dogovorov, Soglaşeniyy i Konventsiiy, Zaklyuçennih s İnostrannimi Gosudarstvami (Yabancı Devletler ile Yapılmış Olan Mevcut Antlaşmalar, Paktlar ve Sözleşmeler*

Koleksiyonu) adlı çalışmalardan faydalanılacaktır. Öte yandan uluslararası iktisadi sistemde yaşanan kriz sonrası, gelişmiş kapitalist üretim ilişkilerine sahip ve bu devletlere özellikle dış ticarete bağımlı olan diğer devletlerin iktisadi sistemlerindeki çöküş, farklı bir ekonomi politikasına yönelimini gerektirmiştir. Bu yönelim kapitalist üretim ilişkilerinin yeterli düzeyde gelişmediği ayrıca sanayi sektörünün geri kalmışlığı sonucu mamul maddelerin ithalatına yüksek miktarda bağımlı olan devletlerin tahlili, Türkiye ve Sovyetler Birliği'nin iktisadi ilişkileri örneği üzerinden gerçekleştirilecektir. Bu durumun çözümlemesi yapılırken ilk olarak Türkiye'nin 1929 yılında yaşanan ekonomik kriz sonrası uygulamaya koyduğu ekonomik politikalardan “iktisadi devletçilik” in ne olduğu üzerine durulacaktır. Ayrıca sözü geçen iktisadi politikanın dış ticarete yansımalarının nasıl olacağı öncelikli olarak birincil kaynaklar üzerinden analiz edilecektir. Analiz için temel alınan kaynaklar arasında *C.H.F. Nizamnamesi ve Programı*, İsmet İnönü'nün *Kadro Dergisi*'ne kaleme aldığı “Fırkamızın Devletçilik Vasfı” makalesi ve TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu tarafından basılan *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları, 1920-1973* adlı çalışmaları yer alacaktır. Bunun yanında ikincil kaynaklarda öncelikli olarak Korkut Boratav' ın *Türkiye'de Devletçilik*, *Kadro Dergisi* yazarlarının makaleleri, Hikmet Kıvılcımlı 'nın *Türkiye Ekonomi Politikası Hakkında* adlı çalışmalarından faydalanılacaktır. İktisadi devletçilik temelinde sanayinin gelişiminin sağlanması ve buna paralel olarak dışa bağımlı olunan ithalat mallarının üretimini, devlet sınırları içerisinde gerçekleştirilerek bu bağımlılığı azaltması düşüncesiyle Sovyetler Birliği'nin desteğiyle hayata geçirilen Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (BBYSP) incelenme altına alınacaktır. Ayrıca bu dönemde Türkiye'nin BBYSP sürecinde destek almak için öncelikle Sovyetler Birliği'ne neden yöneldiği argümanlarına kanıt sağlaması “kadim dostluk” tan ziyade istatistik veriler üzerinden analiz edilmeye çalışılacaktır. Sovyetler Birliği'nin Birinci Beş Yıllık Plan (BBYP) ve hemen sonrasında hayata geçirdiği İkinci Beş Yıllık Plan (İBYP) süresince üretim çıktılarında elde ettiği başarılar ise; Komitet po Zagotovkam S.-H Produktov (Tarım Ürünleri Satın Alma Komitesi) tarafından hazırlanan *Yejegovnik Hlebooborota za 1931-32, 1932-33 i Predvaritelnyje İtogi Zagotovok 1933 z. (1931-1932, 1932-1933 Tahıl Yıllığı ve 1933 Yılı Hasadının Ön Sonuçları)*, İ.V Sautin'in editörlüğünü yaptığı *Sotsialistiçeskoye Stroitelstvo Soyuza SSR, 1933-1938 gg, Statistiçeskiy Sbornik (SSC Birliği' nin Sosyalist İnşası, 1933-1938, İstatistik*

Koleksiyonu), Tsetralnoye Upravleniye Narodno- Hozyaiystvennogo Uçete Gosplana SSSR'ın *Sotsialistiçeskoye Strontelstvo SSSR (SSCB'nin Sosyalist İnşası)*, *Statistiçeskiy Yejegodnik (İstatistik Yıllığı)* ve Milletler Cemiyeti'nin *Statistical Year-Book of the League of Nations 1936/37*, *Statistical Year-Book of the League of Nations 1938/39* adlı çalışmalarda yer alan istatistik veriler üzerinden analizi gerçekleştirilecektir. BBYSP' nin uygulanma sürecinin ve Sovyetler Birliği'nden gelen heyetler tarafından hazırlanan raporların analizinde; İktisat Vekâleti' nin hazırlamış olduğu *Raporlar*, Orloff ve diğer uzmanlar tarafından kaleme alınan *Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii Hakkında Sovyet Mühassısları Tarafından Verilen Raporlar*, N.G Kireyev' in *İstoriya Turtsii XX Vek (20.yy Türkiye Tarihi)*, İlhan Tekeli ve Selim İlkin' in *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Yahya Sezai Tezel'in *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)* öncelikli kaynaklar olarak kullanılacaktır. Son olarak bu bölümde Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki ticari ilişkiler istatistik veriler ışığında analize tabi tutulacak, BBYSP temelinde ithal edilen ürünlerin listesi saptanacak ayrıca dış ticaret verileri üzerinden bir savaş hazırlığının nasıl gerçekleştirildiğinin analizi de yapılacaktır. Bu sebepten ötürü Sovyetler Birliği ve Türkiye'nin savaş sanayinde kilit konumda olan krom, demir ve çelik madenleri ihracının izi sürülmeye çalışılacaktır. Bu konunun araştırılmasında kullanılan temel kaynaklar arasında; T.C. Başbakanlık Devlet Plânlama Teşkilâtı'nın *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, *Madencilik Özel İhtisas Komisyonu Raporu Metal Madenler Alt Komisyonu Krom Çalışma Grubu Raporu*, *Vneşnyaya Torgovlya SSSR, 1918-1940 (SSCB Dış Ticareti, 1918-1940)*, T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü'nün *Küçük İstatistik Yıllığı 1938-39* ve Cemil Koçak'ın *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)*, *İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler* adlı çalışmaları yer alacaktır. Ayrıca 1937 ve 1938 yıllarına ait her iki devlet arasında ithalat ve ihracata konu olan ürünlerin Rusça' dan Türkçe' ye çevrilmesi tarafımızca gerçekleştirilecektir. Böylece her iki devlet arasında ticari ilişkilerin temellerinin atıldığı dönemden 1938 yılına kadar olan süre boyunca aynı zamanda Soğuk Savaş arası dönem veya sonrasında ürün çeşitliliğinin ne derece arttığı ya da azaldığına dair kıyaslama imkânı vermesi açısından fayda sağlayacaktır.

Bu tezin ortaya çıkış sürecinde özellikle tezin kaleme alındığı dönemler de dahil olmak üzere, uluslararası ticaretin ağırlık noktasının giderek Asya kıtasında yoğunlaşması sonucu Türkiye'nin yakın komşularında biri olan Rusya Federasyonu ile gerçekleştirdiği ve gerçekleştireceği ticari ilişkilerin giderek daha da önem kazanması etkili olmuştur.² Böylece Türkiye ile Rusya'nın ilerleyen dönemlerde ticari ilişkilerinin güven ortamında tesis edilerek, dış ticaret hacminin bu doğrultuda genişletilmesi için öncelikle her iki devletin ikili ticari ilişkilerinin temellerinin nereye dayandığı ve nasıl bir süreç geçirdiğinin detaylı bir şekilde mercek altına alınmasını gerektirmektedir. Nitekim her iki devletin politik ilişkilerinden ziyade doğrudan ticari ilişkilerinin temelini konu alan çalışmaların eksikliği bu tez ile birlikte bir nebze de olsa literatüre katkı sağlama amacı taşımaktadır.

² Türkiye'nin Rusya'ya gerçekleştirmiş olduğu 2012, 2013 ve 2014 yılları arasındaki ihracat değeri geçmiş yıllara kıyasla en yüksek değerde seyretmiştir. İhracat değerleri sırasıyla 6.830.777.245, 6.964.209.480 ve 5.943.014.110 dolar olarak kayıtlara geçmiştir. Bu yıllarda Türkiye'nin genel ihracatında Rusya, sırasıyla beşinci, üçüncü ve altıncı sırada yer almıştır. Fakat 2015 yılının Kasım ayında Rusya'ya ait Su-24 tipi savaş uçağının düşürülmesi politik ilişkilerde gerilmeye yol açmış ve bu durum paralelinde ticari ilişkileri de olumsuz yönde etkilemiştir. Böylece 2015, 2016 ve 2017 yılındaki ihracat değerleri, Rusya'nın Türkiye'ye uygulamış olduğu ticari ambargo yüzünden sırasıyla 3.588.330.986, 1.732.953.579 ve 2.734.315.893 dolara düşmüştür. Böylece Türkiye'nin genel ihracatında Rusya'nın sıralaması da aşağı seviyelere gerilemiştir. 2018 yılında ise politik ilişkilerin normalleşmeye başlaması, Türkiye ile Rusya arasındaki ticari ilişkilere de olumlu katkı yapmış ve Ocak-Kasım aylarını kapsayan dönemde ihracat değeri 3.107.301.553 dolar seviyesine yükselmiştir. Türkiye'nin genel ithalatında ise Rusya 2012 yılında 26.625.286.056 dolarla birinci sırayı almıştır. Rusya, Türkiye'nin genel ithalatında birinciliğini 2013 ve 2014 yıllarında da muhafaza etmiştir.; Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), <http://rapory.tuik.gov.tr/26-01-2019-16:29:44-1373114550150028947599365696.pdf?>, <http://rapory.tuik.gov.tr/26-01-2019-16:30:38-121173266113242417161204453253.pdf?>, (26 Aralık 2018); “Turtsiya Namerenno Sbila ‘Su-24’. Faktı i Mneniya”, *Pravda*, 25.11.2015, <https://www.pravda.ru/news/accidents/25-11-2015/1283605-turkey-0/>, (26 Aralık 2018).

BİRİNCİ BÖLÜM

I. TÜRKİYE CUMHURİYETİ VE RUSYA SOVYET FEDERATİF SOSYALİST CUMHURİYETİ'NİN DEVRALDIĞI İKTİSADİ YAPI VE KAYNAKLAR

1923-1927 arası dönemde yürütülen ticari ilişkileri mercek altına almadan önce, her iki devletin imparatorluk döneminden kalan iktisadi yapı ve kaynaklarının neler olduğunun bilinmesi öncelikli önem arz etmektedir. Böylelikle, ilerleyen yıllarda ticari faaliyetlerin ve ticari faaliyetleri besleyen sanayi kollarının, üretim çıktıları, ithalat ve ihracat oranları gibi faktörlerin, hangi yönde artış ya da azalma gösterdiğini anlama açısından önemlidir. Bunun yanında, imparatorluk dönemlerinde ve yeni kurulan devlet biçimlerinde, ticari ilişkilerin hangi yönde seyrettiği, sanayi kalkınmasının hangi düzeyde ve nasıl gerçekleştiği, bu kalkınmanın ticari ilişkilere hangi düzeyde etki ettiği gibi birçok konuyu karşılaştırma olanağını sağlaması açısından da temel sağlayacaktır. Tarihsel bir kronoloji takip edilecek olunursa, öncelikle 1917 ve sonrası Bolşevik İhtilali³ ile Rus İmparatorluğu'ndan sonra kurulan Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC)⁴ ne devreden iktisadi yapı ve kaynakları mercek altına almak yerinde olacaktır.

³ Jülyen takvimine göre Ekim, Miladi takvime göre Kasım ayında gerçekleşen, Rus İmparatorluğu'nun yıkılması ile sonuçlanan ihtilaldir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Gessen İosif Vladimiroviç Sauloviç, *Arhiv Russkoıy Revolyutsii (Rus Devrimi Arşivi)*, Cilt: 1-18, Berlin; Edward Hallett Carr, *Bolşevik Devrimi*, Cilt:1-3, İstanbul: Metis Yayıncılık.; İhtilalin önde gelen politik liderlerinden biri olan Lev Troçki'nin eseri için ayrıca bkz: Lev Troçki, *Rus Devriminin Tarihi*, Çev: Bülent Tanatar, Cilt: 1: Şubat Devrimi, Çarlığın Devrilmesi, İstanbul: Yazın Yayıncılık, 1998; Lev Troçki, *Rus Devriminin Tarihi*, Çev: Bülent Tanatar, Cilt: 2: Ekim Devrimi, Başarısız Karşı Devrim Girişimi, İstanbul: Yazın Yayıncılık, 1998; Lev Troçki, *Rus Devriminin Tarihi*, Çev: Bülent Tanatar, Cilt: 3: Ekim Devrimi, Sovyetlerin Zaferi, İstanbul: Yazın Yayıncılık, 1999.

⁴ Rus İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra kurulan RSFSC, 1922 yılında alınan bir kararla ismi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'ne dönüştürülmüştür; Xenia Joukoff Eudin ve Robert C. North, *Soviet Russia and The East 1920-1927, A Documentary Survey*, Stanford University Press: Stanford/California, 1957, ss. 32-35, 59-60.

1.1. Rus İmparatorluğu'nun Dağılmasından Sonra Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin Devraldığı İktisadi Yapı ve Kaynaklar

Türkiye Cumhuriyeti'nin devraldığı iktisadi kaynaklar ile RSFSC'nin devraldığı iktisadi kaynakların bir karşılaştırılmasının yapılabilmesi, ayrıca her iki devletinde ilerleyen yıllarda izlediği kalkınma stratejilerinin ne kadar başarılı olduğunun anlaşılabilmesi için Rus İmparatorluğu'nun son zamanlarındaki ticaretin durumuna, tarım ve sanayi sektörlerine dair verilere göz atmak yerinde olacaktır.

1914 yılına göz atıldığında Rus İmparatorluğu'nun bir sanayi ülkesi olduğunu söylemek güçtür. Tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi tarım sektörü, diğer sektörlerle oranla daha da ön planda olmuştur. Dış ticaret verileri de Rus İmparatorluğu'nun tarıma dayalı ekonomisini kanıtlar nitelik göstermiştir. Bunun yanında Rus İmparatorluğu'nun sanayileşmeyi hızlandırmak ve tarımda var olan geri kalmışlığı alt etmek için girişimde bulunduğu dönemler olmuştur. Dikkat edilmesi gereken nokta Rus İmparatorluğu'nda yaşanan sanayileşmenin kökleri Çar I. Petro⁵ (Büyük Petro) zamanında (1682-1725) hali hazırdaki üretim tesisleri sayısının artırılmasına kadar uzanmıştır.⁶ Örneğin Çar I. Petro döneminde 17. yüzyılın sonlarına doğru bir kıyaslama yapıldığında on katından fazla bir oranla farklı türlere sahip manifaktür üretim tesisi kurulmuş ve buna paralel olarak üretim hacmi de artış göstermiştir.⁷ Üretim hacmindeki bu artışı pik demir üretimi üzerinden açıklamak yerinde olacaktır. Pik demir üretimi “maddi kültürün gelişimine katkı sağlayan, özellikle sanayileşme dönemine geçildiğinde, çelik ile birlikte önemli bir konumda olmasından”⁸ dolayı örnek olarak seçilmiştir.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz: Yevgeniiy Viktoraviç Anisimov, *Petr Belikii: Liçnast i Reforma (Büyük Petro: Kişilik ve Reformlar)*, Moskova: İnter Yayıncılık, 2009. ; Paul Bushkovitch, *Büyük Petro*, Çev: Berna Akkıyal, Birinci Baskı, İstanbul: İletişim, 2012.

⁶ M.E Falkus, *Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914*, Çev: Alaeddin Şenel, Birinci Baskı, Ankara: V Yayınları, 1986, ss. 17, 30.

⁷ Anisimov, s. 95.

⁸ İvan Pavlaviç Bardin, Stanislav Gustavoviç Strumilin' in, *İstoria Chernoiy Metallurgii v SSSR (SSCB'de Metalürji Endüstrisinin Tarihi)*, Cilt: 1: Feodalniy Period (Feodal Dönem) (1500-1860)'a önsözü, Moskova: SSCB Bilimler Akademisi Yayınevi, 1954.

Sovyetler Birliği döneminin önemli ekonomistlerinden biri olan Stanislav Gustavoviç Strumilin'in *İstoria Çernoıy Metallurgii v SSSR (SSCB'de Metalürji Endüstrisinin Tarihi)* adlı çalışmasından, Çar I. Petro dönemine ait Rus İmparatorluğu'nda pik demir üretiminin nasıl bir artış gösterdiğini **Tablo-1**'den gözlemlemek mümkündür.

Tablo-1: Rus İmparatorluğu'nda Pik Demir Üretimi (1700-1725)

Yıl	Üretim Miktarı (Pud)*	Üretim Miktarı (Ton)**
1700	150.000	2.457
1710	316.000	5.176
1718	566.000	9.271
1719	558.000	9.140
1720	610.000	9.992
1721	623.000	10.205
1722	791.000	12.957
1723	644.000	10.549
1724	776.000	12.711
1725	815.000	13.350

Kaynak: Strumilin, s. 180.

Tablo-1'den görüleceği üzere 1700 yılında 2.457 ton olan pik demir üretimi 1725 yılında yaklaşık olarak beş buçuk kat artış göstermiştir. Böylece Çar I. Petro'nun manifaktür üretimde gerçekleştirdiği reformların⁹ başarı sağladığı açıkça görülmüştür.

* [(1 pud≈16,38 kilogram (kg))].

** Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde Türkiye'ye ait istatistiki veriler ile karşılaştırma olanağı sağlaması ve ayrıca günümüz itibarıyla kullanımı da göz önüne alındığında, pud cinsinden verilen ağırlık birimi, ton ağırlık birimine tarafımızca çevrilmiştir. Ayrıca aksi belirtilmediği sürece, pud cinsinden verilen ağırlık birimi, çalışmanın tamamında yer alan tüm tablolarda, ton ağırlık birimi cinsinden dönüşümü tarafımızca yapılmış ve kalın çerçeve ile belirtilmiştir.

⁹ Özellikle 1700'lü yılların ilk çeyreğinde ağır sanayide görülen gelişmeler dikkat çekmiştir. Metal sanayideki gelişme ilerledikçe, silah sanayinin gelişimi de hızlanmış, Rus İmparatorluğu'nun 1712 yılında Tula ve 1721 yılında Sestraretsk şehirlerinde silah fabrikası kurulmuştur.; Anisimov, s. 99. Çar I. Petro döneminde gerçekleştirilen reformlara dair ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz: Anisimov, 2009.

Çar I. Petro sonrası sanayide yaşanan gelişmeler tartışmalara yol açmıştır. Bu tartışmanın temel noktası, Çar I. Petro sonrası sanayideki gelişim sürecinin sekteye uğrayıp uğramadığı olmuştur.¹⁰ Tartışmaların konusu bu çalışmanın içeriğine ait olmadığından derinlemesine bir çözümlemeye gidilmeyecektir. Falkus, *Rusya'nın Endüstrileşmesi (1700-1914)* çalışmasında bu konuya değinirken “*eski Marksist tarihçilerin Çar I. Petro'dan sonra hayata geçirilen sanayinin büyük bir bölümünün çöktüğünü, II. Katerina (1762-1796) döneminin başına kadar bir durgunluk gösterdiğini*” diğer taraftan “*Arcadius Kahan ve belli bir çevredeki Sovyet tarihçilerinin ise sanayideki gelişimin devam ettiğini*” belirtmiştir.¹¹ Öte yandan, Çar I. Petro sonrası en azından pik demir üretimine dair veriler vermek, sanayinin hangi durumda olduğunun anlaşılması ve bu tartışmalara, bir nebze de olsa, katkı sağlaması açısından önemlidir.

¹⁰ Ayrıca bkz: Arcadius Kahan, “Continuity in Economic Activity and Policy during the Post-Petrine Period in Russia”, *The Journal of Economic History*, Cilt: 25, No: 1 (Mart, 1965), ss. 61-85, <http://www.jstor.org/stable/2116393>, (1 Mayıs 2018).

¹¹ Falkus, ss. 37-38.

Tablo-2: Rus İmparatorluğu'nda Pik Demir Üretimi (1730-1860)

Yıl	Miktar (Pud)	Miktar (Ton)*
1730	957.000	15.676
1740	1.530.000	25.062
1750	2.009.000	32.908
1760	3.663.000	60.002
1770	5.106.000	83.639
1780	6.718.000	110.044
1790	7.957.000	130.339
1800	9.908.000	162.298
1825	9.644.500	157.982
1830	11.169.300	182.959
1835	10.501.100	172.013
1840	11.331.500	185.615
1845	11.432.600	187.271
1850	13.892.300	227.563
1855	15.310.600	250.795
1860	20.467.500	335.268

Kaynak: Strumilin, s. 204.;Ministerstvo Finansov-Departament Torgovli i Manufaktur, *Fabrično-Zavotskaya Promışlennost i Torgovlya Rossii (Rusya'da Fabrika Endüstrisi ve Ticaret)*, S. Peterburg, 1896, s. 371.

Tablo-2'ye göz atıldığında Rus İmparatorluğu'nda pik demir üretimi Çar I. Petro döneminden sonra herhangi bir sekteye uğramadan artış göstermiş olduğu görülebilir. Fakat 1860-1864 yılında pik demir üretimindeki miktar 296.487 ton¹² kadar olmuş, bu

* 1730-1800 arası yılları için Strumilin'in ayrıca ton birimi cinsinden de verdiği miktar, tekrardan hesaplamaya tabi tutularak yazılmıştır. Bunun nedeni istatistik verilerin alındığı kaynaklarda pud olarak verilen ağırlık biriminin kilogram cinsinden küsuratı farklı olarak ele alınıp, ton ağırlık birimine dönüştürülmesiyle cüzi bir oranda da olsa farklı sonuçlar vermesidir. Bundan dolayı standart bir hesaplamanın oluşturulabilmesi için pud olarak verilen her miktar ton birimine tekrardan tarafımızca çevrilmiştir. Referans olarak kullanılan kaynaklarda her ne kadar pud biriminin yanında ton biriminden de verilmiş olsa dahi istatistik veriler tekrardan hesaplamaya tabi tutulmuş olup, bu hesaplamalar, miktar belirten tüm tablolara tarafımızca uygulanmıştır.

¹² 18.100.000 pud.

düşüşün temel sebebi ise 1861 yılında serflere özgürlük verilmesiyle birlikte Urallar’ da yer alan Demidov kuruluşlarındaki iş gücü sayısı 1860’da 25.585 kişi iken, bu sayı 1862’de 9.147’ye düşmesiyle¹³ açıklanabilir. Bunun yanında 1861 yılına gelindiğinde serflerin özgür bırakılması ile sanayinin gelişimi için engel teşkil eden durumlarından biri aşılmıştır.¹⁴ Bunun yanında Aleksandır Gerşenkron’un *Ekonomičeskaya Atstalist vı İstariçiskiy Perpektive (Tarihsel Perspektifte İktisadi Geri Kalmışlık)* adı altında basılan çalışmasında, benzer vurguyu yapmış fakat serflere özgürlük verilmesini salt olarak Rus İmparatorluğu’nun iktisadi kalkınmasını gerçekleştirmek için atılmış bir adım olarak görmenin yanlış bir bakış açısı olduğunu da¹⁵ belirtmiştir.

Rus İmparatorluğu’nun 20. yüzyılın başlarında iktisadi yapısının nasıl olduğuna geçmeden önce son olarak pik demir ve çelik üretim miktarının, 19. yüzyılın yaklaşık olarak son iki çeyreğinde nasıl bir durumda olduğuna göz atılması yarar sağlayacaktır. **Tablo-3**’ten dönemin Rus Finans Bakanlığı tarafından basılan “*Fabriçno-Zavotskaya Promışlennost i Torgovlya Rossii (Rusya’da Fabrika Endüstrisi ve Ticaret)*”¹⁶ adlı kaynaktan, 1865-1893 arası dönemde Rus İmparatorluğu’nda pik demir ve çelik üretim miktarı görülebilir.

¹³ Falkus, s. 70.

¹⁴ Falkus, s. 59.

¹⁵ Rusya Devlet Başkanlığı Ulusal Ekonomi ve Kamu Yönetimi Akademisi (RANEPA), *Ekonomičeskaya Atstalist vı İstariçiskiy Perpektive (Tarihsel Perspektifte İktisadi Geri Kalmışlık)*, Çev: A.B Belih, Moskova, 2015, ss. 74, 148.

¹⁶ Sanayi ve ticaret dair ayrıntılı bilgi için bkz: Ministerstvo Finansov, 1896.

Tablo-3: Rus İmparatorluğu’nda Pik Demir ve Çelik Üretimi (1865-1893)

Yıl	Pik Demir		Çelik	
	Miktar (Pud)	Miktar (Ton)	Miktar (Pud)	Miktar (Ton)
1865	18.280.700	299.447	-	-
1870	21.949.400	359.542	-	-
1875	26.079.700	427.198	-	-
1880	27.364.400	448.242	-	-
1881	28.661.720	469.493	17.910.380	293.381
1882	28.237.027	462.536	15.120.242	247.677
1883	29.406.931	481.700	13.545.984	221.890
1884	31.105.612	509.525	12.635.197	206.971
1885	32.205.504	527.542	11.776.277	192.901
1886	32.484.417	532.110	14.761.329	241.798
1887	37.389.271	612.454	13.765.537	225.486
1888	40.715.679	666.942	13.570.735	222.295
1889	45.180.305	740.075	15.795.752	258.742
1890	56.560.074	926.481	23.102.797	378.435
1891	61.339.733	1.004.774	26.463.842	433.490
1892	65.431.751	1.071.804	31.436.238	514.941
1893	70.140.559	1.148.936	38.509.418	630.803

Kaynak: Ministerstvo Finansov, 1896, s. 371.

Tablo-3’e bakıldığında Rus İmparatorluğu’nun belirtilen dönem aralığında pik demir üretimi 19. yüzyılın sonlarına doğru giderek artış göstermiş, çelik üretimi ise 1881-1889 yılları arasında iniş ve çıkışlar gösterse dahi 1889 yılı sonrası üretim çıktısı 1881 yılındaki seviyesini geçerek düzenli bir artış içerisinde girmiştir. Rus İmparatorluğu’nun tarım ve sanayi sektörünün 20. yüzyılın başlarında nasıl bir durumda olduğunun incelemesi yapıp, sonrasında ticari alanda nasıl bir konumda olduğuna bakılması 1917 ve sonrası için bir karşılaştırma imkânı doğurması açısından fayda sağlayacaktır.

1.1.1 Tarım ve Sanayi

Rus İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın son dönemlerindeki tarımsal yapısına ve kaynaklarına bakıldığında, tarımdan elde edilen verim, yanlış üretim teknikleri ve ilkel üretim araçlarının kullanılmasından dolayı istenilen verim alınamamıştır. İmparatorluk zamanında en verimli topraklar üzerinde bile, tarımdan alınan ürün verimliliği düşük kalmıştır. Bunun başlıca sebepleri tarımda kullanılan üretim araçlarının ilkel nitelik taşıması ve üretim araçları sayısının yeterli seviyede olmamasından kaynaklanmasıdır. Örneğin, her bir çiftçinin tarımsal faaliyetlerini gerçekleştirmek ve ulaşımını sağlamak için kullanılan at sayısı en fazla bir tane ile sınırlı kalmıştır. Ayrıca tarımla uğraşan kesimin yarısı ilkel pulluk ile çalışmış olup, hasat toplama işi ise el yordamı ile gerçekleştirilmiştir.¹⁷ Böylece tarımdan elde edilen verim istenilen düzeyde gerçekleşmemiştir. Tarımdaki bu geri kalmışlığa ve ilkelliğe ek olarak, kıtlık dönemleri de göz önüne alındığında, iç pazarı besleme konusunda ciddi sorunlara yol açtığı söylemek yanlış olmayacaktır.

Öte yandan, tarım sektöründeki geri kalmışlığa çözüm üretmek için çeşitli girişimlerde de bulunulmuştur. Özellikle 1900'lerin başında tarımda kol gücünün yanında, elektrik kullanımının gerçekleştirilmesi için, bazı kongrelerde “*Tarımda Elektrik*” başlığı altında bir çalışma öne sürülmüştür. Bu çalışmanın temel içeriği, tarlaların ilkel ve kol gücü gerektiren şekilde değil, elektrikli sabanla nasıl sürüleceği üzerine olmuş, bunun sonucunda da ilkel yöntemle bu yöntemin kıyaslaması yapılarak, tarımsal ekonomiyi hangi yönlerden etkileyeceği istatistiksel veriler ile gösterilmeye çalışılmıştır.¹⁸

Rus İmparatorluğu'nun 1906'daki nüfusunun genel karakterine bakıldığında yaklaşık olarak %87'sinin kırsal bölgelerde yaşadığı görülmüştür.¹⁹ Şehir nüfusuna oranla geniş bir yüzdelik dilime sahip olan kırsal nüfusunun büyük çoğunluğu, maddi

¹⁷ Maurice Dobb, *1917'den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi*, Çev: Metin Aktan, İstanbul: Özdemir Basımevi, 1968, ss. 48-49.

¹⁸ Vladimir İlyiç Lenin, *Razvitiye Kapitalizma v Rossii (Rusya'da Kapitalizmin Gelişimi)*, Moskova: Siyasi Edebiyat Yayınevi (Politizdat), 1971, s. 218.

¹⁹ Timur Valetov, “Households in the Russian Empire: Extended or Nuclear Families?”, *Urban Households in Russia and the Soviet Union, 1900-2000*, 31.03.2003, <http://www.iisg.nl/publications/respap44.pdf>, (10 Mayıs 2018).

yetersizliklere ve kısmi özgürlüklere sahip olmasının yanında, Çarlık hükümetinden herhangi bir iktisadi yardım da alamamıştır.²⁰ Köylü sınıfının bu denli yüksek nüfus oranına sahip olması bunun yanında yaşam koşullarının da kötü bir durumda seyretmesi “19. yüzyıl içerisinde Rus İmparatorluğu’nda Narodnik²¹ hareketin doğması” ile sonuçlanmış, bu hareketin temel fikriyatı ise bir “köylü devrimi teorisine inanmaları”²² üzerine olmuştur. Bunun yanında kentlerde çalışan işçi sınıfının durumu da pek iç açıcı halde seyretmemiştir. Ayrıca üzerinde durulması gereken önemli bir nokta, kentlerde çalışan işçilerin geldikleri köyleri ile olan “kişisel ve duygusal bağlarının”²³ korunmuş olmasıdır. Bundan dolayı, herhangi bir köylü ya da işçi ayaklanmasında ve grevde birbirine destek çıkma durumunun meydana gelmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Yıl 1904 Şubat ayını gösterdiğinde Japonya, Port-Arthur ve Çemulpo’ da demir atmış Rus İmparatorluğu’nun donanmasına saldırarak Rus-Japon Savaşı’ nı (1904-1905) başlatmıştır.²⁴ Rus İmparatorluğu’nun savaşta aldığı yenilgiler, gıda ve ulaştırma alanında görülen sorunların baş göstermesi gibi faktörler, halk kitlesinin gösterileri ile sonuçlanmıştır. 1904 yılının sonlarına doğru ilk grev Bakü’de kendini göstermiş, silah fabrikalarında çalışan dört işçinin işine son verilmesi, 250.000 işçinin katılım gösterdiği genel bir grevin yaşanmasını tetikleyen unsurları oluşturmuştur.²⁵ Tüm yaşananlar sonucu, 1905 yılının ilk ayına gelindiğinde 150.000²⁶ kişilik işçi korteji taleplerini²⁷ dile getirmek için Çar II. Nikolay’ ın ikamet ettiği Kışlık Saray’a doğru yönelmişlerdir. Fakat

²⁰ Robin Milner-Gulland ve Nikolay Dejevskiy, *Rusya ve Sovyetler Birliği Tarihi*, Çev: Metin Çulhaoğlu, Cilt: 8, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993, s. 138.

²¹ Kelime kökeni Rusça’ da “Narod (halk)” sözcüğünden gelmektedir. Ayrıca Narodnik iktisatçıların tezlerine karşı Lenin’in çözümlemeleri için bkz: Lenin, 1971, ss. 21-60.; Türkçe kaynak için bkz: V. İ. Lenin, *Rusya’da Kapitalizmin Gelişmesi*, Çev: Seyhan Erdoğan, Ankara: Sol Yayınları, 1988, ss. 25-52.

²² E.H.Carr, *Bolşevik Devrimi 1917-1923*, Çev: Orhan Suda, Cilt: 1, Birinci Baskı, İstanbul: Metis Yayınları, 1989, s. 16.

²³ Milner-Gulland ve Dejevskiy, s. 138.

²⁴ SSCB Bilimler Akademisi, *Uluslararası İlişkiler Tarihi (Diplomasi Tarihi)*, Çev: Atilla Tokatlı, Birinci Baskı, Cilt: 2, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2009, s. 196.

²⁵ Michel Mourre ve Pierre Dominique ve Diğerleri (Haz.), *İhtilaller ve Darbeler Tarihi*, Çev: Sabiha Bozbağlı, Cilt: 2, İstanbul: Cem Yayınları, 1998, ss. 106-107.

²⁶ Bazı kaynaklara göre 200.000 kişi olarak belirtilmiştir.; Mourre, s. 107.

²⁷ Bu talepler genel olarak çalışma saatinin sekiz saate sabitletmesi, asgari ücretin günlük bir ruble olması, fazla çalışma saatlerinin kaldırılması olmuştur.; Mourre, s. 107.

sonuç beklenen gibi olmamış, kortej üzerine ateşler açılmış, 1.000²⁸ kişi ölmüş ve binlerce yaralanmalara sebebiyet vermiştir. Böylece bu olay tarihe “Kanlı Pazar” olarak adını yazdırmıştır.²⁹

1917 Ekim’inde Geçici Hükümet’in başkanlığını üstlenmiş olan Aleksandr Kerenski bu olayı ise hatıratında şöyle anlatmaktadır:

...Petersburg Askeri Bölge Komutanlığı yönünden bir süvari birliği çıktı ve ilk ateş açıldı. ...Hazır durumda olduğu anlaşılan başka bir asker birliği de ateş etmeye başladı. İlk yayılım ateş havaya, ikincisi kalabalığa yöneltildi. Birçokları yere yuvarlandı. Paniğe uğrayan kalabalık geriye dönüp, her yana kaçışmaya başladı. Arkalarından ateş ediliyordu. Biz de herkes gibi...kaçmaya başladık. Hükümetin büyük bir hata işlediği açıktı; halkın niyetini hiç anlayamamıştı. Yürüyüşü örgütleyenlerin planları ne olursa olsun, saraya yürüyen işçilerin kötü bir niyetleri yoktu. Bu hem krallığın hem de Rusya’nın çok pahalıya ödediği bir hatadır.³⁰

Rus İmparatorluğu için 1905 sonbaharında normal yaşam koşulları neredeyse tamamen bozulmaya başlamış, işçi grevleri giderek daha da artmış, askerler ile köylüler arasında ise ayaklanmalar ve isyanlar baş göstermeye başlamıştır.³¹ Meydana gelen tüm olaylardan sonra toplum genelinde bir değişim gerekliliği hissedilmeye başlanmıştır. Bu değişime cevap olarak 1905 yılı Ekim ayında bir bildirge yayımlanmış ve bir ulusal meclisin (Duma) kurulması kararlaştırılmıştır. Seçimlerin yapılması ise 1906 yılına bırakılmıştır.³² Leon Davidoviç Troçki kaleme aldığı otobiyografisinde bu durumu: “*Ve devrim ilk başarısını kazanmıştı, bu başarı eksikti ama ilerisi için ümit vericiydi*” olarak yorumlamıştır.³³

Bu dönemde meydana gelen geniş halk kitlelerinin kötü yaşam koşullarını ve taleplerini duyurabilmek için birçok yerde ayaklanması, grevlere gitmesi tesadüf bir durum değildir. Bunun temel nedenlerinden biri Rus İmparatorluğu’nun Japonya ile bir savaşa girme olasılığını düşünerek üretimde stoklamaya gitmesinde aranabilir. Üretim miktarını arttırmak için halihazırdaki iş gücü fazla mesaiye tabi tutulmuştur. Fakat bu

²⁸ Diğer bir kaynakta 900 kişi olarak belirtilmiştir. Mourre, s. 108.

²⁹ Jean Elleinstein, *Devrimlerin Devrimi*, Çev: Kerem Kurtgözü, Ankara: Başak Yayınları, 1986, s. 44.

³⁰ Aleksandr Kerenski, *Kerenski ve Rus İhtilâli*, Çev: Rasih Güran, Birinci Baskı, İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi, 1967, s. 56.

³¹ Kerenski, s. 61.

³² Elleinstein, s. 44.; Milner-Gulland ve Dejevskiy, ss. 142-143.

³³ Lev Troçki, *Hayatım*, Çev: Müntekim Öçmen, İstanbul: Yazın Yayıncılık, 1999, s. 192.

duruma paralel olarak ücret artışının sağlanmamasıyla yaşam standardı daha da kötüleşen işçi ve köylü sınıfının ayaklanmaları ile karşılaşmıştır. Örneğin **Tablo-4**'e bakıldığında buğday üretiminde 1901 yılından sonraki ani sıçrayış, bu durumu kanıtlar nitelik göstermiştir denebilir.

Tablo-4: Rus İmparatorluğu'nda Buğday Üretimi (1900-1905)

Yıl	Miktar (Pud)	Miktar (Ton)
1900	702.787.000	11.512.134
1901	710.741.000	11.642.426
1902	1.009.121.000	16.530.095
1903	1.032.529.000	16.913.535
1904	1.107.781.000	18.146.214
1905	1.124.170.000	18.414.677
Toplam	5.687.129.000	93.159.081

Kaynak: Ministerstva Vnutrennih Del, *Yubileynyy Sbornik Tsentralnago Statističeskogo Komiteta (Merkez İstatistik Komitesi Jübile Koleksiyonu)*, Cilt: 1863-1913, S. Peterburg, 1913, ss. 94-95.

Yıl 1906'yı gösterdiğinde bir tarım reformu yapılması gündeme gelmiştir. Tarımın geliştirilmesi için krediler sağlanmıştır. Tarım reformu ile birlikte özellikle tarım makineleri ve teçhizatları ithalini gerçekleştiren kuruluş sayılarında artışlar olmuştur. 1909'lerde sayıları 100 kadarla sınırlı kalan bu kuruluşlar, son üç yıl geride bırakılırken 703 yeni kurum daha varlık göstermeye başlamıştır. Böylece tarım aletlerinin ve teçhizatlarının ithalatı da buna paralel olarak artmıştır. Bunun yanında 1906 yılında tarım makineleri ve teçhizatları üretimi yaklaşık 21.000.000 ruble olarak hesaplanırken, 1911 yılına gelindiğinde bu değer 61.500.000 ruble olarak kayıtlara geçmiştir.³⁴ Rus Tarım Bakanlığı'na ait verilerden Rus İmparatorluğu'nun 1912-1914 yılları arasında üretilen tarım makinelerinin ve aletlerinin isimleriyle birlikte, değerlerini **Tablo-5**'ten görmek mümkündür.

³⁴ Edmon Teri, *Ekonomičeskoye Preobrazovaniye Rossii (Rusya'nın Ekonomik Dönüşümü)*, Çev: A. A. Peşkova, Moskova: Rus Siyasi Ansiklopedisi Yayınevi (ROSSPEN), 2008, s. 24.

Tablo-5: Rus İmparatorluğu'nda Tarım Makinesi ve Aleti Üretimi (Ruble)

Makine ve Ekipmanlar	1912	1913	1914
Pulluk	9.129.000	11.161.000	7.010.000
Tohum Ekme Aleti (Mibzer)	8.303.000	8.524.000	6.171.000
Ekin Biçme Makinesi	9.780.000	8.524.000	6.171.000
Ekin Toplama/Birleştirme Makinesi	777.000	1.816.000	3.066.000
Patoz	10.886.000	14.124.000	10.588.000
Diğer Tarım Makineleri ve Yedek Parçaları	13.753.000	17.755.000	12.338.000
Toplam	52.628.000	60.508.000	43.228.000

Kaynak: Ministerstvo Zemledvlya-Otdvl Selskoıy Ekonomi i Selskohozyaiystvennoıy Statistık, *Statistika Znonomiçeskih Svdni po Selskomu Hozyaiystvu Rossii i İnostrannıh Gosudarstv (Rusya ve Yabancı Ülkelerin Tarım Endüstrisi İstatistiki ve Ekonomik Verileri)*, Petrograd: 1917, s. 648.

Tarımsal üretim için başat konumda olan tarımsal alet-teçhizatlarının üretimi ve ithaliyle birlikte 1906 ve 1912 yılları arasında uygulanan çeşitli reformların sonucu da dikkate alındığında, tarımsal verimlilikte artışlar yaşanmış, buna paralel olarak köylünün refahı da bir nebze yükselmiştir.³⁵ Bir tarım ürünü örneğinden yola çıkılacak olunursa Rus İmparatorluğu'nun ekonomisinde önemli bir yer teşkil etmesi, nüfusun büyük çoğunluğunun uğraş alanı olması³⁶ ve Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında gerçekleşen ticari ilişkilerde de yer almasından dolayı, buğdayın üretim miktarını vermek, tarımdaki verimliliğin hangi düzeyde olduğunun anlaşılması için yardımcı olacaktır.

³⁵ Milner-Gulland ve Dejevskiy, s, 138.

³⁶ Teri, s. 40.

Tablo-6: Rus İmparatorluğu'nda Buğday Üretimi (1906-1913)

Yıl	Miktar (Pud)	Miktar (Ton)
1906	902.972.000	14.791.302
1907	954.930.000	15.642.410
1908	1.042.895.000	17.083.337
1909	1.405.871.000	23.029.133
1910	1.389.382.000	22.759.032
1911	936.208.000	15.335.730
1912	1.381.655.000	22.632.458
1913	1.707.420.000	27.968.713
Toplam*	9.721.333.000	159.242.115

Kaynak: Soveta Sezdov Predstaviteley Promishlennosti i Torgovli, *Statističeskiy Yejegodnik 1912 g. (1912 İstatistik Yıllığı)*, Sankt-Peterburg, 1913, s. 38; Ministerstvo Zemledvlya, s. 114.

Tablo-6'dan da anlaşılacağı üzere 1906 yılı sonrası tarımda reform uygulamaları neticesinde buğday üretimde artışlar sağlanmış, 1909 yılında ikinci en yüksek seviyesini görmüştür. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesi 1913 yılında ise en yüksek seviyesine ulaşmıştır.

1914 yılına geldiğinde buğday üretimde düşüşler gözlemlenmiştir. Bu yılda 22.688.202 ton³⁷ buğday üretimi gerçekleşmiş, 1915 yılında ise belli bir miktar daha azalarak 22.502.150 ton³⁸ kadar olmuştur.³⁹ Birinci Dünya Savaşı ve iç savaş bitmesine rağmen, sözü geçen savaşlar, tarımsal alandaki tahrip etkisini devam ettirmiş, 1925 senesine gelindiğinde bile toplam buğday üretimi yaklaşık olarak 19.868.000 ton⁴⁰ kadar gerçekleştirilebilmiştir.⁴¹ Sadece buğday üretiminde değil genele olarak üretimde yaşanan bu düşüş, Rus İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte gerçekleşmiş, yıl 1916'yı gösterdiğinde ise iktisadi kaynaklarda baş gösteren problemler

* Hesaplamalara Finlandiya dahil edilmemiştir.

³⁷ 1.385.058.000 pud olarak verilen miktar ton ağırlık birimine tarafımızca çevrilmiştir.

³⁸ 1.373.700.000 pud olarak verilen miktar ton ağırlık birimine tarafımızca çevrilmiştir.

³⁹ Ministerstvo Zemledvlya, s. 114.

⁴⁰ 1.212.891.728 put.

⁴¹ Soviet Union Information Bureau, *The Soviet Union: Facts, Descriptions, Statistics*, Birinci Baskı, Washington D.C, 1929, s. 72.

içinden çıkılmayacak bir hal almaya başlamıştır. Özellikle ordunun asker ihtiyacını ve ekipmanlarını karşılamak adına aralarında sanayi işçilerinin de bulunduğu rençperlerden oluşan yaklaşık 15.000.000 kişinin savaş endüstrisine ve orduya kaydırılması ile ekili arazinin miktarını ve iş gücü sayısını düşürmüş, böylece üretim miktarındaki azalmanın temel sorunlarından birini oluşturmuştur.⁴²

1914 yılı öncesi tarımsal yapı, her ne kadar iyi bir durumda kendini göstermiş olsa bile, Rus İmparatorluğu'nun bu yapısı Birinci Dünya Savaşı ile birlikte ciddi derecede çöküntüye uğramıştır. Böylece RSFSC'nin kurulmasının Birinci Dünya Savaşı esnasında gerçekleştiği, bunun yanında Birinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan iç savaş da göz önüne alındığında, Rus İmparatorluğu'nun RSFSC'ye tahrip edilmiş bir tarımsal yapı bıraktığı açık bir şekilde görülebilir.

Öte yandan, Rus İmparatorluğu'nun gelişmiş bir sanayi ülkesi olup olmadığı tartışmaları birçok yazar tarafından dile getirilmiştir. Özellikle tartışmanın temel sorularından biri, RSFSC'nin tamamen iktisadi kaynaklardan yoksun ve gelişmemiş bir ekonomiyi devralıp almadığı olmuştur.⁴³ Bu sorunun cevabı, çalışmanın içerisinde geçen istatistik veriler göz önüne alındığında açık bir biçimde kendisini gösterecektir.

1917 yılının kırım noktası olarak baz alınması, kurulacak olan yeni devletin başta politik ve iktisadi olarak değişimini içerse bile, ekonomik olarak bir tahribe yol açtığını söylemek doğru olmayacaktır. Tam tersi olarak, iktisadi ve politik yönden 1917 yılına girildiğinde zaten çökmüş vaziyette olan bir Rus İmparatorluğu kendisini göstermiştir. Bundan dolayı 1917 yılı öncesi ve sonrası ekonomik istatistiklere göre değerlendirmede bulunup karar verilmesi doğru yaklaşımlardan biri olacaktır. Bu yaklaşıma ek olarak Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında yaşanan iç savaş da (1919-1922) göz önünde bulundurarak istatistik veriler oluşturulması olmalıdır. Böylece kantitatif bilgiler ışığında doğru bir analiz geliştirilebilir. Ayrıca her ne kadar başlı başına başka bir çalışmanın konusu olmayı haketmesine rağmen yine de kısaca değinilecek olunursa, Bolşevik İhtilali (1917)'nin başarıya ulaşmasını sağlayan faktörler arasında iktisadi

⁴² Dobb, ss. 68-69.

⁴³ Alec Nove, *An Economic History of the U.S.S.R.*, Birinci Baskı, London: Allen Lane The Penguin, 1969, s. 11.

çöküntünün vermiş olduğu toplumsal hareketliliği, dönemin politik aktörleri ihtilalle sonuçlanacak bir yöne doğru kanalize etmişlerdir. Bunun yanında ihtilalin gerçekleştirilebilmesi için politik kabiliyetin yanında iktisat bilgisine de sahip olunmasının elzem olduğu söylenebilir. Bolşevik İhtilali'ne öncülük eden ve yönlendiren merkez kadroya bakıldığında bu kişilerin politik kabiliyetlerinin yanında iktisatçı kimlikleriyle de ön plana çıktığı görülmüş olacaktır.

Rus İmparatorluğu'nun sanayi sektörü, tarım sektörüne kıyasla daha gelişmiş bir düzeyde seyretmiş olduğu görülebilir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından, Birinci Dünya Savaşı'na kadar Rus İmparatorluğu'nun sanayi gelişimi hız kazanmıştır.⁴⁴ Örneğin, 1900 ile 1908 yıllarının bir karşılaştırılması yapılacak olunursa aralarında on iki farklı sanayi kuruluşunun bulunduğu bir hesaplamada 1900 yılında 12.702 kuruluş bulunurken bu sayı 1908'de 13.321'e yükselmiştir. Bu sanayi kuruluşlarında çalışan işçi sayısı ise 1900 senesinde 1.343.279 iken 1908 senesinde bu sayı 1.559.022' ye çıkmış⁴⁵ üretim miktarı ve değeri de buna paralel olarak yükselmiştir. **Tablo-7**'den Rus İmparatorluğu'nun sanayideki büyüme oranlarını görmek mümkündür.

Tablo-7: Rus İmparatorluğu Sanayisinin Büyüme Yüzdeleri (1885-1913)

Yıl	Büyüme Yüzdesi
1885-1889	%6,10
1890-1899	%8,03
1900-1906	%1,43
1907-1913	%6,25
1910-1913	%7,50

Kaynak: Falkus, s. 62.

Tablo-7'den de anlaşılacağı üzere Rus İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı yaklaşırken, sanayideki büyüme yüzdesi, diğer dönemlere kıyasla oldukça iyi bir durumda seyretmiştir. Özellikle 1906 yılı sonrasında ciddi manada bir gelişim göstermiştir. Bu gelişim daha çok kendini ağır sanayide var etmiştir. 1913 yılına gelindiğinde, Rus İmparatorluğu dünya genelinde, örneğin kömür, pik demir ve petrol

⁴⁴ Falkus, ss. 60-62.

⁴⁵ Soveta Sezdov Predstaviteley Promıshlennosti i Torgovli, s. 200.

üretiminde sırasıyla beşinci ve ikinci konumda yer edinmiştir.⁴⁶ Fakat sanayideki bu büyüme kısa zamanda büyük bir çöküş içerisine girmiştir.

Bu çöküşün en büyük nedenlerinden ikisi Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında yaşanan iç savaş olmuştur. Rus İmparatorluğu'nda sanayi üretim çıktısındaki düşüşü ve RSFSC'ye nasıl bir endüstriyel yapı bıraktığının anlaşılması için kömür sanayi üzerinde durmak yerinde olacaktır. **Tablo-8**'den Rus İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki kömür çıktısı görülebilir.

Tablo-8: Rus İmparatorluğu'nda Kömür Üretimi (1908-1913)

Yıl	Miktar (Pud)	Miktar (Ton)*
1908	1.561.000.000	25.569.932
1909	1.563.000.000	25.602.693
1910	1.520.000.000	24.898.332
1911	1.733.000.000	28.387.375
1912	1.876.000.000	30.729.784
Toplam	8.253.000.000	135.188.116

Kaynak: Teri, s. 69.

1913 yılına gelindiğinde ise kömür üretimi yaklaşık olarak 29.100.000 ton⁴⁷ olmuştur. İç savaşın hâkim olduğu 1920 yılında üretim ciddi bir düşüş göstererek, 8.193.000 ton olarak kayıtlara geçmiştir. Kömür üretiminin 1913 yılı için benzer üretim miktarına gelmesi ancak 1926/1927 döneminde mümkün olmuştur.⁴⁸ Anlaşıldığı üzere Rus İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra devralınan endüstriyel yapı eskiye nazaran bitik halde olup, 1913 yılında sağlanan üretim çıktısına ulaşması 1926/1927 dönemine kadar sürmüştür.

⁴⁶ Falkus, s. 19.

* Küsurları yuvarlanmış biçimde verilen ton ağırlık birimi tarafımızca tekrardan hesaplama tabi tutularak yazılmıştır.

⁴⁷Ya.A. İoffe (Der.) ve L.Ya. Eventova (Düz.), *SSSR i Kapitaliçeskiye Stranı, Statistiçeskiy Sbornik Tehniko-Ekonomiçeskih Pokazateley Narodnogo Hozyaystva SSSR i Kapitaliçeskih Stran za 1913-1937 gg.* (SSCB ve Kapitalist Ülkeler, 1913-1917 Yılı SSCB ve Kapitalist Ülkeleri Ulusal Ekonomilerinin Teknik ve Ekonomik İstatistik Göstergesi Koleksiyonu), Moskova/Leningrad: Gosplanizdat, 1939, s. 50.

⁴⁸ Soviet Union Information Bureau, s. 89.

1.1.2. Ticaret

Rus İmparatorluğu'nun dış ticaretinin, Birinci Dünya Savaşı öncesi döneme bakıldığında, açık vermediği görülmüştür. Dış ticaretin büyük bir bölümü ise bu dönemde Moskova ve Petrograd'da konuşlanmış olan yabancı firmalar aracılığı ile idare edilmiştir.⁴⁹ Osmanlı İmparatorluğu ile olan ticari faaliyetler ise Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemde İstanbul'da bulunan Rus Dış Ticaret Bankası tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu ticaret bankası ise özellikle Rusya İmparatorluğu'nun güney dış ticaretinde önemli bir yer edinmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle beraber Asya sınırına ait ticari faaliyetler ise durma noktasına gelmiştir.⁵⁰ 1915 yılı *Rusya İstatistik Yıllığı*⁵¹ verilerine dayanılarak hazırlanmış olan Birinci Dünya Savaşı öncesi Rus İmparatorluğu'na ait ihracat-ithalat verilerini **Tablo-9**'dan görmek mümkündür.

⁴⁹ E.H.Carr, *Bolşevik Devrimi*, Cilt: II: 1917-1923, Çev: Orhan Suda, İstanbul: Metis Yayınları, 2012, ss. 119-120.

⁵⁰ Sofya Salomatina, "The Bank for Foreign Trade of the USSR (Vneshtorgbank) and Affiliated Banks in Asia in the 1920s: The Transformation of Russian Imperial Banking", *Asian Imperial Banking History*, Hubert Bonin ve diğerleri (Ed.), Banking, Money and International Finance: 3, Londra: Pickering & Chatto, 2015, ss. 121-158.

⁵¹ Rus İmparatorluğu'na ait dış ticaret istatistiklerinin detaylı hali için ayrıca bkz: "Tsentrlnago Stativtiçeskago Komiteta, *Statistiçeskiiy Yejegodnik Rossiyy, 1915 (Rusya İstatistik Yıllığı, 1915)*, Petrograd, 1916, Bölüm: 10, ss. 1-48.

Tablo-9: Rus İmparatorluğu'na Ait Dış Ticaret İstatistikleri (1899-1913)

	Değer (Milyon Ruble)			Değer (Milyon Sterlin) *		
Yıl	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi
1899/1903	793	630	+163	84	67	+17
1904/1908	1.046	769	+277	111	81	+30
1909/1913	1.501	1.139	+362	159	120	+39
1913	1.520	1.374	+146	161	145	+16

Kaynak: Tsentralnogo Stativtiçvskago Komiteta, *Statistiçeskiiy Yejegodnik Rossiiy*, 1915 (*Rusya İstatistik Yıllığı*, 1915), Petrograd, 1916, Bölüm 10, s. 40.

Tablo-9 göz önüne alındığında belirtilen dönemlerde Rus İmparatorluğu'nun dış ticaret fazlasının giderek artış gösterdiği görülebilir. En fazla dış ticaret fazlasını 1909-1913 döneminde 362.000.000 ruble ile vermiştir. Kısacası, 1913 yılına kadar dış ticaret açığı vermeyen Rus İmparatorluğu'nun dış ticareti, 1913 yılı sonrası savaş koşulları nedeniyle ithalat-ihracat değeri ve miktarı giderek azalma göstermiş, dış ticaret açığı vermeye başlamıştır. 1913 yılı sonrası için Tsentralnogo Statistiçeskogo Upravleniya (Merkez İstatistik Bürosu) tarafından *Statistiçeskiiy Sbornik za 1913-1917*⁵² (*1913-1917 İstatistiksel Koleksiyonu*) başlığı altında hazırlanan dış ticarete ait veriler **Tablo-10**'dan görülebilir.

* Sterlin parama birimi cinsine tarafımızca 1897-1913 arası dönemde "1 sterlin=9,46 ruble" standart paritesi dikkate alınarak çevrilmiştir. Ayrıca ton ağırlık biriminde olduğu gibi çalışmanın tamamında değer belirten tüm tabloların sterlin para birimi cinsinden değeri tarafımızca hesaplanmış ve kalın çerçeve şeklinde belirtilmiştir.

⁵² Sanayi, tarım ve ticaret gibi konular hakkında istatistik verilerin ayrıntılı bilgisi için bkz: Trudı Tsentralnogo Statistiçeskogo Upravleniya, *Statistiçeskiiy Sbornik za 1913-1917 gg. (1913-1917 Yılı İstatistiksel Koleksiyonu)*, Cilt:7, Sayı:1, Moskova, 1921; Trudı Tsentralnogo Statistiçeskogo Upravleniya, *Statistiçeskiiy Sbornik za 1913-1917 gg. (1913-1917 Yılı İstatistiksel Koleksiyonu)*, Cilt: 7, Sayı: 2, Moskova, 1922.

Tablo-10: Rus İmparatorluğu'na Ait Dış Ticaret Verileri (1914-1917)

Yıl**	Değer (Milyon Ruble)			Değer (Milyon Sterlin)*		
	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi
1914	956	1.098	-142	101	116	-15
1915	402	1.139	-737	42	120	-78
1916	476	1.717	-1.241	15	54	-39
1917	464	1.966	-1.502	9	38	-29

Kaynak: Trudı Tsentralnogo Statistiçeskogo Upravleniya, *Statistiçeskiy Sbornik za 1913-1917 gg. (1913-1917 Yılı İstatistiksel Koleksiyonu)*, Cilt: 7, Sayı: 2, Bölüm: 10, Moskova, 1922, s. 2.

Tablo-10'dan görüldüğü üzere 1916 ve 1917 yıllarında sırasıyla 1.241.000.000 ile 1.502.000.000 ruble olarak tarihi bir dış ticaret açığı vermiş, artan ithalat değeri ile birlikte ekonomi dışa bağımlı bir yapıya dönüşmüştür. Dış ticarete bu denli açık verilmesinin temel nedenleri arasında tarım ve sanayi sektörünün daha önce de söz edildiği gibi savaş koşulları nedeniyle tahribata uğramış olmasıdır. Bunun yanında savaşların geride bırakılmasından sonra yeni kurulan RSFSC'nin sosyalist karakterdeki devlet yapısı nedeniyle uluslararası ticarete yer alan devletler tarafından belli bir süre tanınmaması, dış ticaret açığı verilmesinde başka bir faktör olmuştur denebilir.

Ayrıca 1909-1914 yılları arasında Rus İmparatorluğu'nun Osmanlı İmparatorluğu ile olan ticari ilişkilerinde Rus İmparatorluğu'nun ihracat değeri, ithalat değerine göre yüksek seviyelerde olmuştur. Belirtilen yılları kapsayan dönemde Rus İmparatorluğu'ndan Osmanlı İmparatorluğu'na toplam ihracat 170.600.000 ruble,

* 1914-1915 yıllarında "1 sterlin=9,42 ruble" iken, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte rublenin değeri sterlin karşısında ani bir düşüş yaşamıştır. Böylece 1916 ve 1917 yıllarında sırasıyla 1 sterlin 31,94 ve 52,40 ruble olmuştur.

** Rus İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na girdiği andan, 1917 yılı Bolşevik İhtilali'nin gerçekleştiği yılı kapsayan tarih aralığı boyunca, ticarete dair istatistiksel veriler, dönemin savaş koşulları nedeniyle, doğru bir hesaplama tabi tutulamamıştır. Birçok Rus ve Sovyet kaynaklarının incelenmesi sonucu ortalama verilerin baz alındığı kaynaklardan yararlanılmıştır. Fakat dış ticarete ciddi derecede açık verdiği gerçeğini değiştirmemektedir.

ithalatın değeri ise 74.500.000 ruble kadar olmuştur. 1915-1917 arası dönemde Osmanlı İmparatorluğu ile yapılan ihracat verilerine rastlanılmamıştır. İthalatın değeri ise 2.800.000 ruble gibi çok cüzi bir miktarda seyretmiştir.⁵³

Rus İmparatorluğu'nun 1917 yılına gelindiğinde tarım, sanayi ve ticaretin iyi bir durumda olduğunu söylemek oldukça zordur. Özellikle ihracatın 1917 yılı itibariyle durma noktasına gelmesiyle birlikte, **Tablo-10**'dan görüldüğü üzere, yaklaşık olarak 1.502.000.000 ruble dış ticaret açığı vermesi bunu kanıtlar nitelik taşımıştır. Böylece 1917 yılı Bolşevik İhtilali sonrası yeni kurulan cumhuriyetin devraldığı ekonomik yapı kendini tamamen bitik halde teslim etmiştir. Dış ticaretin tekrardan kendisini toparlaması için belli bir zaman aralığına ihtiyaç duyulmuştur. Bu durum ise tarım ve sanayi alanında çeşitli politikaların yürütülmesi başarılmaya çalışılacaktır.

1.2. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne Kalan İktisadi Yapı ve Kaynaklar

Osmanlı İmparatorluğu' dan 1923'te yeni kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'nin nasıl bir iktisadi yapı ve kaynağı devraldığının mercek altına alınması, 1923 ve sonrası için ne türlü bir iktisadi kalkınma planının izlendiği ve hangi dereceye kadar başarılı olduğunu anlama açısından da önemlidir. Tarım ve sanayinin yanında özellikle cumhuriyet öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretinin nasıl bir konumda olduğuna yoğunlaşmak, 1923-1938 yılları arasında SSCB ile olan ticari faaliyetlerin birçok yönden ne şekilde seyrettiğinin anlaşılması için mühimdir.

Değinilmesi gereken bir diğer nokta Sanayi Devrim ile birlikte uluslararası ekonomik yapının giderek farklılaşması olmuştur. Sanayi Devrimi ilk olarak İngiltere'de başladıktan sonra ortaya çıkan kapitalist üretim biçimi 19. yüzyıl boyunca gelişme göstermiş üretimde makineleşme yaygınlık kazanmıştır. Makineleşme ile birlikte kentlerde yer alan fabrikalara köylerden iş gücü transferi başlamış, bu durum tarım alanındaki iş gücünü azaltarak, tarımsal ürün çıktısının azalmasına yol açmıştır.⁵⁴

⁵³ Veriler, *Statističeskiiy Sbornik za 1913-1917 gg (1913-1917 Yılı İstatistiksel Koleksiyonu)*, adlı kaynağın ikinci sayfasında yer alan tablodan hesaplanmıştır.

⁵⁴ Michel Beaud, *Kapitalizmin Tarihi 1500-2010*, Çev: Fikret Başkaya, Birinci Baskı, İstanbul: Yordam Kitap, 2015, ss. 132, 177.

Makineleşme ile birlikte üretim çıktısındaki bu artış ilerleyen yıllarda, günümüzde “Üçüncü Dünya Ülkeleri” olarak adlandırılan devletler ile Batı Avrupa’nın tarımsal ve mamul ürünlerin ticaretini arttırmış, bu durum sermaye ihracını da beraberinde getirmiş ve bu sermayenin yaklaşık %40’ı bu ülkelere borç olarak verilmiştir. Öte yandan 1914’e kadar özellikle tarım alanına yapılan yatırımlar yeterli miktarda olmamıştır.⁵⁵

Sanayi Devrimi ile birlikte dünya iktisadiyatındaki değişime Osmanlı İmparatorluğu’nun ayak uydurmaya çalışması, kuvvetli bir merkezi devletin varlığını ortaya çıkarmasıyla olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılın ilk iki çeyreğinde dünya ekonomisi ile eklemlenmesi, Avrupa’nın sermaye sınıfı ile ittifak yapma biçimde olmamış, Avrupa’da yer alan devletler ile “merkezi bürokrasi arasındaki pazarlıklar, baskılar ve uzlaşma” ön planda olarak gerçekleşmiştir. Özellikle Islahat Fermanı (1856) ile birlikte yabancı sermaye sınıfının yatırımlarına, 1867 senesine gelindiğinde ise yabancıların Osmanlı İmparatorluğu’nda toprak satın alma hakkına izin çıkmıştır.⁵⁶ Osmanlı İmparatorluğu’nda 1850 yılı sonrası yaşanan bu süreç Batılı devletlerin sanayi devrimi sonrası iktisadi yapısının kapitalist üretim biçimine evrilmesinin sonuçlarından biri olmuştur.⁵⁷ 1850 yılı sonrası yaşanan olaylar göz önüne alındığında, Parvus Efendi Osmanlı İmparatorluğu’nun “*mali köleliğini*” bu dönemde Rus İmparatorluğu ile yaşanan Kırım Savaşı (1853-1856) ile başladığını belirtmiştir.⁵⁸ Bunun nedeni Batılı devletlerin kapitalist üretim ilişkilerinin giderek gelişim göstermesi ve doğrultuda uyguladığı iktisadi politikalar çerçevesinde bir devleti dönem itibariyle öncelikle iktisadi olarak kendisine bağımlı kılmak için her fırsatı değerlendirmiş olmasında aranabilir.

Şevket Pamuk, Osmanlı İmparatorluğu’nun Batılı devletlere karşı iktisadi olarak bağımlı hale gelmesindeki mühim noktaları “1838 yılı ticaret antlaşması, dış borçlanmanın başlanması (1854) ve yabancı sermayeye demiryolları inşası için 1850

⁵⁵ Şevket Pamuk, “Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi,” *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Sayı 17, Nisan 2006, s. 38.

⁵⁶ Pamuk, 2006, ss. 39-40.

⁵⁷ Tevfik Çavdar, *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*, Birinci Baskı, İstanbul: Ant Yayınları, 1970, s. 28.

⁵⁸ Parvus Efendi, *Türkiye’nin Mali Tutsaklığı*, Birinci Baskı, İstanbul: May Yayınları, 1977, s. 29.

*senesi sonrası verilen ayrıcalıklar” a bağlamıştır.*⁵⁹ Özellikle ilk dış borçlanmanın⁶⁰ Kırım Savaşı ile birlikte gerçekleşmesi⁶¹ Osmanlı İmparatorluğu’nun iktisadi yapısında büyük bir gedik açmıştır. Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu’nda dış borçlanmanın ilk defa gündeme gelmesi I. Abdülhamit (1773-1789) döneminde olmuştur.⁶² Fakat bu dönemde dış borçlanmaya karşı gösterilen kesin tavır⁶³ sonucu dış borç daha önce de söz edildiği gibi Kırım Savaşı’na (1854) kadar alınmamıştır.⁶⁴ Fakat ilk dış borçlanmanın yapıldığı yıla kadar Osmanlı İmparatorluğu’nun iç borçlanmaya yöneldiği görülmüştür. Bu iç borçlanma, daha doğru bir şekilde ifade edilecek olunursa “*ilk Avrupa kökenli iç borçlanmalar*”, “*Galata Borsası*”⁶⁵ ve “*Galata Bankerleri*”⁶⁶ aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.⁶⁷ Osmanlı İmparatorluğu Kırım Savaşı’ndan sonra dış borç alımına devam etmiş ve 1875 senesine gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu’nun dış borçlanması 200.000.000 sterline dayanmıştır. Faizler ve anapara hesaplama tabi tutulduğunda dış borç ödemesi senelik 11.000.000 sterlin olmasına rağmen yıllık gelir 18.000.000 sterlin dolaylarında seyretmiştir. Böylece dış borcun ödenebilmesi için imparatorluk gelirlerinin %60’ı kadarını bu yöne kanallize etmesini gerektiren bir durum ortaya çıkmıştır.⁶⁸ 1875 yılındaki 200.000.000 sterlinlik borcun dönemin Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH)’nın ne kadarına denk geldiğinin bir kıyaslamasını yapmak mümkün olamamıştır. Bunun nedenini Tefik Çavdar’ın proje sorumlusu olarak görev aldığı ve Başbakanlık Devlet

⁵⁹ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s. 205.

⁶⁰ Cüneyt Ölçer, *Osmanlı Bankası Aracılığı İle Yapılan Osmanlı Devleti Borç Anlaşmaları - Metinler* İstanbul: Yenilik Basımevi, 1989, s. 1.

⁶¹ Parvus Efendi, *Cihan Harbine Doğru Türkiye*, Birinci Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013, s. 61.

⁶² Ölçer, s. 1.

⁶³ Dış borç alınmasına karşı gösterilen tavır genel olarak Osmanlı İmparatorluğu açısından “*onur kırıcı ve uluslararası arenada prestij yitimi*” olarak yorumlanmasında ve Osmanlı İmparatorluğu hükümdarlarının “*gavurdan dış borç alınmaz*” fikriyatının hâkim olmasında aranabilir.; Özdemir, s. 43.

⁶⁴ Biltekin Özdemir, *Osmanlı Devleti Dış Borçları, 1854-1954 Döneminde Yüzyıl Süren Boyundurluk*, Ankara: Ankara Ticaret Odası Yayını, 2009, s 43.

⁶⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz: Hüseyin Al ve Şevket Kamil Akar, *Osmanlıdan Günümüze Borsa, Galata Borsası 1830-1873*, İstanbul: Borsa İstanbul, 2013.

⁶⁶ Coğunlukla “*Levantenler, Museviler, Rumlar ve Ermeniler*” den oluşan ve dönemin Osmanlı İmparatorluğu’nun iktisadi hayatında önemli yer edinmiş iş insanları.; Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, Cilt: 1, Ankara: Orion Yayınevi, 2005, s. 10.

⁶⁷ Özdemir, s. 13.

⁶⁸ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007, s. 146.; Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, 2007, s. 231.

İstatistik Enstitüsü (BDİE) tarafından basılan *Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı* adlı çalışmada söz edildiği gibi “*milli gelirin hesaplanması Osmanlı İmparatorluğu döneminde hiçbir zaman yapılamamış*” olmasıdır.⁶⁹ Öte yandan bir karşılaştırma imkanı sağlaması adına Vedat Eldem’in *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi* adlı çalışmasında Almanca kaynaklardan da yararlanarak derlediği verilerden yola çıkarak 1913 yılı için tahmini bir hesaplaması ile GSMH’nin ne kadar olduğu⁷⁰ **Tablo-11**’den görülebilir.

⁶⁹ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı*, Ankara, 1973, s. 20.

⁷⁰ Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, s. 4.

Tablo-11: Osmanlı İmparatorluğu’nun GSMH’si (1913)

	Değer (Milyon Kuruş)	Değer (Lira)*	Değer (Sterlin)**
Ürünler	1913	1913	1913
Tarım, ormancılık, deniz ürünleri	10.422	104.220.000	94.745.455
Madenler	156	1.560.000	1.418.182
İmalat sanayii	2.551	25.510.000	23.190.909
İnşaat	612	6.120.000	5.563.636
Ulaştırma	729	7.290.000	6.627.273
Ticaret	2.170	21.700.000	19.727.273
Mali işler	266	2.660.000	2.418.182
Devlet hizmetleri	1.774	17.740.000	16.127.273
Mesken gelirleri	664	6.640.000	6.036.364
Hizmet gelirleri	1.025	10.250.000	9.318.182
Yurtiçi gelirler	20.369	203.690.000	185.172.725
Dış alem	103	-1.030.000	-936.364
Milli gelir	20.266	202.660.000	184.236.364
Vasıtalı vergiler	970	9.700.000	8.818.182
Safi milli hasıla	21.236	212.360.000	193.054.545
Amortismanlar (Tükenme payı)	907	9.070.000	8.245.455
GSMH***	22.143	221.430.000	201.300.000

Kaynak: Eldem, s. 6.

* Milyon kuruş olarak verilen değerler tarafımızca liraya çevrilmiştir.

** “1 sterlin=1,10 lira” paritesi dikkate alınarak tarafımızca çevrilmiştir.

*** Arabistan hesaplamaya dahil edilmemiştir.

Tablo-11'e bakıldığında daha önce sözü edilen Osmanlı İmparatorluğu'nun 1875 senesi toplam 200.000.000 sterlin olan dış borcu 1913 yılındaki 201.300.000 sterlin olan GSMH'sine neredeyse eşit hale gelmiş olduğu görülür.

Osmanlı İmparatorluğu uluslararası politik ve ekonomik alanda, 1870 yılından sonra tekeli kapitalizmin sonuçlarından biri olarak Batılı devletler tarafından gerçekleştirilen politikalar ile birlikte yeni bir iktisadi ve siyasi bunalıma girmiştir.⁷¹ Bu bunalım 1877-1878 yılları arasında yaşanan ve 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı İmparatorluğu ile Rus İmparatorluğu arasındaki savaşın başlamasıyla birlikte iyice gün yüzüne çıkmıştır denebilir. Bu savaş ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu 1839'dan bu yana ilk defa varlığının devam ettirip ettirememesi konusunda bir dönüm noktası yaşamıştır.⁷² 93 Harbi sonrası toplanan Berlin Kongresi (1878)⁷³ özellikle Batılı devletlerin daha önce de söz edildiği gibi üretim ilişkilerindeki gelişme iktisadi olarak Osmanlı İmparatorluğu üzerinden de uluslararası alanda ağırlığını genişletmesi için uygun koşulları oluşturduğu yorumlaması yapılabilir.

Bu kongre, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde açık bir pazarlığın yaşandığı süreç olmuş, pazarlığın kesin bir sonuca varmamasının nedeni dönemin büyük kapitalist devletleri arasında yaşanan çıkar çatışmasından kaynaklanmıştır.⁷⁴ Özellikle bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun dış borçlarının toplamı 1877 yılında 252.801.885 sterline dayanmıştır.⁷⁵ Böyle bir sorunun ortaya çıkması Osmanlı İmparatorluğu tarafından dış borçların ödenmemesi kararını almayı gerektirmiş ve Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin⁷⁶ (1881) kurulmasıyla sonuçlanan bir süreç geçirmiştir.⁷⁷

⁷¹ Çavdar, 1970, s. 30 .

⁷² Reşat Kasaba (Ed.), *Türkiye Tarihi, Modern Dünyada Türkiye*, Çev: Zuhâl Bilgin, Cilt: 4, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011, s. 43.

⁷³ SSCB Bilimler Akademisi, *Uluslararası İlişkiler Tarihi, (Diplomasi Tarihi)*, Çev: Atilla Tokatlı, Birinci Baskı, Cilt: 2, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2009, s. 57.

⁷⁴ Çavdar, 1970, s. 30.

⁷⁵ BDİE, 1973, s. 17.

⁷⁶ Ayrıca bkz: Sabri Tekir, *Düyun-ı Umumiye İdaresi ve Bu İdareye Terkedilen Gelirler, Rüsum-ı Sitte*, İzmir: Bilkom, 1987.

⁷⁷ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, 2007, s. 146.; Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, 2007, s. 231.

Son olarak eklemek gerekirse 1914 yılına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu’nun GSMH’si 241.070.000 lira, dış borcu ise 153.700.000 lira⁷⁸ olmuştur.⁷⁹ Osmanlı İmparatorluğu’nun 1900 ve 1914 yıllarındaki dış borçlarında pay sahibi olan imparatorlukların ve iç borçlanmanın oranlarını **Tablo-12**’den görmek mümkündür.

Tablo-12: Osmanlı İmparatorluğu’nun Dış ve İç Borçlarının Yüzdelik Dağılımı (1900 ve 1914 Yılları İçin)

Devlet	Yıl	
	1900	1914
Fransa	45	49
Almanya	12	20
Belçika	18	11
İngiltere	11	7
Hollanda	4	3
Avusturya-Macaristan	2	1
İtalya	1	1
İç Borçlar	7	8
Toplam	100	100

Kaynak: BDİE, 1973, s. 19.

Tablo-12’den görüldüğü üzere Osmanlı İmparatorluğu’nun toplam dış borcunda en büyük pay sahibi Fransız İmparatorluğu olmuştur. 1900 yılında Belçika İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu’nun dış borçlarındaki en yüksek ikinci pay sahibi iken bu oran 1914 yılında değişime uğrayarak, Alman İmparatorluğu’nun %20’lik bir pay ile ikinci sıraya yerleştiği görülmüştür. Osmanlı İmparatorluğu için iktisadi ve politik olarak bir kırılma noktası teşkil eden 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk yıllarındaki durumu hakkında

⁷⁸ Osmanlı İmparatorluğu’nun sözü edilen dış borç toplamı Düyun-ı Umumiye İdaresi tarafından Paris Maliye Konferansı’nda vermiş olduğu rapora dayanmaktadır.; BDİE, 1973, s. 19. Ayrıca Vedat Eldem, “*Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi*” adlı çalışmasında ise 1914 yılı sonu Osmanlı İmparatorluğu’nun dış borç toplamını 162.100.000 lira (147.363.636 sterlin) olarak belirtmiştir.; Eldem, s. 13.

⁷⁹ Eldem, s. 6.; BDİE, 1973, s. 19.

kısa tarihsel özet yapıldıktan sonra benzer dönemlerde tarım, sanayi ve ticaretin ne durumda olduğuna geçilebilir.

1.2.1. Tarım ve Sanayi

Rus İmparatorluğu’nda iktisadi kalkınmayı sağlama adına Çar I. Petro döneminde daha önce söz edildiği gibi sanayinin gelişimi için adımlar atılmış, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ise tarımsal reformlara ağırlık verilmiştir. Bu fikriyata paralel olarak Osmanlı İmparatorluğu’na göz atıldığında, Donald Quataert’ın da belirttiği gibi “19. yüzyıl içerisinde Osmanlı İmparatorluğu ekonomisinin diğer iktisadi alanlarda alternatifi kısıtlı hale gelince, temel ekonomik sektör olan tarımın, giderek öneminin artarak ön plana çıkması” tarımı geliştirmeye yönelik politikaların gerçekleştirilmesini zorunlu kılmıştır.⁸⁰

1876 yılına göz atıldığında iktisadi yapıda iyileşmeyi sağlamak adına Ticaret ve Ziraat Cemiyetleri kurulmuş, daha sonra bu yapı 1880’de Ticaret Odaları ve Ziraat Odaları şeklinde örgütlenmiştir. Tüm bu tarımsal iktisadiyi yapılandırma çabalarının sonucunda 1893 yılında Orman, Maden ve Ziraat Nezareti’nin kurulmasıyla kemikleşmiş bir yapıya bürünmüştür. Ayrıca tarımdaki verimliliği artırma adına Ziraat Okulları’nın açılması da kararlaştırılmıştır.⁸¹ Bunun yanında üretim alanında çoğunluğu oluşturan köylü sınıfına gerekli kredi desteğinin sağlanması adına Menafi Sandıklar ’ın görevlerini yerine getirecek olan Ziraat Bankası kurulmuştur.⁸² Böylece Ziraat Bankası, tarımın geliştirilmesine dair okulları, belli tarım çiftlikleri, tohum ve tarım aletleri alımı gibi alanlara kredi desteği vermeye başlamıştır.⁸³ Tüm bu söylemler ışığında Osmanlı İmparatorluğu 1913 yılına kadar büyük ölçüde tarımsal bir ekonomi temelinde iktisadiyatını var etmeye çalışmıştır. Fakat Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında yaşanan Milli Mücadele dönemi ile birlikte tarım sektörünü ilgilendiren beşerî

⁸⁰ Donald Quataert, *Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, Çev: Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, Birinci Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s. 32.

⁸¹ Stanford Jay Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cilt: 2: 1808-1975, New York: Cambridge University Press, 2002, s. 231. ; Quataert, ss. 79-84.

⁸²T.C. Ziraat Bankası, “Bankamızın Kuruluşu”, *Bankamız Tarihçesi*, <https://www.ziraatbank.com.tr/tr/bankamiz/hakkimizda/bankamiz-tarihcesi>, (1 Haziran 2018).

⁸³ Shaw ve Kural Shaw, s. 232.

ve fiziki unsurlar zarar görmüştür.⁸⁴ Cumhuriyet döneminde nasıl bir tarımsal yapının devralındığının anlaşılması için başlıca tarımsal ürünlere ait çeşitli istatistikleri vermek doğru olacaktır. **Tablo-13**'te bu istatistikler görülebilir.⁸⁵

Tablo-13: Osmanlı İmparatorluğu'nda Başlıca Tarım Ürünlerine Dair İstatistikler (Ekili Arazi, Miktar, Verim)

Ürün İsmi	Ekili Arazi (Hektar)	Üretilen Miktar (Ton)	Hektar Başına Verim (Kg)
Buğday	2.653.000	3.862.000	1450
Arpa	1.236.000	2.066.100	1670
Mısır	297.000	527.400	1770
Çavdar	169.000	229.200	1750
Yulaf	100.000	176.000	1760
Burçak	100.000	7.000	70
Kaplıca	82.000	108.400	1310
Darı	65.000	67.700	1040
Tütün	55.000	38.500	700
Pamuk	40.000	20.000	500
Afyon	36.000	900	25
Pirinç	23.000	30.200	1310

Kaynak: Tevfik Çavdar, *Milli Mücadele'ye Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm*, Cilt: 1, Cumhuriyet, 2001, s. 26.

Buğday örneğinden yola çıkılacak olunursa, 1919 yılına gelindiğinde buğdayın üretim miktarı savaş öncesi döneme kıyasla yarıya düşmüş, bu düşüş genel olarak diğer tarımsal ürünlerin üretimde de görülmüştür. Özellikle Milli Mücadele'nin başladığı yıldan bitimine kadar olan dönem içerisinde tarımsal çıktı en düşük dönemini yaşamıştır. Milli Mücadele sırasında tarıma dair herhangi bir istatistik tutulamadığından,

⁸⁴ Kasaba, ss. 285-286.

⁸⁵ Tablo-13'de belirtilen veriler Tevfik Çavdar tarafından çeşitli salnameler ve diğer istatistiki veriler üzerinden derlenmiştir. Çavdar, 2001, s. 26.

Cumhuriyetin ilk günlerinde ise %5'lik gibi cüzi bir rakam kadar tarımsal toprağın işlendiği tahminleri yapılmıştır.⁸⁶

Cumhuriyet döneminin devraldığı bitik tarımsal yapının yanında tarımsal ürünlerden alınan verimliliğinin hangi düzeyde olduğunun gösterilmesi de devralınan tarımsal yapının uzunca bir süre nasıl bir şekilde seyrettiğinin anlaşılması açısından önemlidir. Kuşkusuz tarımdaki verimlilik doğru üretim tekniklerinin yanında üretim araç-gereçlerinin de dönemin şartlarına göre modern olmasında yatmaktadır.

1920'lerin ilk çeyreğinde Türkiye'nin birçok bölgesi hala eski üretim tekniklerini kullanmaya devam etmiştir. Tohum ekimi ve hasat teknolojinin kullanımı ile değil emek gücü ile yapılması, yeterli üretim miktarının ve verimliliğin sağlanamaması ile sonuçlanmıştır. Cumhuriyetin ilk çeyreğinde İzmir, Bursa, Adana, Konya ve Trakya bölgelerinde 1000 civarı traktörle birlikte diğer tarım araçları bulunurken, 1927 yılı tarım sayımına göre 1.187.000 kara sabana karşılık 211.000 demir pulluk hesaplanmıştır.⁸⁷ Örneğin tarımdaki ilkel yapı hesaba katıldığında 1912-1950 arası dönemde buğday üretim çıktısı sabit kalmış ya da cüzi artışlar göstermiştir.⁸⁸ Tarımsal üründeki verimliliğin uzun bir süre düşük olmasının en önemli sebeplerinden birinin, tarımda kullanılan üretim araçlarının ilkelliği ve üretim ilişkilerinden⁸⁹ kaynaklandığını söylemek yanlış olmayacaktır.

⁸⁶ Oktay Yenal, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, Birinci Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, ss. 10-11.

⁸⁷ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950*, Ankara: Yurt Yayınları, 1982, s. 91.

⁸⁸ BDİE, s. 83.

⁸⁹ Türkiye tarımının geri kalmışlığını Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki üretim ilişkilerinde aramak yerinde olacaktır. Dönemin büyük kapitalist devletleri ile kıyaslandığında feodal üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçiş yapılamaması iktisadi geri kalmışlığı beraberinde getirmiş ve bu yapı yeni kurulan cumhuriyete devredilmiştir. Bunun yanında tarımsal yapının gelişim gösterememesinin bir başka nedeni Osmanlı İmparatorluğu döneminde toprak üzerindeki mülkiyetin devlete ait olmasında aranabilir. Ayrıca tarımdan elde edilen artık ürünün devlet tarafından alınması tarımsal yapının gelişme dinamiğini de etkilemiştir. Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra tarım alanında modern kapitalist üretim biçimine tam olarak geçilememesi tarımdaki verimlilik oranının uzun bir süre düşük kalmasına yol açmıştır. Bunun yanında tarımsal gelişimin önündeki engeller sıralandığında Hikmet Kıvılcımlı bunu dört ana başlık altında toplamıştır: "*Derebeylik artıkları, tefeci sermaye, finans-kapital ve kapitalist devlet.*" Ayrıntılı bilgi için bkz: Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, Birinci Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.; Hikmet Kıvılcımlı, *Yol-2*, Gözden Geçirilmiş Birinci Baskı, İstanbul: Bibliotek Yayınları, 1992.

Örneğin **Tablo-14** incelendiğinde, her ne kadar devlet salnamelerinin eksik ve tutarsız olmasından dolayı, bu sayımın sonuçlarının doğruluk payını düşürmüş olsa bile⁹⁰ 1912 yılı üretim verimliliği baz alındığında tarımdaki verimliliğin hangi düzeyde ve gelişim sürecinin hangi boyutta olduğu anlaşılabilir.

Tablo-14: 1912 ve 1963 Yılı Tarımsal Üründeki Verimlilik Miktarı (Hektar/Kg.)

Ürün Cinsi	1912	1963
Buğday	1.450	1.250
Arpa	1.670	1.394
Mısır	1.770	1.556

Kaynak: BDİE, 1973, s. 84.

Tablo-14'ten görüldüğü üzere 1963 yılında en çok üretimi yapılan ürünlerden bir olan buğdaydan elde edilen verim 1912 senesindeki verimine dahi ulaşamamıştır. Verilerden de anlaşılacağı üzere yeni kurulan cumhuriyetin, imparatorluktan devraldığı tarım ekonomisi ilkel üretim teknikleri ve aletleri kullanan ve bu doğrultuda yeterli verimlilik düzeyine erişemeyen bir yapıda kendini göstermiştir. Tarımdaki ilkel yapı ise uzun bir süre devam etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayisi dönemin şartları itibariyle kıyaslama yapıldığında gelişmemiş bir yapıda kendisini göstermiştir.⁹¹ Sanayinin gelişmesine katkı sağlamak adına her ne kadar geç kalınmış bir hamle olsa bile 1913 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu altında adımlar atılmaya çalışılmıştır.⁹² Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sanayinin tam olarak hangi durumda olduğu idrakinin yapılabilmesi için yeterli veriler savaş koşulları nedeniyle oluşturulamamıştır. Fakat 1913 ve 1915 yıllarını içeren, dönemin Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin hazırlamış olduğu sanayi sayımı istatistikleri mevcuttur.⁹³ **Tablo-15**'ten 1915 yılına ait sanayi sayımı istatistikleri görülebilir.

⁹⁰ BDİE, 1973, s. 84.

⁹¹ Çavdar, s. 44.

⁹² Bilge Köksal Aloba ve A.Rasih İlkin, *Türkiye'de İktisadi Politikanın Gelişimi (1923-1973)*, [y.y]: Yapı ve Kredi Bankası A.Ş. Yayınları, 1973, s. 85.

⁹³ Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mâli Kaynakları*, Ankara, 1990, s. 60.

Tablo-15: 1915 Yılı Sanayi Sayımına Göre Sanayi Kuruluşları

Sanayi Cinsi*	Birincil (Asli) Kuruluşlar	Birincil (Asli) ve İkincil (Tali) Kuruluş	Birincil (Asli) Kuruluş Yüzdesi	İkincil (Tali) Kuruluş Yüzdesi
Gıda Sanayi	75	78	28,6	27,7
Dokuma Sanayi	73	78	27,5	27,7
Kırtasiye Sanayi	51	55	19,4	19,6
Ağaç Sanayi	24	24	9,0	8,5
Toprak Sanayi	17	21	6,4	7,5
Deri Sanayi	13	13	4,9	4,6
Kimya Sanayi	11	13	4,1	4,3
Toplam	264	282	99,9	99,9

Kaynak: A.Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1970, s. 13.

1913 yılı sanayi sayımı ile bir kıyaslama yapıldığında asli ve tali olmak üzere sanayi kuruluşlarının sayısındaki artış 13 olmuştur. 1915 yılındaki sanayi kuruluşlarının büyük bir bölümü özel sektöre cüzi bir kısmı ise devlet ait durumda olmuştur. 1913 yılındaki sanayi kuruluşlarının %94,8 i faal durumdayken, 1915 yılında savaş koşulları sebebiyle faal olan sanayi kuruluşu %69'a düşmüştür.⁹⁴ Ankara hükümeti tarafından 1921 yılında bir sanayi sayımı yapılmaya çalışılmıştır. Fakat Batı Anadolu ve İstanbul denetim alanı dışında olduğundan bu sayıma dahil edilememiştir.⁹⁵ Bundan dolayı 1913 ve 1915 yıllarına ait istatistiki veriler ile bir karşılaştırma olanağı doğurmadığında bu sayıma ait verilere çalışmada yer verilmemiştir.

* Üretim miktarı az olan küçük ve ev sanayi tipi kuruluşlar kapsama alanı dışında bırakılmış, dönem itibarı ile hangi kuruluşların fabrika niteliği taşıdığına dair bir açıklama da olmadığından, az çok üretim kapasitesi ve çalışan sayısı önem taşıyan kuruluşlara yer verilmiştir.; Ökçün, 1970, s. 13.

⁹⁴ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, Cilt: 4, Ankara, 1997, s. 20.

⁹⁵ Tezel, s. 94.

Bunun yanında yeni kurulacak cumhuriyetin izleyeceği iktisat politikası düşünüldüğünde sanayide yabancı sermayenin önemi artmaktadır.⁹⁶ 1915 yılı sanayi sayımı dikkatte alındığında, iktisadi kuruluşlardan ancak %19,6'sının yerli olduğu tespiti yapılmıştır. Özellikle maden sanayinin büyük bir bölümü yabancıların elinde bulunmuştur. Her ne kadar yabancı sermayeli maden sanayi, savaş sonrası Anadolu topraklarında kalmış olsalar bile savaşın getirmiş olduğu koşullar nedeniyle tekrardan üretime geçmeleri belli bir zaman dilimini oluşturmıştır. Devletin işlettiği büyük ölçekli sanayi kuruluşlarının sayısı ise yabancı sermayenin sahip olduğu kuruluş sayısı ile mukayese edebilecek bir durumda olamamıştır.⁹⁷ 1923 yılına gelindiğinde ise sanayi tükenmiş vaziyette kendini göstermiştir. İmalathane türünden 386 işyeri ve buna karşılık sanayide çalışan işçisi sayısı ise 20.000 kadar olmuştur. Yeni kurulmuş olan devletin denetimi altında, direkt olarak kâr elde edebileceği ve gerekli ihtiyaçların karşılanabileceği fabrika sayısı birkaç tane ile sınırlı kalmıştır.⁹⁸

Sonuç olarak tarım ve sanayi sektörü Rus İmparatorluğu'ndan RSFSC'ye kalan iktisadi yapıdan farklı olarak Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndan halihazırda geri kalmış ve dışa bağımlı bir iktisadi yapıyı devralmış, savaş koşullarıyla birlikte bu durum daha da ciddi boyutlara ulaşmıştır.

1.2.2. Ticaret

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne kalan ticaretin vaziyetini, yukarıda sözü edilen tarım ve sanayinin durumu düşünüldüğünde, tahmin edilmesi pek de zor olmayacaktır.

Son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretine bakıldığında dış ticaret açığının yüksek seyrederek dışa bağımlı bir şekilde kendisini göstermiş olduğu görülür.⁹⁹ Bunun nedenleri arasında 19. yüzyılda imzalanan çeşitli ticaret antlaşmaları ile yabancı ülkelere sağlanan imtiyazlar sonucu ekonominin yabancı sermayeye karşı savunmasız kalmış olmasıdır. Böylece 19. yüzyılın sonlarına doğru yaklaşıldıkça Osmanlı

⁹⁶ Ayrıntı bilgi için bkz: A. Gündüz Ökçün, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1971.

⁹⁷ Yenal, ss. 12-13.

⁹⁸ İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul: Cem Yayınları, 1989, s. 276.

⁹⁹ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1989, s. 23.

İmparatorluğu pazarında yabancı ürünlerin dolaşımı hat safhaya ulaşmıştır.¹⁰⁰ 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise tarımsal ürünün %13-14'ü ihraç ediliyorken, metropollerin beslenmesini sağlamak için ise un ithal edilmeye başlanmıştır.¹⁰¹ Bunun sonucu olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1873-1914 yılları arasındaki ithalat, ihracat karşısında devamlı bir artış göstermiş, dış ticaret ise açığı giderek yükselme eğilimi içine girmiştir.¹⁰² **Tablo-16**'dan Osmanlı İmparatorluğu'nun 1900-1914 yılları arasındaki dış ticaret açığı görülebilir.

Tablo-16: Osmanlı İmparatorluğu'nun Dış Ticaret Açığı (1900-1914)

Yıl	Değer (Milyon Kuruş)	Değer (Lira)*	Değer (Sterlin)
1900/1901	894	8.940.000	8.127.273
1901/1902	918	9.180.000	8.345.455
1902/1903	747	7.470.000	6.790.909
1903/1904	685	6.850.000	6.227.273
1904/1905	1089	10.890.000	9.900.000
1905/1906	1169	11.690.000	10.627.273
1906/1907	1279	12.790.000	11.627.273
1907/1908	1555	15.550.000	14.136.364
1908/1909	1299	12.990.000	11.809.091
1909/1910	1630	16.300.000	14.818.182
1910/1911	2048	20.480.000	18.618.182
1911/1912	2015	20.150.000	18.318.182
1912/1913	1963	19.630.000	17.845.455
1913/1914	2024	20.240.000	18.400.000

Kaynak: BDİE, 1973, s. 14.

1900-1914 dönemi baz alındığında **Tablo-16**'dan anlaşılaçağı üzere 1903/1904 döneminde dış ticaret açığının en az olduğı yıl aralığı olmuştur. 1913/1914 döneminde

¹⁰⁰ BDİE, 1973, s. 13.

¹⁰¹ Boratav, s. 23.

¹⁰² S.Rıdvan Karluk, *Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim-Yapısal Değişim*, İstanbul: Beta, 1995, s. 289.

* Milyon kuruş olarak verilen değer, liraya tarafımızca çevrilmiştir.

ise dış ticaret açığı 1900/1901 dönemine kıyasla iki buçuk katı kadar değere ulaşmıştır. 1914 yılı dış ticaret istatistikleri baz alındığı takdirde, Osmanlı İmparatorluğu'nun ürünler listesinde ithalat ve ihracattaki payını **Tablo-17'**den görmek mümkündür.

Tablo-17: 1914 Yılı Dış Ticarete Kullanılan Ürünlerin Yüzdesi

İthal Edilen Ürünler	Ürünlerin İthalattaki Yüzdelik Dilim	İhraç Edilen Ürünler	Ürünlerin İhracattaki Yüzdelik Dilimi
Sanayi ürünleri	%59,4	Tahıllar	%45
Tahıllar	%25	Hammaddeler	%38,4
Bazı maddeler	%7	Bazı mamul maddeler	%13
Diğer maddeler	%8,6	Diğer maddeler	%3,6
Toplam	%100		%100

Kaynak: BDİE, 1973, s. 14.

Dış ticaretteki, ithalat ve ihracat bileşiminden de anlaşılacağı üzere, sanayi ürünlerinin ihraç kalemleri arasında yer almaması, sanayi sektörünün gelişmemiş halini bir kez daha ortaya koymuştur. Daha çok tarım ürünleri ve hammadde ile ticari faaliyetlerin yürütülmeye çalışılması dış ticaret dengesinin bozulmasına yol açmış ve böylece dış ticaret açığı kendini göstermiştir. İhraç edilenler listesinde tarımsal ürünlerin bulunması ekonominin tarıma dayalı yapısını da rahatlıkla ortaya koymuştur. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu ekonomisinin neden bu denli dışa bağımlı bir yapıda kendisini göstermesi ise başlı başına başka bir çalışmanın ürünü olmasını hakketmektedir.¹⁰³

Yukarıda değinilen veriler incelendiğinde her iki devletin imparatorluk sonrası gelişmiş ve yeterli iktisadi yapı ve kaynağı devraldığı söylenemez. Böylece yeni kurulan her iki cumhuriyetin tarım, sanayi, ticari faaliyetler ve diğer ekonomik alanlarda istenilen

¹⁰³ Osmanlı ekonomisinin dışa bağımlı yapısının nedenlerine dair ayrıntılı bilgi için bkz: Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, Birinci Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010; Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1969; İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1989; Tefik Çavdar, *Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri*, Birinci Baskı, İstanbul: Köz Yayınları, 1974; Niyazi Berkes, *Osmanlı Devletinin Ekonomik Çöküşü*, Cilt: 2, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1975.

düzeyde gelişim ve verimlilik elde etmek için farklı iktisadi kalkınma stratejisi izleyerek, dünya ekonomisine çeşitli yollardan eklemleme yönelimine girmişlerdir. Üzerinde odaklanılacak nokta her iki imparatorluğun yerini alan yeni devlet biçimlerinde dış ticarete nasıl bir yol izledikleri olacaktır. Böylece Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki ticari faaliyetlerin nasıl bir durumda gerçekleştiği açısından da yol göstermiş olacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

II. 1923-1927 ARASI DÖNEMDE İTİLAFNAMELER İLE YÜRÜTÜLEN TİCARİ İLİŞKİLER

1923-1927 arası dönemde yürütülen Türkiye ve Sovyetler Birliği ticari ilişkilerini diğer dönemlerden ayırt eden en önemli faktör, bu yıllar arasında ticari faaliyetler gerçekleştirilirken, her iki devlet arasında herhangi bir resmi ticaret antlaşmasının imzalanmamış olmasıdır. Herhangi bir ticaret antlaşmasının yokluğu ticaretin kararname veya itilafnameler ile gerçekleştirilmesini zorunlu kılmıştır. Bu doğrultuda gerçekleştirilen ticari faaliyetlerin daha anlaşılır olması adına öncelikle her iki devlete ait genel dış ticaretlerinin ne durumda olduğuna değinmek fayda sağlayacaktır.

2.1. Türkiye'nin Dış Ticareti

Türkiye'nin ihracat değeri **Tablo-18** göz önüne alındığında 1923 sonrası artış yaşamıştır. 1924 yılında 158.867.958 lira olan ihracat değeri belirtilen dönemde en yüksek seviyesini 1925 yılında 192.428.196 lira ile görmüştür. İthalatın değeri 1923 yılında 144.788.671 lira olarak kayıtlara geçmiş ve bu değer 1923-1927 arasındaki değerlere kıyasla en düşük seviyede seyretmiştir. İhracatın ithalatı karşılama oranı yetersiz olduğundan bu dönemde Türkiye'nin daima dış ticaret açığı vermesiyle sonuçlanmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarını kapsayan bu dönemde dış ticaret açığının verilmesinin nedenleri arasında birinci bölümde değinildiği gibi yeni kurulan cumhuriyetin ilkel bir iktisadi yapıyı ve dışa bağımlı bir ekonomiyi devralmış olmasıdır. Dış ticaretin açık vermesinin nedenleri arasında yukarıda sıralananlara ek olarak, cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan dış ticaret rejiminin türü olmuştur. Bu durumun daha iyi idrak edilebilmesi için öncelikle dış ticaret rejimi üzerinde durulduktan sonra ihracat, ithalat değerleri ve miktarları, ithal ve ihraç edilen ürünlerin neler olduğunun çözümlenmesine geçilecektir.

2.1.1. Dış Ticaret Rejimi

Türkiye'nin dış ticaret rejiminin nasıl olacağı konusunun anlaşılabilmesi için 1923 Şubat ayından toplanan İzmir İktisat Kongresi'ne değinmek yerinde olacaktır. Kongre, Türkiye'nin iktisadi sisteminin nasıl şekilleneceği, buna paralel olarak dış ticarete nasıl bir rejimin hâkim olacağı konusunda bilgiler vermesi açısından önemlidir.

Öncelikle Mustafa Kemal Paşa'nın Kongre'yi açış konuşmasından sonra İktisat Vekili Mahmut Esat Bey konuşmasının belli bölümlerinde iktisadi yapı ve dış ticarete dair şu sözlerde bulunmuştur:

...Yeni Türkiye muhtelit bir iktisat sistem takip etmelidir. İktisadi teşebbüs kısmen devlet ve kısmen teşebbüs-ü şahsi tarafından deruhte edilmelidir... İktisat siyasetimizde ve mesela gümrüklerde mutlak himayeci olamayız. Memleketimizin ihtiyacı olan şeylere karşı...her şeyin ithaline müsaade edebiliriz...Bazı ithalata karşı gümrüklerimizin yalnız bir kanadını açarız...Bazı ithalata karşı gümrük kapılarımızı tamamen seddeler...hiçbir şey koymayız...¹⁰⁴

Bu sözlerden anlaşılacağı üzere izlenecek olan iktisadi programlarda mutlak bir devlet tekeli sağlanacağına aksine, karma bir iktisadi politikanın uygulanacağı veya uygulanmaya çalışılacağı anlaşılabilir. Gümrükler üzerine sarf edilen sözler ise dış ticarete serbest ticaret rejiminin hâkim olacağı fakat tamamen kontrol dışı bir rejimin olmayacağı/olamayacağı anlaşılmaktadır. Bunun yanında Türkiye'nin bizzat isteği dışında dış ticaret rejimini belirleyen bir diğer husus Lozan Antlaşması'na ek olarak imzalanan ticaret antlaşmasıdır. Bu sebepten ötürü bu konu üzerine bir alt başlık açmak yerinde olacaktır.

2.1.1.1. Lozan Antlaşması'na Ek Olarak İmzalanan Ticaret Sözleşmesi

24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşması'na ek olarak imzalanan Ticaret Sözleşmesi'nin önemi Türkiye'nin diğer devletler ile arasındaki ticari faaliyetlerini düzenleyici nitelik taşımasından kaynaklanmıştır. Türkiye, ticaret sözleşmesinin maddeleri gereği dış ticaretinde uygulamak zorunda olduğu belli hükümler getirmiştir.

Antlaşmanın birinci maddesi gereği Türkiye antlaşmaya taraf olan devletlerin mallarının ihracı ve ithalatı sırasında uygulayacağı tarifelerde 1916 yılında yürürlüğe

¹⁰⁴ A.Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar*, Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu, 1997, s. 219.

giren Osmanlı (ağırlık) tarifelerini uygulamayı kabul etmiştir. Bunun yanında altıncı maddede herhangi bir başka devlet ile yürütülen ticari faaliyette daha elverişli her işlemde antlaşmaya taraf olan devletlerin de yararlanacağı karara bağlanmıştır. Ticaret Sözleşmesi'nin eklerinde bulunan mallara hangi katsayıların (gümrük vergisi) uygulanacağı da açıklanmıştır.¹⁰⁵ Antlaşmaya taraf olan devletlerin dış ticarete karşılaşacağı gümrük oranları 1916 tarifesinde görülene kıyasla on iki katına, bazı ticari ürünlerde ise dokuz katına kadar indirilmesi kabul edilmiş, bu oranlar üzerinde ise beş yıl boyunca değişiklik yapılmaması üstlenilmiştir.¹⁰⁶ Gümrük vergisi oranlarında beş yıl boyunca değişiklik yapılamaması, Türkiye'nin bizzat resmi olarak dış ticarete uygulayabileceği bir dış ticaret rejiminden söz etmeyi mümkün kılamamıştır.¹⁰⁷

Böylece Türkiye, 1929 yılına kadar dış ticarete himayeci bir konumda kendini gösterememiştir. Bunun sonucu olarak, 1920'lerdeki ticari faaliyetler, devletin genel olarak müdahalesinin olmamasından/olamamasından dolayı serbest ticaret ortamında gerçekleştirilmiştir. 1923-1929 yılları arasında gerçekleştirilen ticari ilişkiler, 1914 öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi çeşitli uluslararası antlaşmalar ile gümrük vergileri üzerinde istediği yüzdeyi belirleme hakkına sahip olamamıştır. Gümrük vergilerinin oranları Lozan Konferansı sırasında, ek olarak imzalan ticaret sözleşmesi ile belirlenmiş, 1929 yılına kadar ise bu tarifler üzerinde herhangi bir değişiklik yapma olanağını elde edememiştir.¹⁰⁸ Ayrıca Türkiye'nin tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi dış ticaret rejiminin nasıl olması gerektiğini kendi istediği doğrultuda yapılandırma olanağı olmadığından, benzer şekilde bir dış ticaret rejimini sürdürdüğü görülebilir. Bunun yanında Sovyetler Birliği'nin sahip olduğu biçimde bir üretim ilişkisine ya da sahip olunan ideolojik yapı doğrultusunda iktisadi yapıyı tümünden değiştirme fikriyatı olmadığından dış ticaret üzerinde herhangi bir devlet tekeli yaratma girişimi de söz konusu olmamıştır.

¹⁰⁵ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, Cilt 1: 1920-1945, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983, ss. 166-169.

¹⁰⁶ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Ankara: Yurt Yayınları, 1982, s. 145.

¹⁰⁷ S.Rıdvan Karluk, *Türkiye Ekonomisi, Tarihsel Gelişim-Yapısal Değişim*, İstanbul: Beta, 1995, s. 271.

¹⁰⁸ Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Ankara: Yurt Yayınları, 1982, s. 102.

2.1.2. İhracat

Tarım ve sanayinin yeterli derecede gelişmiş olamaması, buna paralel olarak yeterli üretim çıktısının da sağlanamaması, dış ticaret istatistiklerine doğal olarak olumsuz yönde yansımıştır. 1931 tarihli *İstatistik Yılığ*ı verilerine göre Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923-1927 arası ihracat değerlerini **Tablo-18**'den görmek mümkündür.

Tablo-18: Türkiye'nin İhracat Değerleri (1923-1927)

Yıl	Değer (Lira)	Değer (Sterlin)*
1923	84.651.190	11.109.080
1924	158.867.958	19.565.019
1925	192.428.196	21.621.146
1926	186.422.755	20.067.035
1927	158.420.998	15.731.976
Toplam	780.791.097	88.094.256

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *İstatistik Yılığ*ı 57 *Grafiğ*i Havidir, Cilt 4: 1930-1931, Ankara: İstatistik Umum Müdürlüğü Yayını, 1931, s. 284.

Türkiye'nin 1923-1925 arası dönemde ihracat değerinde yükselme görülürken, 1925 yılı sonrası ihracat değerinde giderek bir azalma gözlemlenmiştir. 1927 yılındaki ihracat değeri 1924 senesindeki değere ancak ulaşabilmiştir.

Bunun yanında ihracat değerinin düşmesine paralel olarak Türk lirası sterlin karşısında da belirtilen dönem aralığında değer kaybına uğramıştır. 1923 yılında bir sterlin yaklaşık olarak 7,62 lira iken 1927 yılına gelindiğinde ise 9,43 lira değerinde olmuştur.¹⁰⁹ Bunun nedenleri arasında Türkiye'nin ihracat değerinin, ithalat değerine oranla sınırlı kalması, Lozan Antlaşması gereği 1929 yılına kadar döviz üzerinde tam olarak bir denetim sağlayamaması ve bir devlet bankasının eksikliğinde aranabilir.¹¹⁰

* 1923, 1924, 1925, 1926 ve 1927 yıllarının sterlin/lira paritesinin sene sonu ortalaması sırasıyla 7,62, 8,12, 8,90, 9,29 ve 9,43 olmuş, dönüşümler bu pariteler dikkate alınarak tarafımızca hesaplanmıştır. Bu pariteler İstanbul Menkul Kıymetler ve Kambyo Borsası'ndaki değerleri yansıtmaktadır.; Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1932, s. 292.; Dolar, frank ve lirt pariteleri için belirtilen kaynağın 292. ve 293. sayfa numaralarına ayrıca bakınız.

¹⁰⁹ Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1932, s. 292.

¹¹⁰ Keyder, s. 123.

1923-1924 yılları arasında ihracat ürünlerinin listesine bakıldığında, %90 oranında tarım ürünleri, %3-5 arası madenler, geri kalan yüzdelik dilim ise bitkisel ürünlerden üretilen çeşitli yağlar ve dokuma ürünlerinin olduğu gözlemlenmiştir.¹¹¹ İhraç edilen mallar listesini hazırlanırken, ihracat miktarı yüksek ve Sovyetler Birliği ile ticari faaliyete konu olan ürünler üzerinde durulmuştur. Bu ürünlerin neler olduğunun **Tablo-19**'dan görülmesi mümkündür.

Tablo-19: Türkiye'nin Başlıca İhraç Ettiği Ürünler ve Değerleri (1923-1927)

İhraç Ürünleri*	1923	1924	1925	1926	1927
Tütün ve tömbeki	20.482.517	46.581.432	60.431.690	67.491.881	44.007.177
Meyve ve sebze	20.833.337	39.477.850	37.672.057	33.760.607	25.571.396
Yün, yün ipliği ve mensucatı	8.214.554	13.170.269	11.658.832	16.074.572	17.082.021
Hazır boya, boya, müstahzaratı kimyeviye, eczayı tıbbiye, ıtriya ve reçineler	7.155.745	9.299.069	11.812.391	11.685.813	9.823.855
Pamuk ve pamuk mamulâtı	6.701.193	11.947.999	15.586.664	12.10.690	10.675.441
Diri hayvanlar	2.500.822	4.689.371	5.176.186	3.835.290	4.337.486
Hayvanattan hasıl olan meskûkât ve balıklar	2.441.726	6.372.578	8.173.325	6.643.719	7.137.433
Maadin (Maden)	2.179.532	4.319.269	3.752.485	4.915.954	4.743.504

Kaynak: İstatistik Umum Müdürlüğü, 1931, ss. 290-291.

¹¹¹ Yaşa, s. 14

* Ürün isimleri doğrudan *İstatistik Yıllığı*, 1931' den herhangi bir değişiklik yapılmadan alınmıştır.

1923-1927 yılları arasında ihracata konu olan toplam ürün sayısı 30 olarak kayıtlara geçmiştir. Bu yıllar arasında 30 ürünün ihracatından elde edilen gelir, yaklaşık olarak 781.000.000 lira tutarında olmuştur.¹¹² Bu dönem arasında Türkiye'nin ihracat miktarını ise **Tablo-20**'den görmek mümkündür.

Tablo-20: Türkiye'nin Gerçekleştirdiği İhracat Miktarı (1923-1927)

Yıllar	Miktar (Ton)*
1923	368.098
1924	633.979
1925	668.005
1926	770.887
1927	696.974
Toplam	3.137.943

Kaynak: İstatistik Umum Müdürlüğü, 1931, s. 285.

Milletler Cemiyeti¹¹³ (MC)'nin 1929 tarihli *Uluslararası İstatistik Yıllığı* adlı kaynağa göz atıldığında Türkiye'nin dünya geneline oranla ihracattaki payı %0,60 olmuştur.¹¹⁴

2.1.3. İthalat

Türkiye'nin dış ticaretinde ithalat oranları 1923-1927 yılları arasında diğer dönmelere kıyasla yüksek bir seviyede seyrettiği gözlemlenmiştir. Bu durum kendisini 1929 yılına kadar muhafaza etmiştir. Temel yiyecek ve içecek maddelerinin büyük bir bölümü ithal edilmiştir. İthalat oranlarının bu denli yüksek olmasının temel sebeplerinden biri, daha önce söz edildiği gibi tarım ve sanayideki geri kalmışlığa paralel olarak, üretim araçlarının ilköllüğü ile beraber yeterli miktarda üretim çıktısı elde edilememiş olmasıdır. Bunun yanında Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan iktisadi sistemin de daha çok

¹¹² *İstatistik Yıllığı*, 1931'in 290. ve 291. sayfalarından hesaplanmıştır.

* Kg olarak verilen miktar, ton ağırlık birimine dönüştürülmüş olup, küsuratlar yuvarlanmıştır.

¹¹³ Milletler Cemiyeti (League of Nations): Temel misyonunu "*dünya barışı*"nı sağlama olarak belirleyip, 1920-1946 yılları arasında varlık göstermiş olan uluslararası örgüt.

¹¹⁴ League of Nations, Economic and Financial Section, *International Statistical Year-Book 1928*, Geneva: 1929, s. 129.

dışa bağımlı bir yapıda olması ithalatın yüksek düzeyde seyretmesini kaçınılmaz kılmıştır.

Tablo-21: Türkiye'nin İthalat Değeri (1923-1927)

Yıllar	Değer (Lira)	Değer (Sterlin)
1923	144.788.671	19.001.138
1924	193.611.048	23.843.725
1925	241.618.652	27.148.163
1926	234.699.735	25.263.696
1927	211.398.184	22.299.386
Toplam	1.026.116.290	117.556.108

Kaynak: İstatistik Umum Müdürlüğü, 1931, s. 285.

Cumhuriyetin kuruluşundan 1927 yılına kadar olan dönemde ithalat değeri **Tablo-21**'den de görüldüğü üzere artış göstermiştir. Özellikle 1925 yılında gerçekleştirilen ithalat değeri 241.618.652 lira ile en yüksek seviyesini görmüştür. Bu dönemde toplam ithalat değeri 1.026.116.290 lira olarak kayda geçmiştir. Çalışmanın diğer bölümlerinde belirtilen dönemlere kıyasla, 1923-1927 arasında ithalat değerinin yüksek seviyede olması iktisadi geri kalmışlığının bir diğer göstergisi olarak görülebilir.

Tablo-22: Türkiye Tarafından En Fazla İthalî Gerçekleştirilen Ürünler ve Değerleri (1923-1927)

İthal Ürünleri	1923	1924	1925	1926	1927
Pamuk ve Pamuk Ürünleri	53.939.768	63.571.483	74.204.765	71.878.571	50.829.574
Zehair ve Tahıl	14.642.731	23.005.732	22.694.085	6.179.872	4.065.679
Müstemlekât Erzakı ve Şekerlemeler	15.094.098	17.862.321	20.830.615	20.126.885	20.374.482
Yün, Yün İpliği ve Ürünleri	8.897.278	13.203.837	17.636.327	20.957.365	18.743.626
Sanayiye Mahsus Züyük ve İç Yağları ve Mumlar	6.530.104	7.204.428	10.335.519	10.411.409	9.708.117
Mâdenler	7.750.966	16.168.158	21.504.792	22.235.105	22.502.531
Mamul Deri ve Köşeler ve Kürkleri	3.771 442	4.291 594	5.607 534	6.581 153	5.753 658

Kaynak: İstatistik Umum Müdürlüğü, 1931, ss. 288-289.

Belirtilen yıllar aralığında en çok ithalat değerini pamuk ve pamuk ürünleri, yün ve yünden elde edilen ürünler, şekerler ve madenlerin bulunması hem tarım hem de sanayi sektörünün geri kalmışlığını tekrardan gözler önüne sermiştir. Ayrıca 1927 sonu

Türkiye'nin dünya ithalatında sahip olduğu yüzdelik oran MC'nin hazırlamış olduğu veriler bazında %0,72'lik bir orana sahip olduğu görülmüştür.¹¹⁵

2.1.4. Dış Ticaret Dengesi

Türkiye'nin 1923-1927 yılları arasındaki dış ticaret dengesine bakılacak olunursa, ithalat değerinin ihracat değerinden daima yüksek oranda seyrettiğini gözlemlemek mümkün olmuştur. Dış ticaretteki bu açığı *İstatistik Yıllığı* verilerinden derlenmiş bir şekilde **Tablo-23**'ten görmek mümkündür.

Tablo-23: Türkiye'nin Dış Ticaret Açığı (1923-1927)

Yıllar	Dış Ticaret Açığı (Lira)*	Dış Ticaret Açığı (Sterlin)
1923	-60.137.481	-7.892.058
1924	-34.743.090	-4.278.706
1925	-49.190.456	-5.527.017
1926	-48.276.980	-5.196.661
1927	-52.977.186	-6.567.410

Kaynak: İstatistik Umum Müdürlüğü, 1931, s. 285.

Tablo-23'ten anlaşılabacağı üzere 1923-1927 yılları arasında Türkiye'nin dış ticaret açığı dalgalı bir seviyede olmuştur. 1924 yılında dış ticaret açığı en düşük seviyede görülse bile ilerleyen yıllarda tekrardan artış göstermiştir. 1927 yılı sonu itibariyle cumhuriyetin ilk yılı haricinde en yüksek dış ticaret açığı verilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin bu dönem arasında dış ticaret açığı vermesinin temel nedenleri arasında ihracatın ithalatı karşılama oranının yetersiz kalmasının yanı sıra daha önce de söz edildiği gibi Lozan Antlaşması'na ek olarak imzalanan ticaret antlaşmasının da etkileri olmuştur.

İmza edilen ticaret antlaşması sonucu ithal edilen ürünler Türkiye sınırlarına en uygun koşullarda girmiş, iç piyasa dış rekabete karşı savunmasız kalmıştır. Buna karşın herhangi bir koruyucu gümrük yasası da çıkarılamamıştır. Böylece ithalat işini yapan kurumlar fazla kazançlar elde etmek için mümkün mertebe birçok ürünün ithalini

¹¹⁵ League of Nations, s. 128.

* Dış ticaret açığının hesaplanması, 1931 tarihli İstatistik Yıllığı'nın sayfa 285'teki verileri baz alınarak yapılmıştır.

gerçekleştirmiş böylece ithalat değerlerinde ve miktarlarında artışa neden olmuşlardır. Yabancı ihracat şirketleri ise ürün stoklarını elden çıkarmak için Türkiye’de ithalat yapan kurumlara kolaylık tanımıştır.¹¹⁶ Böylece ticaret antlaşmasının şart koştuğu ticari yükümlülükler doğrultusunda 1929 yılına kadar Türkiye’nin dış ticareti açık vermeye devam etmiştir.

2.2. Sovyetler Birliği’nin Dış Ticareti

1917 yılında gerçekleşen Bolşevik İhtilali’nden sonra genel olarak 1919-1922 tarih aralığında iç savaş dönemi hâkim olmuştur. Yaklaşık üç yılı kapsayan bu dönemden sonra dış ticarete iktisadi politikalar bir an önce uygulanmaya çalışılmıştır. Fakat istenilen sonuç alınamayınca farklı iktisadi politikalar arayışına gidilmiştir. Bu dönem itibariyle Sovyetler Birliği’nin Türkiye ile benzer koşullar yaşadığı söylenebilir.

RSFSC’nin kurulmasıyla beraber **Tablo-24**’e bakıldığında iç savaş döneminin hâkim olduğu yıllarda genel olarak ihracat durma noktasına gelmiştir. İthalatın ise bu koşullar altında benzer durumları yaşamıştır. **Tablo-25**’ten ithalat verilerine bakıldığında bu durum açık bir şekilde görülebilir. İç savaş ve bu dönemde uygulanan politikaların sona ermesi ile birlikte yeni iktisadi politikaların devreye sokulması sonucu dış ticarete bir hareketlenme dönemi yaşanmıştır. **Tablo-26**’dan da anlaşılacağı üzere Sovyetler Birliği’nin dış ticareti her ne kadar dalgalı bir seyir halinde olmuş olsa bile 1923-1927 yılları arasında Türkiye’nin dış ticaretine kıyasla zaman zaman dış ticaret fazlası vermiş olduğu görülür.

Sovyetler Birliği dış ticaretinde tüm bu dalgalanmaların nedenini ve Türkiye’nin dış ticaretinin 1929 yılına kadar neden açık verdiğinin daha iyi idrak edilebilmesi için Sovyetler Birliği’nin dış ticaret rejiminde nasıl bir düzenlemeye gittiğinin mercek altına alınması fayda sağlayacaktır. Dış ticaret rejimi inceleme altına alınırken dikkat edilmesi gereken nokta dönemsel olarak Sovyetler Birliği’nin birçok alanda diğer devletlerden karakteristiğinin farklılık göstermiş olmasıdır. Dış ticarete de yaşanan bu farklılığın

¹¹⁶ Necdet Serin, *Dış Ticaret ve Dış Ticaret Politikası: 1923-1973*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1975, s. 19.

Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında gerçekleşen ticari ilişkilere nasıl yansıdığını çalışmanın ilerleyen safhalarında görmek mümkün olacaktır.

2.2.1. Dış Ticaret Rejimi

Sovyetler Birliği'nin dış ticaret rejimi Türkiye Cumhuriyeti'nin dış ticaret rejiminden oldukça farklılık göstermiştir. 1917 Bolşevik İhtilali ile birlikte iktidarı ele alan Bolşevikler 1918-1921 yılları kapsayan dönemde, “Savaş Komünizmi” olarak adlandırılan program ile dış ticaret sistemi de dahil Rus İmparatorluğu'na ait halihazırdaki tüm sistemi radikal bir değişikliğe uğratmıştır. İktisat alanındaki değişimin temel hedefi bölüşüm ve üretim mekanizmasının devlet tekeline alınması olmuştur. Devlet tekeline alınan ekonomik sistem ile birlikte kapitalizmin piyasa mekanizması yerine kâr amacı taşımayan bir sosyalist üretim biçimini gerçekleştirilmesi planlanmıştır.¹¹⁷ Böylece dış ticaret de devlet tekeline alınmış olup¹¹⁸ 1920 yılındaki bir kararname ile Ticaret ve Sanayi Halk Komiserliği, Dış Ticaret Halk Komiserliği'ne dönüştürülmüştür. Dış ticaretin bu dönem arasında devlet tekeli haline gelmesi RSFSC'nin ithalat ve ihracat oranlarında bir değişimi mümkün kılamamıştır. Bunun temel nedenleri Birinci Dünya Savaşı sonrası durma noktasına gelen dış ticaret, sonrasında iç savaşın baş göstermesi birlikte kendini toparlayamaz hale gelmesi olmuştur. RSFSC'nin iktisadi olarak tecrit edilmiş durumu ancak 1920'nin başlarında muhasaranın kalkması ile birlikte dış ticarete tekrardan yer bulma olanağını sağlamıştır.¹¹⁹ Bunun yanında yeni kurulan devlet biçiminin uluslararası kapitalist sistemde kendini var eden devletlerin yönetim biçiminden farklılık göstermesi RSFSC'ye uluslararası ticarete hızlı ve etkin bir şekilde yer bulmasını da engellemiştir.

1921 yılına gelindiğinde “Savaş Komünizmi” programının istenilen başarıyı elde edememesiyle birlikte yeni bir iktisadi politika arayışına girilmiştir. Özellikle 1921 yılında yaşanan kıtlık ile birlikte Yeni Ekonomi Politikası (YEP)¹²⁰'nin devreye

¹¹⁷ Robin Milner-Gulland ve Nikolay Dejevskiy, *Rusya ve Sovyetler Birliği Tarihi*, Çev: Metin Çulhaoğlu, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, Cilt:8, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993, ss. 153-154.

¹¹⁸ Soviet Union Information Bureau, s. 154.

¹¹⁹ E.H.Carr, ss. 224-225.

¹²⁰ 1921-1928 yılları arasında uygulanan iktisadi programa verilen isim.

sokulmasını zorunlu kılmıştır. Böylece dış ticarete devlet tekeli devam ederken ticaret ve sanayide kısmen de olsa özel müteşebbise izin verilmiştir.¹²¹ Öte yandan YEP'in doğrudan dönemin önde gelen politik figürleri temelinde detaylı bir şekilde inceleme altına alınması Sovyetler Birliği'nin ilerleyen tarihlerde iktisadi yapısındaki değişimlere neden ihtiyaç duyduğu ve Türkiye ile olan dış ticari ilişkilerinde ne gibi sorunlara yol açtığına anlaşılmaması bakımından önem taşımaktadır.

Lenin'in 17 Ekim 1921 yılında YEP üzerine düşüncelerini dile getirmeden önce "Savaş Komünizmi" olarak adlandırılan dönemde uygulanan iktisadi plana vurgu yapmıştır. Bu dönemde direkt olarak komünist üretime ve üleştirmeye geçme çabasının neden bir hata olduğunu şöyle belirtmiştir:

1918 başında, barışçıl bir inşanın mümkün olacağı belli bir döneme güvendik. Brest Barışı'nın imzalanmasından sonra, tehlike uzaklaşmış ve barışçıl inşaya geçmek mümkünmüş gibi görünüyordu. Fakat yanıldık, çünkü 1918 yılında bize karşı Çekoslovak ayaklanması ve 1920 yılına dek süren iç savaşın başlangıcıyla birlikte gerçek bir savaş tehlikesi belirdi. ... ve daha bir dizi koşulun etkisiyle, doğrudan komünist üretim ve paylaşım geçişi gerçekleştirme kararı alma hatasını işledik. Köylülerin zorla temelde bize gerekli miktarda tahıl teslim etmeleri ve bizim bunları fabrika ve tesislere dağıtmamız ve böylece komünist bir üretime ve paylaşım varmamız kararını aldık.¹²²

1918-1921 dönemi için kapitalizmden sosyalizme geçişte teori ve pratikte çelişkilerini ve bu geçişin nasıl olması gerektiğini Lenin, şu cümleler ile devam ederek vurgulamıştır:

...Kapitalizmden sosyalizme geçiş hakkında daha önce yazdıklarımızla, sosyalist bir muhasebe ve denetim dönemi olmadan, komünizmin alt basamağına bile ulaşamayacağı anlayışını savunurken yazdıklarımızla çelişen bu konstrüksiyonun yanlışlığı inancına vardırdı. ...1918'¹²³ den beri, komünist toplumun ön basamaklarından birine bile ulaşmak için, kapitalist toplumdan uzun süreli ve karmaşık bir geçişin (hem de toplum ne kadar az gelişmişse, geçiş o kadar uzun

¹²¹ Milner-Gulland ve Dejevskiy, s. 155.

¹²² Lenin, *Seçme Eserler*, Cilt: 9: Yeni Ekonomik Politika ve Sosyalist İnşa, Birinci Baskı, Çev: Süheyla Kaya, Ankara: İnter Yayıncılık, 1997, s. 285.; Rusça metin ayrıca bkz: V.İ. Lenin, *Polnoye Sobraniye Soçineniiy (Toplu Eserler)*, Cilt: 44: Haziran 1921-Mart 1922, Moskova: İzdatelstvo Politiceskoiy Literaturı (Siyasi Edebiyat Yayınevi), 1970. s. 157.

¹²³ Lenin, Cilt: 44, 1970 adlı Rusça kaynaktan 1917 yılı olarak belirtilmiştir.

sürelidir), sosyalist muhasebe ve denetim yolu üzerinden bir geçişin gerekli olduğu kesinlikle vurgulandı.¹²⁴

Böylece 1921 yılının ilkbaharında meydana gelen ekonomik ve politik çıkmazın özünü Lenin, “*köyde zoralım, kentte inşa görevlerinin bu dolaysız komünistçe ele alınışı*” olduğunu ve tüm yaşananlar da hesaba katıldığında YEP’in temelde “*stratejik bir geri çekilme*” yi yansıttığı üzerine durmuştur. YEP’in nasıl bir iktisadi yöntem doğrultusunda hareket ettiğini ve kapitalizmin serbest ticaret eksenindeki gelişimini ise Lenin şöyle sıralamıştır:

Yeni Ekonomik Politika, zorlamanın yerine verginin konması demektir, kapitalizmin kayda değer ölçülerde yeniden kurulmasına geçiş demektir. Ne kadar büyük ölçülerde olduğunu bilmiyoruz. Yabancı kapitalistlere imtiyazlar (ancak şimdilik, özellikle yaptığımız tekliflerle karşılaştırıldığında oldukça az imtiyaz anlaşması yapılmıştır), özel kapitalistlere kiralama- bunlar kapitalizmin doğrudan yeniden inşası demektir ve Yeni Ekonomik Politika’ nın kökleriyle bağıntılıdır. Çünkü zorlamanın kaldırılması köylüler için, verginin kapsamadığı tarımsal fazlalıklarla serbest ticaret anlamına gelir, vergi ise ürünlerin sadece çok küçük bir bölümünü kapsamaktadır. Köylüler toplam nüfusun ve toplam ekonominin dev kesimini oluşturuyor, bu yüzden de bu serbest ticaret zemininde kaçınılmaz olarak kapitalizm gelişmek zorundadır.¹²⁵

Çalışmanın içeriği bakımından detaylarına girilmemek kaydı ile Lenin’in 24 Ocak 1924 yılında ölümü üzerine daha önceden de vuku bulan parti içindeki muhalefet yoğunlaşmaya başlamıştır. Parti içindeki ayrışmalar ve tartışmalarda genel olarak adı geçenler Troçki, Stalin, Zinovyev, Kamanev ve Buharin olmuştur. Parti içi bu çekişmelerin sonucunda Stalin üstünlük kurarak “*tek ülkede sosyalizm*”¹²⁶ teorisinden söz ederek dönemin politik ve ekonomik şartları temelinde iktidarını sağlamlaştırmaya

¹²⁴ Lenin, Cilt: 9, 1997, s. 286.; Lenin, Cilt: 44, 1970, ss. 157-158.

¹²⁵ Lenin, Cilt: 9, 1997, ss. 286-287, 288.; Lenin, Cilt: 44, 1970, ss. 159-160

¹²⁶ Bu teori Stalin tarafından genel olarak 1924 yılı ile birlikte çokça dile getirilmeye başlanmıştır. Dile getirilen bu fikriyat genel olarak Lenin’ nin düşünceleri ile harmanlayarak öne sürülmüştür. Bunun temel sebebi parti içindeki muhalefeti bir an önce bertaraf ederek iktidarı eline almak istemesinde aramak mümkündür. Stalin’in 1924 yılında “*tek ülkede sosyalizm*” teorisinin ne olduğu ve Troçki’nin “*sürekli devrim*” teorisine karşılık nasıl argümanlar ürettiğinin ayrıntılı bilgisi için ayrıca bkz: J.V. Stalin, *Eserler*, Çev: İsmail Yarkın, Cilt: 6: 1924, İstanbul: İnter Yayınları, [y.t.y]; J.V. Stalin, *Eserler*, Çev: Süheyla Kaya, Birinci Baskı, Cilt: 9: Aralık 1926-Temmuz 1927, İstanbul: İnter Yayınları, 1991. Troçki’nin “*sürekli devrim*” teorisi hakkındaki düşünceleri için ayrıca bkz: Lev Troçki, *Sürekli Devrim, Sonuçlar ve Olasılıklar*, Çev: Ahmet Muhittin, İstanbul: Yazın Yayıncılık, 2007.

çalışmıştır.¹²⁷ Lenin sonrası dönemde de iktisadi ve politik özellikler içeren YEP yaklaşık olarak dört sene boyunca güncelliğini korumaya devam etmiştir.

Stalin, Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP)'nin 1925 yılının Aralık ayında gerçekleşen XIV. Parti Kongresi'nde YEP hakkındaki düşüncelerini Lenin 'nin eşi olan N. K. Krupskaya'nın "*NEP(YEP) aslında, belirli koşullar altında izin verilmiş kapitalizmdir, proleter devletin zincirli tuttuğu bir kapitalizm...*" sözlerine karşılık "*...kapitalizmi zincirli tuttuğumuz... doğrudur. Ama NEP (YEP)'in kapitalizm olduğu-bu zırvadır, saçmanın saçmasıdır...*" olarak cevap vermiştir. YEP'in nasıl bir politika ve hedeflerinin neler olduğunu ise şöyle sıralamıştır:

...Proleter devletin, komando tepelerinin proleter devletin elinde bulunduğu, kapitalizme izin vermeyi öngören, sosyalist ve kapitalist unsurlar arasında mücadeleyi öngören, sosyalist unsurların kapitalist unsurlar aleyhine rolünün artmasını hedefleyen, sosyalist unsurların kapitalist unsurlar üzerinde zaferini hedefleyen, sınıfları ortadan kaldırmayı, sosyalist ekonominin temelini inşa etmeyi hedefleyen özel bir politikasıdır.¹²⁸

Ayrıca Stalin bu söylemlerini temellendirmek için Lenin'e atıf yaparak bu politikanın ikili yönünün anlaşılmasını "*Leninizmden yüz çevirmek*" olduğu vurgusunu yapmıştır.¹²⁹ Açıklığa kavuşturulması gereken bir diğer nokta Lenin'in çokça söz ettiği "devlet kapitalizmi" iktisadi modelidir. Birinci ağızdan bu dönemde sarf edilen devlet kapitalizminin ne olduğuna dair bir tahlilinin yapılması, bu konu hakkında tartışmaların nereden geldiği idrakinin sağlanması için önemlidir. Ayrıca çalışmanın ilerleyen bölümlerinde değinilmiş olan Türkiye'nin 1930-1938/1939 yılları arasında iktisadi yönden devletçilik anlayışına yönelmesiyle ortaya çıkan yorumların kıyaslamasının yapılabilmesi adına da önem arz etmektedir.

Devlet kapitalizmin nasıl bir iktisadi yapıda ve amacının neler olduğunu Lenin'in öncelikle RSFSC'nin iktisadi çözümlemesini; "*köylü ve meta ekonomisi, kapitalist ekonomi, devlet kapitalizmi, sosyalizm*" gibi beş farklı sistemin bir arada olduğu

¹²⁷ E.H.Carr, *Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi, 1917-1929*, Çev: Levent Cinemre, İstanbul: Yordam Kitap, 2013, ss. 126-143.

¹²⁸ J.V. Stalin, *Eserler*, Cilt: 7: 1925, Birinci Baskı, Çev: İsmail Yarkın, İstanbul: İnter Yayınları, 1991, s. 291.

¹²⁹ Stalin, Cilt: 7: 1925, s. 291.

tanımlamasını yaparak belirtmiştir. Devlet kapitalizminin özü ise sosyalist devlet yapılanmasının üretim araçlarını kapitaliste devredilmesi, böylece kapitalistin sermayesi doğrultusunda kâr elde etmesine karşılık elde ettiği ürünlerin belli ölçüde sosyalist devlete verilmesi olarak belirtilmiştir. Lenin, devlet kapitalizmine neden gereksinim duyduklarının ise üretim miktarının mümkün mertebe hızlı bir şekilde artırılması gerektiğine ve bunun içinde bulunan şartlarda göz önüne alındığında tek taraflı bir şekilde başaramayacaklarını gerekçe olarak göstermiştir.¹³⁰

Lenin'in 1921-1922 yılları arasında Rus Komünist Partisi (Bolşevik) RKP-(B) kongrelerinde ve diğer mecralarda, geçmişte kaleme aldığı devlet kapitalizmi hakkındaki yazılarına da atıf yaparak düşüncelerini dile getirmiştir. Bu düşüncelerin temel noktası YEP doğrultusunda uygulanacak olan iktisadi politika ve devlet kapitalizminin sosyalist bir devlet inşa etme yolundaki adımları olmuştur. Bu düşüncelerin bazıları şu şekilde belirtilmiştir:

...Varsın devlet kapitalizmi gelişsin, bu, Sovyet iktidarı için korkutucu değildir; Sovyet iktidarı, meselelerin ta gözünün içine bakmak ve adını koymak zorundadır, ama bunları denetlemek, ölçüsünü belirlemek zorundadır. ...Burada mücadele eden devlet kapitalizmi ile sosyalizm değildir, bilakis küçük-burjuvazi artı özel kapitalizm, devlet kapitalizmi ve sosyalizmle mücadele etmektedir. ...Küçük-burjuva, devlet kapitalizminin düşmanıdır... ...Devlet kapitalizmine ödenecek daha büyük bir haraç bizi yıkmakla kalmaz, tersine en güvenli yoldan sosyalizme ulaştırır. ...Devlet kapitalizmi temelinde üretimi devlet çapında büyük ölçekte örgütlemeyi öğrenen işçi sınıfı... bütün kozları elinde toplayacak ve sosyalizmin sağlamlaşması güvence altına alınmış olacaktır. Devlet kapitalizmi, birincisi, iktisaden şimdiki ekonomimizden kıyaslanmayacak kadar üstündür. İkincisi, Sovyet iktidarı için kesinlikle bir tehlike içermez, çünkü Sovyet devleti işçilerle köy yoksullarının iktidarının güvencede olduğu bir devlettir... Rusya'da şimdi tam da küçük-burjuva kapitalizmi ağır basmaktadır ve buradan hem büyük devlet kapitalizmine hem de sosyalizme giden yol bir ve aynı yoldur. ...Çünkü sosyalizm, tekelci devlet kapitalizmden bir 'adım ileriye atmaktan başka bir şey değildir. Kooperatifler de devlet kapitalizminin bir biçimidir ama daha az basit, daha az belirgin, daha karmaşık bir biçimi... Devlet kapitalizminde imtiyazlar, kapitalizme haraç vermek demektir.¹³¹

Lenin VII. Moskova İl Parti Konferansı (29 Ekim 1921)'na verdiği rapordaki son sözleri ise devlet kapitalizmine zorunlu yönelimi üzerinde tekrar durarak büyük sanayinin

¹³⁰ Lenin, Cilt: 9, 1997, ss. 186-187.

¹³¹ Lenin, Cilt: 9, 1997, ss. 188, 193, 194, 195, 197, 210, 265.

inşasından söz etmiştir. İçinde bulunulan durumu ise Lenin, “*kaos*” olarak nitelemiş ve bu karmaşadan çözümlenmesi gereken sorunun, sosyalist bir toplumun meydana gelmesinde ki en önemli faktörlerden “*üretici güçlerin geliştirilmesi ve büyük sanayinin yeniden kurulması*”nın sağlanması gerektiği görevi üzerine durarak sözlerini sonlandırmıştır.¹³² Sonuç olarak YEP’in uygulanma başarısı özellikle tarım alanında kendisini göstermiştir. 1922 yılına bakıldığında salgınların ve kıtlığın üstesinden geldiği ve çiftçilerin Birinci Dünya Savaşı öncesine oranla, ürün hasadının şimdiden dörtte üçü kadarını elde ettiği görülmüştür. Fakat temel problemlerden biri olan sanayinin çok ağır bir şekilde geliştiği sorunu da ortaya çıkmaya başlamıştır.¹³³

1926 yılının Nisan ayında toplanan Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevik) Merkez Komitesi Plenumu SBKP-(B) MKP ’nda Stalin genel ekonomik durumuna ilişkin söylemlerde bulunmuş ve bir rapor takdim etmiştir. Bu raporda YEP’in “*dolaysız sanayileşme*” süreci ile yeni bir aşamaya geçildiği belirtilmiştir. Stalin tekrardan Lenin’e atıf yaparak sosyalizmin inşa edilebilmesinin temelinde sanayinin kurulması gerektiği ve bunun gerçekleştirilebilmesi için ön şartın ise tarımın geliştirilmesinde yattığının altını çizmiştir. Böylece YEP’in ilk dönemi (1921-1926) olarak belirtilen yıllarda tarım sektörünün geliştirilmesiyle sanayi sektörünün de atılımın gerçekleştirilmesine yardımcı olması olarak gösterilmiştir. YEP’in ikinci aşamasının ne olduğu ise Stalin tarafından şu cümleler ile belirtilmiştir:

Şimdi NEP (YEP)’in ikinci dönemine girdik. Ekonomimizin durumu için şimdi en önemli ve en karakteristik olan şey, ağırlık noktasının artık sanayiye kaymış olmasıdır. ...Bugün iktisadımızın sosyalist temelini inşasını sürdürebilmek, bir bütün olarak iktisadi ilerletebilmek için dikkatler tam da sanayi üzerinde yoğunlaştırılmalıdır. ...Nasıl Yeni Ekonomik Politika'nın ilk döneminde tarım, bir bütün olarak halk iktisadının gelişmesinin belkemiğini oluşturuyorduyorsa, şimdi bu belkemiği sanayinin doğrudan gelişmesidir...¹³⁴

¹³² Lenin, Cilt: 9, 1997, s. 322.

¹³³ Isaac Deutscher, *Troçki*, Çev: Rasih Güran, Cilt: 2: Silâhsız Sosyalist, İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi, 1970, ss. 53-54. Lev Troçki'nin merkeze alınarak özellikle 1905 ve 1917 yılında yaşanan ihtilalleri, 1917 yılından sonra hayata geçirilen YEP hakkında düşünceleri, parti içi muhalefeti ve sürgün yılları anlatımının ayrıntılı bilgisi için ayrıca bkz: Isaac Deutscher, *Troçki*, Çev: Rasih Güran, Cilt: 1: Silâhlı Sosyalist, İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi, 1969.; Isaac Deutscher, *Troçki*, Çev: Rasih Güran, Cilt: 3: Kovulan Sosyalist, İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi, 1974.

¹³⁴ J.V. Stalin, *Eserler*, Çev: İsmail Yarkın ve Saliha N. Kaya, Birinci Baskı., Cilt: 8: Ocak-Kasım 1926, İstanbul: İnter Yayınları, 1991, ss. 109-110, 319.

Bunun yanında raporda belirtilen YEP'in yeni bir aşamasında meydana gelen sanayileşmenin genel olarak hafif sanayiden ziyade ağır sanayi temelinde gelişeceği üzerinde durulması olmuştur. Stalin, ağır sanayinin öncelikli gelişmesinin nedeni *"...kapitalist devletlerce çevrelenmiş olan ülkemizin iktisadi bağımsızlığını güvence altına almak, onu dünya kapitalizminin bir eklentisine dönüşmekten alıkoymak..."* olarak nitelmiştir.¹³⁵

Sovyetler Birliği'nin sanayileşme adına attığı adımlar ise Birinci Beş Yıllık Plan (BBYP) ve İkinci Beş Yıllık Plan (İBYP) ile somutlaşmıştır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde bu konuya detaylı bir şekilde değinilmiştir. Ayrıca Sovyetler Birliği'ne ait genel dış ticaret verilerinin idraki için uluslararası politikada alanında kapitalist üretim ilişkilerine sahip devletler ile nasıl bir ilişki halinde olduğuna göz atmak yarar sağlayacaktır.

1920'li yıllarda Birleşik Krallık (16 Mart 1921) ve Almanya (6 Mayıs 1921) ile imzalanan ticaret antlaşmaları RSFSC için diğer kapitalist devletler ile ilişki kurmasını ve ticaret antlaşmaları imzalamasının da yolunu açmıştır. Özellikle YEP'in yürürlüğe konması uluslararası burjuvazi açısından RSFSC'nin giderek kapitalist bir noktaya evrileceği hissiyatını uyandırması etkili olmuştur. Böylece RSFSC, İtalya'da toplanılacak olan Genova Konferansı'na da davet edilmiştir.¹³⁶

Öte yandan Lenin, 6 Mart 1922 tarihli Tüm-Rusya Metal İşçileri Birliği Kongresi'ne sunduğu raporda Cenova Konferansı'na katılım gerekçesini ve bu konferansın nasıl bir yapıda olduğu hakkındaki düşüncelerini şöyle belirtmiştir:

...Bizde uluslararası politika sorunlarının başında Cenova'nın gelmeye devam ettiğini biliyorsunuz. Cenova'yı memnuniyetle karşıladığımızı ve Cenova'ya gideceğimizi açıkladık; oraya tüccar olarak gittiğimizi, çünkü kapitalist ülkelerle ticaretin (bu ülkeler tamamen yıkılmadığı sürece) bizim için zorunlu olduğunu ve oraya bu ticaret için politik olarak uygun koşullar üzerine en doğru ve yararlı biçimde görüşmeler yapmak amacıyla gittiğimizi... saklamadık. ...Eski burjuva diplomasi sanatının bütün kurallarına göre oynadıkları diplomasi oyununu hakkıyla değerlendirebilmeye yetecek pratik deneyim edindik... Bu oyunun temelinde ne yattığını çok iyi anlıyoruz: Onun özünün ticaret olduğunu biliyoruz. Burjuva ülkeler Rusya'yla ticaret yapmak zorundadır: Karşılıklı ekonomik ilişkilerin şu ya da bu

¹³⁵ Stalin, Cilt: 8, 1991, ss. 111-112.

¹³⁶ M. Ross, *A History of Soviet Foreign Policy*, New York: Workers Library, 1940, s. 14.

biçimi olmadan ülkelerindeki çöküşün şimdiye kadar olduğu gibi devam edeceğini biliyorlar...¹³⁷

Ayrıca Lenin, Cenova Konferansı'na hangi misyon doğrultusunda gideceklerini RKP- (B)'nin XI. Parti Kongresi'nde ise şu şekilde vurgulamıştır:

Bizim Cenova'ya komünistler olarak değil, tüccarlar olarak gittiğimiz açıktır. Biz ticaret yapmak zorundayız, onlar ticaret yapmak zorunda. Biz bu ticaretin bizim yararımıza olmasına çalışıyoruz, onlar da kendi yararlarına olmasına çalışıyorlar. ...Cenova'ya ticareti genişletme ve ticaretin en fazla ve başarıyla gelişebileceği koşulları yaratma pratik hedefiyle gidiyoruz.¹³⁸

Ayrıca YEP döneminde kapitalist üretim ilişkilerine sahip Batılı devletlerin Sovyetler Birliği'nde karma şirketler şeklinde varlığını sürdürdüğü görülmüştür. Karma şirketler temelde hem devletin hem de yabancı sermayenin ortaklaşa kurmuş oldukları şeklinde örgütlenmiştir. Fakat karma şirketlerdeki en fazla hisse devlete ait olmuştur. Öte yandan özellikle ticari karma şirketler yeterli düzeyde gelişim sağlayamamıştır. Karma şirketlere örnek olarak Rus-Avusturya Ticaret Şirketi, bunun yanında üretim ve ticari faaliyetin bir arada yürütüldüğü Rus-İngiliz Kereste Şirketi, Rus-Hollanda Kereste Şirketi gösterilebilir. Daha sonra bu şirketlerin yabancılara ait hisseleri devlet tarafından satın alınmıştır.¹³⁹ YEP dönemi boyunca özellikle dış ticaret tekeli üzerine Stalin tarafından sarf edilen sözlere yer vermek, dış ticaret tekeli mantalitesinin anlaşılması adına destek sağlayacaktır.

Stalin, 9 Haziran 1929 yılında Sverdlov Üniversitesi'nde yaptığı bir konuşmada sanayinin gelişimi adına “millileştirmeden” söz ederken, devletin dış ticaret tekeli elinde bulundurmasını bunun yanında iç ticaretin bizzat devlet tarafında düzenlenmesini “*burjuva devletin asla sahip olmadığı, yeni ‘ek sermaye’ kaynakları*” arasında olduğunu da sıralamıştır.¹⁴⁰ Bunun yanında Stalin 1926 yılının Nisan ayındaki bir konuşmasında tekrardan sanayileşme için gerekli sermaye birikim üzerinde durarak, bu birikimin “*millileştirilmiş dış ticaret*” inde etkisi olduğu üzerinde durmuştur. Sonrasında ise rezerv

¹³⁷ V.İ. Lenin, *Polnoye Sobraniye Soçineniiy (Toplu Eserler)*, Cilt: 45: Mart 1922-Mart 1923, Moskova: İzdatelstvo Politiceskoiy Literaturı, 1970. ss. 2-3; Lenin, Cilt: 9, 1997, ss. 336-337.

¹³⁸ Lenin, Cilt: 9, 1997, s. 356.

¹³⁹ Lenin, Cilt: 9, 1997, s. 654.

¹⁴⁰ Stalin, Cilt: 7, 1991, s. 166.

konusuna değinen Stalin, öncelikli olarak dış ticarete bir rezervin mutlaka bulundurulması gerektiği özellikle uluslararası ticarete beklenilmeyen bir durum olduğunda rezervlerin devleti iktisadi yönden garanti altına alacağını belirtmiştir.¹⁴¹ 2-19 Aralık 1927 yılında toplanan SBKP-(B) XV. Parti Kongresi'nde Sovyetler Birliği'nin dış ticareti ve uluslararası ticaretin durumuna çokça yer ayrılmıştır. Stalin, uluslararası ticaretin, kapitalist üretim ilişkileri çerçevesinde “*dengesiz*” bir şekilde büyüdüğü ve bunun “*kıtalar ve ülkeler arası pazar egemenliği için sürdürülen bir ölüm kalım savaşı*” şeklinde vuku bulduğunu belirtmiştir. Partinin dış politikadaki temel görevlerinden biri ise “*dış ticaret tekelinin sağlamlaştırılması temelinde yurtdışıyla mal alışverişinin genişletilmesi*” olarak sıralanmıştır.¹⁴²

¹⁴¹ Stalin, Cilt: 8, 1991, ss. 114, 116.; Rezerv konusu, 1929 yılında yaşanan ekonomik krizin uluslararası ticareti ciddi derecede olumsuz etkilediği öte yandan Sovyetler Birliği'nin kapitalist devletlere kıyasla belirtilen dönemde daha az etkilenmesi düşünüldüğünde yerinde bir hamle olduğu söylenebilir. Bu konuya çalışmanın üçüncü bölümünde detaylı bir şekilde değinilmiştir.

¹⁴² J.V. Stalin, *Eserler*, Çev: İsmail Yarkın, Birinci Baskı., Cilt: 10: Ağustos-Aralık 1927, İstanbul: İnter Yayınları, 1992, ss. 234, 248.

2.2.2. İhracat

Sovyetler Birliği dış ticaretinde ihracatın değeri Türkiye’ye nazaran daha istikrarlı ve dengeli bir artış süreci izlemiştir. Genel olarak 1918-1927 arasını kapsayan yıllarda, Sovyetler Birliği Dış Ticaret Bakanlığı’ndan elde edilen verilerden bunu gözlemlemek mümkün olmuştur. Dönemsel olarak doğru bir karşılaştırma sağlama açısında ilgili yılların ruble değeri baz alınmıştır.

Tablo-24: SSCB’nin İhracat Değerleri (1918-1927)

Yıl	Değer (Ruble)	Değer (Sterlin)*
1918	8.000.000	53.735
1919	0	0
1920	1.400.000	1.492
1921	20.000.000	3.741
1922	82.000.000	8.889
1923	218.000.000	20
1924	337.000.000	38.534.544
1925	608.000.000	64.833.970
1926	725.000.000	76.810.612
1927	746.000.000	78.964.360
Toplam	2.745.400.000	259.211.363

Kaynak: Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, *Vneşnyaya Torgovlya SSSR, 1918-1940 (SSCB Dış Ticareti, 1918-1940)*, Moskova: 1960, s. 14.

Sovyetler Birliği’nin, **Tablo-24** baz alınarak incelendiğinden, ihracat değeri iç savaşın yaşandığı ilk yıllar (1918-1919) hariç tutulduğunda giderek artış göstermiştir. 1922 yılından sonraki ihracat değerleri hızlı bir yükseliş içine girmiştir. 1927 yılı sonunda ise 2.745.400.000 ruble toplam ihracat değerine ulaşmıştır. Türkiye ile Sovyetler

* 1918, 1919, 1920, 1921, 1922 ve 1923 yıllarında sterlin/ruble paritesi sırasıyla 148,88, 320,76, 938,07, 5.346,42, 9.224, 98 ve 10.763.682 olmuştur. Ayrıca 1924-1938 arası sterlin/ruble paritesi için Rusya Merkez Bankası (RMB) tarafından hazırlanan veriler dikkate alınmıştır. Aylık olarak verilen paritelerin sene sonu ortalaması tarafımızca hesaplanmıştır. 1924, 1925, 1926 ve 1927 yılları arasında sterlin/ruble paritesinin sene sonu ortalaması sırasıyla 8,7454, 9,3778, 9,4388 ve 9,4473 olmuştur.; RMB, <http://www.cbr.ru/Content/Document/File/41438/FS.xls>.(14 Temmuz 2018).

Birliği'nin dış ticareti üzerinden doğru bir karşılaştırma yapılabilmesi için Sovyetler Birliği'nin 1923-1927 arası dönemde toplam ihracatı 259.211.363 sterlin olmuştur. Türkiye ise bu yıllar arasında 88.094.256 sterlin¹⁴³ tutarında ihracat gerçekleştirmiştir. Böylece her iki devletin devralmış olduğu harap vaziyetteki iktisadi yapı ve kaynakların iyileştirmesi ve verim elde edilmesinde Sovyetler Birliği'nin genel ihracat değerleri üzerinden yola çıkarak daha başarılı olduğu yorumlaması yapılabilir.

1927 yılı sonunda Sovyetler Birliği'nin dünya ihracat payındaki yüzdesi %1,22 olmuştur. Aynı dönem sonunda Türkiye'nin dünya ihracatındaki payı ile karşılaştırıldığında Sovyetler Birliği'nin yaklaşık olarak iki kat daha fazla bir seviyede kendini göstermiştir.¹⁴⁴ öte yandan belirtilen dönem aralığında rublenin sterlin karşısındaki değer giderek değer kaybetmiştir. 1923 yılına gelindiğinde bir sterlin yaklaşık olarak 11.000.000 ruble olmuş ve böylece tarihi bir değer kaybı yaşamıştır. Rublenin bu denli değer kaybı yaşaması yeni para politikalarının uygulanmasını gerektirmiştir. Devlet Bankası (Gosbank) 1923 yılında yeni ve stabilize olan *chervonets* rublesini bastırımış yürürlükte iki farklı para birimi aktif olmuştur. Bir *chervonets* on rubleye eşit hale getirilmiş, ayrıca *chervonets* para biriminin %25'i altın ve döviz ile de desteklenmiştir. 1924 senesinde ise para reformu ile birlikte eski kâğıt paralar yürürlükten kaldırılmış, yerine yeni banknotlar getirilmiştir.¹⁴⁵

¹⁴³ Bkz: Tablo-18, s. 47.

¹⁴⁴ LN, s. 129. Ayrıca bkz: Diğer devletlerin dünya ihracatında ne kadar pay sahibi olduğunu görmek için.

¹⁴⁵ Anatole G. Mazour, *Soviet Economic Development, Operation Outstrip: 1921-1965*, Toronto: D. Van Nostrand Company Ltd., 1967, s. 26. ; Dobb, s. 140.

2.2.3. İthalat

Sovyetler Birliği'nde ithalat kimi dönemler ihracat değerinin altında kalarak dış ticaret açığı vermekten kurtulmuştur. Bunun daha iyi bir izahı için bu yıllar arasındaki ithalat oranlarına göz atmak yardımcı olacaktır.

Tablo-25: SSCB'nin İthalat Değerleri (1918-1927)

Yıl	Değer (Ruble)	Değer (Sterlin)
1918	105.000.000	705.266
1919	3.000.000	9.353
1920	29.000.000	30.915
1921	211.000.000	39.466
1922	270.000.000	29.268
1923	143.000.000	13
1924	260.000.000	29.729.915
1925	827.000.000	88.186.995
1926	689.000.000	72.996.567
1927	758.000.000	80.234.564
Toplam	3.295.000.000	271.962.322

Kaynak: Ministerstvo Vneşneiy Torgovliy SSSR, 1960, s. 14.

SSCB Dış Ticaret Bakanlığı'nın derlemiş olduğu veriler dikkate alındığında, 1924-1925 arası dönemde ithalat değerinde bir sıçrama olduğu gözlenmiştir. Bunun asıl nedeninin Birinci Dünya Savaşı ve iç savaş yılları ile geçen dönemlerden sonra Sovyetler Birliği'nin iktisadi olarak çökmüş bir vaziyette olması ve buna paralel olarak yeterli derecede üretim çıktısı sağlayarak iç pazarı beslemede de zorluk yaşaması ithalata ciddi derecede yönelimi zorunlu kıldığını söylemek mümkündür. Ayrıca uygulamaya konulan YEP 'ten ise henüz yeterli bir düzeyde sonuç alınamadığı da anlaşılabilir.

Bunun yanında 1923 yılında yaşanan ithalattaki düşüşün temel sebeplerinden biri daha önce de söz edildiği gibi rublenin başta sterlin olmak üzere döviz karşısındaki değer kaybı olmuştur. Özellikle 1923-1924 döneminde yaşanan para ve değişim istikrarındaki istekler ithalatın bu denli düşük kalmasına sebebiyet vererek 1921 yılındaki değerinin

altına çekmiş, ihracat değeri ise ithalat değerinden fazla olmuştur.¹⁴⁶ **Tablo-24** ve **Tablo-25**’ e bakıldığında bu durum rahatlıkla görülebilir.

2.2.4. Dış Ticaret Dengesi

Sovyetler Birliği’nin dış ticaret dengesine **Tablo-26**’dan göz atıldığında Türkiye’ye oranla, kimi dönemlerde dış ticaret açığını kapatıp, dış ticaret fazlası vermiş olduğu görülebilir.

Tablo-26: SSCB’nin Dış Ticaret Dengesi (1918-1927)

Yıllar	Dış Ticaret Dengesi (Ruble)	Dış Ticaret Dengesi (Sterlin)
1918	-97.000.000	-651.531
1919	-3.000.000	-9.353
1920	-27.000.000	-29.423
1921	-191.000.000	-35.725
1922	-188.000.000	-20.379
1923	+75.000.000	+7
1924	+77.000.000	+8.804.629
1925	-219.000.000	-23.353.025
1926	+36.000.000	+3.814.045
1927	-12.000.000	-1.270.204

Kaynak: Dış ticaret dengesinin hesaplanmasında Tablo-22 ve Tablo-23’teki veriler kullanılmıştır.

Tablo-26’ya bakıldığında Sovyetler Birliği’nin özellikle iç savaşın yaşandığı döneme kadar dış ticaret açığı vermiş olduğu görülür. Özellikle 1921 ve 1922 yıllarında Sovyetler Birliği’nin sırasıyla 191.000.000 ve 188.000.000 ruble dış ticaret açığı vermiştir. Bunun nedenleri arasında iç savaşın etkisiyle birlikte, Savaş Komünizmi olarak adlandırılan program dahilinde yürürlüğe konulan iktisadi politikalarında başarıya ulaşamamış olduğu gösterilebilir. Ayrıca 1923-1927 döneminde Sovyetler Birliği ile Türkiye’nin dış ticaret dengesinin kıyaslaması yapıldığında Sovyetler Birliği’nin aksine Türkiye’nin daima dış ticaret açığı vermiş olduğu gözlemlenebilir.

¹⁴⁶ Dobb, s. 150.

Sovyetler Birliği'ni ilgilendiren dış ticarete dair tablolar SSCB Dış Ticaret Bakanlığı'nın verilerine dayanarak hazırlanmıştır. Fakat diğer kaynaklara göz atıldığında ihracat ve ithalat oranlarında ciddi farklılar olmaması ile birlikte değişimler gözlemlenmiştir. Bunun nedeni dönemsel olarak rublenin değerindeki değişimden kaynaklandığını söylenebilir. Sovyetler Birliği'nin dış ticaretine dair veriler hesaplanırken, rublenin ilgili senelerdeki değeri baz alınmış, ayrıca rublenin 1950 yılındaki değeri baz alınarak ayrı bir hesaplama referans alınan kaynaktaki¹⁴⁷ belirtilmiştir. Genel olarak her iki ülkenin dış ticaretine dair istatistiki verilere değinildikten sonra Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında gerçekleştirilen ticari ilişkilere geçilebilir.

2.3. Türkiye Cumhuriyeti-Sovyetler Birliği Ticari İlişkilerinin Başlaması

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ticaret ve ekonomik ilişkilerinin başlama noktasını 16 Mart 1921 yılında imzalanan Moskova Antlaşması ya da diğer bir adıyla Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'na dayandırmak mümkündür. Antlaşmanın siyasi bir boyutu bir yana bırakılırsa Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması ile taraflar aralarındaki mali problemleri çözmek ve zamanla uluslararası iktisadi ilişkilerini dengeli hale getirme temennisi gütmüşlerdir.¹⁴⁸ 9. ve 14. maddeler incelendiğinde ilerleyen tarihlerde her iki devlet aralarındaki ticari ilişkilerinin geliştirilmesi adına bir adım attıklarını görmek de mümkündür. Antlaşmanın 9. maddesi şöyledir:

Bağıtlı Taraflar, iki ülke arasındaki bağlantıların kesilmeden sürdürülmesi amacıyla, demiryolu, telgraf vb. gibi ulaşım ve iletişimi koruma ve geliştirmeği ve iki ülke arasında, zorluklarla karşılaşmaksızın, kişi ve malların özgürce geçişini sağlamak için gerekli önlemlerin, ivedilikle aralarında anlaşarak alınmasını yükümlenirler. Bununla birlikte, yolcuların ve ticaret eşyasının girip çıkışında ülkelerden her birinde yürürlükte bulunan yasalar bütünüyle uygulanacaktır.¹⁴⁹

9. maddenin son cümlesindeki ticaret eşyasına dair yükümlük iki ülke arasında 1927 yılına kadar herhangi bir ticaret antlaşmasının olmayışından dolayı bazı problemlerin yaşanmasına yol açmıştır. 14. madde ise tarafların mümkün mertebe en kısa sürede bir konsolosluk sözleşmesi imzalanması planlanmıştır. Ayrıca antlaşmaya konu

¹⁴⁷ Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960.

¹⁴⁸ Dimitir Vandov, *Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri*, Birinci Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014, s. 223.

¹⁴⁹ Soysal, 1983 s. 35.

olan hususlarda ilişkileri güçlendirmek adına ekonomik, parasal gibi meseleleri düzenlemek için antlaşmalar yapılması gerektiği de belirtilmiştir.¹⁵⁰ Ayrıca Moskova Antlaşması'nın imzalanması için Sovyetler Birliği'ne gönderilen heyetin arasında yer alan Ali Fuat (Cebesoy), hatıratında Stalin ile konuşmasından şöyle söz etmektedir:

Bize daha fazla yardım yaparsanız, Yunan ordusunu pek yakında mağlup edebilir, emperyalistlerin bize karşı çıkarmış oldukları son peyk ordu da bu suretle ortadan kalkar. Bundan sonra ister istemez her tarafta sulh yaşanacaktır. O vakit iktisadi durumumuzun sulh yoluyla halledilmesi çaresini siz de biz de kolaylıkla bulacağız ...¹⁵¹

Ali Fuat Bey'in bu sözleri hiç şüphesiz Milli Mücadele'nin sona ermesine paralel olarak barış ortamının dünya genelinde hüküm sürmesi sonucu Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki iktisadi ilişkilerin gelişimi konusunda zorluk yaşanmayacağını belirtmeye çalıştığı yorumu yapılabilir. İktisadi ilişkilerden kasıt öncelikle ticari ilişkilerin düşünüldüğü de söylenebilir. Çünkü benzer tarihlerde Sovyetler Birliği ile İngiltere arasında bir ticaret antlaşmasının imzalanması (16 Mart 1921) Ali Fuat Bey'in ileride Sovyetler Birliği ile ilk olarak nasıl bir iktisadi faaliyette bulunacağını görme açısından yardımcı olduğunu söylemek mümkündür.

2.3.1. İcra Vekilleri Heyeti Toplantılarında Dile Getirilen Türkiye-Sovyetler Birliği Ticari İlişkileri

5 Eylül 1923 tarihli İcra Vekilleri Heyeti'nin dördüncü toplantısının programında, İcra Vekilleri Heyeti Başkanı Ali Fethi (Okyar)'ın Sovyetler Birliği ile olması gereken dış ilişkiler hakkındaki görüşleri şöyledir:

...Münasebat-ı hariciyemiz Rusya ile Moskova'da ve Düvel-i Müttefika ile Lozan'da akdelediğimiz Muahedat ile tanzim edilmiştir, Rusya ile konsolosluk ve bhusus Ticaret Mukavelesi akdini münasebat-ı tarafeyni bütün teferruatına kadar hali intizamında bulunduracak tedbirden addediyoruz. Bu mukavelatin bir an evvel intacı için yed-i iktidarımızda bulunan bütün mesaiyi sarf eylemekteyiz. Bu suretle öteden beri her iki devlet arasında mevcut olan dostluk bir kat daha takviye edilmiş olacaktır...¹⁵²

¹⁵⁰ Soysal, 1983, ss. 35-36.

¹⁵¹ Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982, s. 350.

¹⁵² İrfan Neziroğlu ve Tuncer Yılmaz, (Haz.), *Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, Cilt: I: 24 Nisan 1920-22 Mayıs 1950, Ankara: TBMM Basımevi, 2013, s. 75.

Ali Fethi Bey, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında bir ticaret antlaşmasının imzalanması için gösterilen gayreti belirterek bu antlaşmanın iki devlet arasındaki dostluğu pekiştireceğini dile getirmiştir. Böylece 1927 yılına kadar her ne kadar da resmi ticaret antlaşması imzalanmamış olsa bile bu konu çeşitli mecralarda dile getirilmeye çalışılmıştır.

2.3.2. İzmir İktisat Kongresi'nin Türkiye-Sovyetler Birliği Ticari İlişkileri Açısından Önemi

Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki ticari ilişkilerin hangi yönde seyredeceği ve Türkiye'nin dış ticaretinde bir bakıma nasıl bir yörüngede olacağının anlaşılması için 17 Şubat 1923 yılında toplanan İzmir İktisat Kongre'sine göz atmak gerekir.

İzmir İktisat Kongresi'nin, henüz devletin yönetim biçimi resmîyet kazanmadan toplanılmış olması, yeni kurulacak bir devletin iktisadi yapısının ve ilişkilerinin ne kadar mühim olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Lozan Konferansı sırasında düzenlenen İzmir İktisat Kongresi'ne bu açıdan birçok siyasal yorum getirilmiştir. Örneğin Baskın Oran, Lozan Konferansı'nın kesintiye uğradığı esnada toplanan İzmir İktisat Kongresi'nin bir açıdan “*Türkiye'nin Komünist olmayacağı ve kapitalist kampta kalacağı*”nın duyurulması olarak nitelemiştir. Bunun yanında Oran Türkiye'nin Milli Mücadele döneminde izlediği dış politikayı “*dengecilik temelinde Batıcılık*” başlığı altında iki kısma ayırarak “*Batı'ya karşı Batı ve Batı'ya karşı Sovyetler*” olarak belirtmiştir.¹⁵³

Bu dönem aralığında Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile olan dış politikasını pragmatik yönde olarak algılanması mümkündür. Çalışmanın bu başlığı altında da belirtildiği gibi İzmir İktisat Kongresi'ne bizzat Mustafa Kemal'in davetiyle Sovyetler Birliği temsilcilerinin katıldığı görülebilir. Öte yandan salt olarak iktisadi ya da politik bir pragmatizmin uzun süre devam ettiğinden söz etmek de yanlış olacaktır. Özellikle cumhuriyetin temelleri atıldıktan sonra her iki devlet arasında iktisadi ve politik ilişkiler birbirini besler bir yapıda kendini göstermiş, bu yapı ise beraberinde sosyo-kültürel olarak

¹⁵³ Baskın Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt: 1: 1919-1980, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, ss. 107-109.

samimi bir dostluğu da en azından çalışmanın zaman çizelgesi içinde kendini göstermiştir.

İzmir İktisat Kongre'sine göz atıldığında sözü edilen iktisadi ilişkilerin boyutu sadece ticari ilişkiler bandında kalmamış, çalışmanın ilerleyen safhalarında da değinileceği gibi iktisadi kalkınma planlarının uygulanmasında taraflar birbirlerine ziyaretler gerçekleştirmiş, iktisadi iş birliğinin nasıl olması gerektiği konusunda şu an bile örneğine az rastlanır bir örnek teşkil etmiş olduğu söylenebilir.

İzmir İktisat Kongresi'nde ticarete dair konular çokça kendisine yer bulmuştur. Genel olarak ticarete dair bilgi vermek gerekirse eğer, ticari faaliyetler genel olarak üç kategoriye ayrılmış, ilk olarak “küçük iç ticaret”, “büyük iç ticaret” ve son olarak “dış ticaret” olarak dile getirilmiştir. Her bir kategori inceleme konusu olmuştur. Dış ticaretin ise genel sorunları olarak; ihraç ürünlerinin aracı kuruluş ya da kişiler ile satılmasından yakınılmış, dış ticaretin memleket meselesi olduğuna değinilerek, dış ticaretin “milli iktisat” bilinci ile idare edilmesi gerektiği gibi konular üzerine durulmuştur.¹⁵⁴

Bu dönemde Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında herhangi bir ticaret antlaşması olmamasına rağmen, İzmir İktisat Kongresi'ne davet edilenler arasında Sovyetler Birliği Ankara Büyükelçisi Semyon İvanoviç Aralov'unda olması,¹⁵⁵ Sovyetler Birliği ile gerçekleşen ve gerçekleşecek olan ticari faaliyetlerin önemini bir kez daha öne plana çıkarmıştır.

Aralov ise siyasi hatıralarında bu daveti ve Mustafa Kemal'in ricası ile kongrede bir de konuşma yapmasının istenmesini, şöyle değerlendirmiştir: “17 Şubat 1923 tarihinde İzmir'de İktisat Kongresi toplandı. Kongreyi Mustafa Kemal törenle açtı. Abilov yoldaşla ben de bu kongreye davet edilmiştik. Mustafa Kemal Paşa bizden orada birer konuşma yapmamızı rica etti.”¹⁵⁶

Şubesi İstanbul'da bulunan “Mustafa Şamlı Mahdumu Müessesatı Anonim Şirketi” adına Şamlı Emin Bey'in Milli Türk Ticaret Birliği (MTTB)'ne sunduğu raporda İzmir İktisat Kongre'sinden beklentilerinden birisi olarak; “Rusya ile siyasette olduğu

¹⁵⁴ Ökçün, 1981, ss. 77-78.

¹⁵⁵ Ökçün, 1981, s. 211.

¹⁵⁶ Semyon İvanoviç Aralov, *Bir Sovyet Diplomatın Türkiye Anıları 1922-1923*, Çev. Hasan Ali Ediz, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s. 226.

*gibi ticarete de ilişkilerin arttırılmasını ve Rusya İslâmlarının bu konuda kendilerine yol gösterici olması” gerektiğini belirtmiştir.*¹⁵⁷

Bunun yanında İzmir İktisat Kongresi’nin gerçekleştirilmesinden dolayı İstanbul Rus Ticaret Odası ve dış ticaret temsilcilikleri tarafından tebrik telgrafları çekilmiş, bu tebrik mesajları ayrıca *Tan*, *Vakit* ve *Hakimiyet-i Milliye* gibi gazetelerde kendine yer bulmuştur. İstanbul Rus Ticaret Odası’nın başkanı Pozitanof: “...ilk milli Kongre’yi tebrik eder ve büyük dost Türk milletini selamlar” telgrafını çekmiştir.¹⁵⁸ Ayrıca Zolotaryof’ un tebrik mesajı ise şöyle olmuştur:

...Türkiye Büyük Millet Meclisi toprağında akdolunan birinci İktisat Kongresi’ne temenniyat-ı halisanesini irsal eyler. Mümessillik Türk vatanının istihlâsı gayesinde elde edilen muazzam zaferin ferdasında Türkiye’nin inkişaf ve teâli-i iktisadiyesini ve Rusya ile samimi ve sıkı bir muhadenetin tesisini temenni eyler.¹⁵⁹

Sonuç olarak Sovyetler Birliği ile gerçekleştirilecek olan ticari ilişkilere dair konular henüz resmi olarak Türkiye Cumhuriyeti kurulmadan önce İzmir İktisat Kongresi’nde dile getirilmiştir. Her iki devlet her ne kadar farklı üretim ve bölüşüm ilişkilerine sahip olsa bile genel olarak bu farklılığın özellikle Türkiye açısından Batılı kapitalist devletler ile olan ilişkileri kıyaslandığında, bu farklılığın politik bir çıkmaza yol açıp çatışma ortamına evrilmemesi için dikkat edilmiştir. Ticari ve politik ilişkilerin zamanla gelişim göstermesi ise daha önce de söz edildiği gibi sosyo-kültürel alanda ilişkilerin yoğunlaşmasını da beraberinde getirmiş olduğunu söylemek mümkündür.

2.3.3. Sovyetler Birliği’nden Gelen Ticaret Heyeti’nin İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası’nın Ziyaret Edişi

1924 yılının Şubat ayında, Sovyetler Birliği’nden gelecek bir ticaret heyeti İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası (İTSO)’nı ziyaret etmek için başvuruda bulunmuştur. İTSO’nun kendi mecmuasında yer alan bilgiye göre gelecek olan ticaret heyetinin Moskova Ticaret Odası (MTO)’nın girişimiyle Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında ticari ilişkilerin daha da geliştirilmesi için yardımcı olacağını bildirmiştir. Sovyetler

¹⁵⁷ Milli Türk Ticaret Birliği (MTTB), *İzmir İktisat Kongresinden Türk Tüccarlarının İstedikleri*, İstanbul: Evkaf-ı İslamiye, 1923, ss. 48-50.

¹⁵⁸ *Tan*, 20 Şubat 1923, s. 3.

¹⁵⁹ *Vakit*, 22 Şubat 1923, s. 2.

Birliği'nden gelen heyetin bir diğer amacı Türkiye ve Sovyetler Birliği arasındaki ticari ilişkilerde, ithal ve ihraç ürünlerinin tespitinin yapılması olarak, belirlenmiştir. Bunun yanında ticaret heyeti Sovyetler Birliği'nin sanayi ve iktisadi durumu hakkında da bilgiler vermiş, çeşitli sergilere katılmıştır.¹⁶⁰

Sovyetler Birliği'nden gelen ticaret heyetinin geliş amacı dönemsel olarak önem taşımıştır. Heyetin hedefi özellikle ihraç ve ithal edilebilecek ürünler üzerinde bir araştırma yapması, iki devlet arasındaki ticari ilişkilerin geliştirilmesi adına ne kadar istekli ve çabalayan bir yapıda olduğunu göstermiştir. Ayrıca ticari ilişkiler mevzubahis olmasına rağmen bu ilişkiler sadece ticaret düzeyinde kalmamış, ziyaret eden heyetler, her iki ülke arasındaki samimiyet ve güven duygusunun yaratılması adına önem arz etmiştir.

2.3.4. 1925 Yılı Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın Ticari İlişkilere Etkisi

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde bu antlaşma literatüre daha çok “Türk-Sovyet Saldırmazlık Paktı” olarak geçmiştir. Antlaşma 1921 yılında imzalanan Moskova Antlaşması'nın ön gördüğü dostluk ve iş birliği süresinin bir bakıma uzatılma niteliğinde olmuştur. Üç maddeden oluşan antlaşmaya ek olarak üç farklı protokol de eklenmiştir. Genel olarak her iki devlet, herhangi bir durumda taraflardan birine üçüncü kişi vasıtasıyla saldırıya maruz kaldığında, bir diğerinin tarafsız kalmasını karara bağlamıştır. Fakat üzerinde durulması gereken nokta ikinci maddede geçen “*siyasal nitelik*” teriminin çatısı altına “*tüm parasal ve ekonomik*” antlaşmaları da almak olmuştur.¹⁶¹

Soysal, “*bu yükümün daha çok, o sırada Batılı Devletlerin Sovyet Rusya'ya karşı giriştikleri kimi ekonomik önlemlere ileride Türkiye'nin de katılmaya zorlanmasına karşı konulduğunu*” vurgulamıştır.¹⁶² Soysal'ın bu yoruma ek olarak, böyle bir yükümün Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ticari ilişkilerin bağını güçlendirdiği ve arka planda bir güven ortamının tesis edildiği söylenebilir. Tek yönlü olarak sadece Sovyetler

¹⁶⁰ Ufuk Gülsoy ve Bayram Nazır, (Haz.), *Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu, İstanbul Ticaret Odası 1923-1960*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası (İTO), 2012, ss. 75-76.

Ayrıntılı bilgi için bkz: *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*'nın altıncı ve ikinci sayılarının ilgili bölümleri.

¹⁶¹ Soysal, 1983, ss. 264, 265, 269.

¹⁶² Soysal, 1983, s. 265.

Birliđi tarafına orta ve uzun vadede fayda sađlayacađını dűşünűlmesi de yanlış olmayacaktır.

Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması sonrası özellikle ticari ilişkilerde de gelişmeler görűlműştűr. Bir örnek üzerinden yola çıkılacak olunursa, Ortadođu ve Türkiye ile olan ticari faaliyetlerin yürütűlmesi adına “Russo-Tűrk Karma Sovyet-Tűrk Şirketi”¹⁶³ faaliyet alanlarını genişlettiđi görűlműştűr. Son olarak 1923-1927 arası dönemde yaşanan ticari ilişkilerin detaylı incelenmesine geçmeden önce her iki devletin özellikle ticari ilişkilerde rol üstlenen bankacılık sistemlerine göz atmak fayda sađlayacaktır.

2.3.5. Türkiye ve Sovyetler Birliği’nde Ticaret Bankaları ve Bunların Ticari İlişkilerdeki Yeri

Bankaların Türkiye-Sovyetler Birliđi ticari ilişkilerindeki yerinin çözümlemesine geçmeden önce bankaların temel olarak işlevlerinin ne olduğunu kısaca anlamak iktisadi anlamda birçok şeyin idrak edilmesi için önemlidir. Öncelikle kısaca belirtmek gerekirse ticaretin uluslararası bir hal alması sermaye ile ilgili bir kurumun varlığını gerektirmiştir. Özellikle ticaret sermayesinin gelişmesi bankacılığı hem iç hem de dış iktisadi ilişkilerde önemli bir konuma taşımıştır. Bankacılık sisteminin işleyişi ise üretim ilişkilerinin farklılığı ve ekonomideki devlet tekeli göz önüne alındığında Türkiye ve Sovyetler Birliđi’nde farklı şekilde tezahűr etmiştir.¹⁶⁴

Cumhuriyet öncesi döneme göz atıldığında dış ticaret genellikle yabancı bankalar aracılığıyla yapılmıştır. Bu dönem arasındaki bankaların temel hedefi ise yerli olmayan sermaye ya da şirketlerin faaliyetlerini finanse etmek olmuştur. İzmir İktisat Kongresi’nde ise alınan kararlardan bazıları ekonominin geliştirilmesinin milli bankalar aracılığıyla gerçekleştirilmesi, “ana ticaret bankasının” kurulması gibi görüşler ön plana çıkmıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra ise bu görüşler giderek uygulama alanı bulmuştur.¹⁶⁵

¹⁶³ Vandov, s. 224 .

¹⁶⁴ Tuncay Artun, *Türkiye’de Bankacılık, İşlevi-Gelişimi-Özellikleri ve Sorunlarıyla*, Birinci Baskı, Ankara: Tekin Yayınevi, 1980, ss.12-13.

¹⁶⁵ “Atatűrk Döneminde Bankacılık Sistemine ve Gelişimine Genel Bir Bakış”, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-55/ataturk-doneminde-bankacilik-sistemine-ve-gelisimine-genel-bir-bakis>. (27 Haziran 2018).

Yıl 1923'ü gösterdiğinde 13 yabancı bankanın yanında özel kanunla Osmanlı İmparatorluğu döneminde iki banka (Ziraat Bankası ve İstanbul Emniyet Sandığı) ve iki tane de ticaret bankası (Adapazarı İslam Ticaret Bankası ile İtibar-ı Milli Bankası) faaliyet göstermiştir. Bunun yanında faaliyetlerine devam eden yerel banka sayısı ise on üç olmuştur. 1923-1927 yılları arasında ise üç önemli banka daha kurulmuştur. Bu bankalar; 1924 yılında İş Bankası, 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankası ve 1927 yılında kurulmuş olan Emlak ve Eytam Bankası olmuştur. Fakat burada dikkati çeken banka, ticaret bankası niteliği de taşımış olan İş Bankası'dır. Bankanın giderek alanında güçlenmesi, Osmanlı İmparatorluğu zamanında kurulmuş ve ticaret alanında bilindik bir banka olan İtibar-ı Milli Bankası'nı bünyesine katmasıyla gerçekleşmiştir.¹⁶⁶

İş Bankası'nı diğer bankalardan ayırt edici özelliklerinde biri ise şahsi sermaye ile kurulmuş olan ilk banka olmasıdır. Temel görevlerinden bazıları sınai ve ticari işlemleri gerek kendi nam ve hesabına gerekse yerli ve yabancı işletmelerle birlikte veya bu işletmeler adına gerçekleştirilmesi olarak sıralanmıştır.¹⁶⁷ İlk olarak Celal Bayar'ın Genel Müdürlüğünü yaptığı İş Bankası'nın nominal sermayesi 1.000.000 Türk lirası olup, bu sermayenin dörtte biri Mustafa Kemal tarafından karşılanmıştır.¹⁶⁸ Ayrıca nominal sermayesinde yabancıların da bulunduğu 1921 yılında kurulmuş ve hukuki statüsü cumhuriyet zamanında tanınmış olan Ticaret ve Sanayi Türkiye ve İran Bankası A.Ş ile 1924 yılında kurulmuş olan Türk Ticaret ve Sanayi Bankası A.Ş olmuştur. Yerel bankaların durumuna bakılacak olunursa 1920-1930 yılları arasında 28 bankanın kurulmuş olduğu görülür.¹⁶⁹ Yerel bankaların nominal sermayesi genellikle bölgede ticari faaliyetler ile uğraşan tüccarlar tarafından oluşmuş¹⁷⁰ ve belirtilen dönem aralığında inşa

¹⁶⁶ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Birinci Baskı, Ankara: Yurt Yayınları, 1981, ss. 197-198.

¹⁶⁷ Halil Çivi, *Türkiye'de Bankacılık, Teori, Uygulama ve Sonuçlar*, Ankara: Fon Matbaası, 1985, s. 98.

¹⁶⁸ "O Günlerden Bugünlere | Türkiye İş Bankası A.Ş.", <https://www.isbank.com.tr/TR/hakkimizda/bizim-tarihin/tarihimiz/o-gunlerden-bugunlere/Sayfalar/o-gunlerden-bugunlere.aspx>, (27 Haziran 2018). ; İş Bankası tarihinin detaylı bir incelemesi için ayrıca bkz: Uygur Kocabaşoğlu ve diğerleri, *Türkiye İş Bankası Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001.

¹⁶⁹ A.Gündüz Ökçün, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1971, s. 98.; Yabancı bankaların nominal sermayesinde hangi isimlerin bulunduğu, ne kadar pay sahibi olduğu ve belirtilen dönem arasında kurulan yerel bankaların isimleri için ayrıca bkz: ss. 61, 62, 98, 99, 100, 101.

¹⁷⁰ Çivi, s. 100.

edilen bankacılık sistemi, faaliyetleri açısından genel olarak mevduat ve ticaret bankacılığı şeklinde kendini göstererek, özel sektör aracılığıyla kendisi var etmiştir.¹⁷¹

Genel olarak 1929 yılı baz alındığında bankaların sermayesi ve kâr oranlarına göz atılması özellikle ticari işlemlerde hangi bankaların ön planda olduğunun anlaşılması için önemlidir. Bu yıl içerisinde “*yabancı ‘ulusal’ bankalar*” ve “*yerli ‘ulusal’ bankalar*” sınıflandırmasında toplam 42 “*ulusal banka*”nın varlık göstermiş olduğu görülür. Bu 42 ulusal bankanın toplam sermayesi ise 113.420.000 lira (11.263.158 sterlin)¹⁷² buna karşılık aynı yıl içerisinde direkt olarak 7 “*yabancı*” banka sermayesinin toplamı 300.000.000 lira (29.791.460 sterlin) olmuştur. “*Yabancı ‘ulusal’ bankalar*” adı altında sıralanan Türkiye Milli Bankası, Osmanlı Bankası ve Selanik Bankası’nın sermayeleri toplamı ulusal bankaların sermayesi ile kıyaslandığında %55’ ine sahip olduğu görülmüştür. Bu üç bankanın haricinde, geri kalan 39 “*yerli ‘ulusal’ bankalar*” dan dört tanesinin sermayesi 39 bankanın toplam sermayesinin¹⁷³ %82’si oluşturmuş ve toplam kârın %78’ini elinde bulundurmıştır. Ayrıca Ziraat Bankası’nın sermayesi İş Bankası’nın sermayesinden yaklaşık olarak beş kat fazla olmasına rağmen elde ettiği kâr %5 oranında daha düşük olmuştur. Bunun yanında “*yerli-ulusal banka*”ların toplam karının¹⁷⁴ %78’i dört büyük bankada toplanmış, bu karın %31’ni ise İş Bankası bizzat elinde bulundurmıştır.¹⁷⁵ Verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere İş Bankası’nın bankacılık sektöründe egemen ve etkin konumda ve en yüksek kâr marjı sağlayan bankalardan biri olduğunu anlamak mümkündür. Türkiye’de Merkez Bankası’nın kurulması ve işlevinin neler olduğuna çalışmanın üçüncü bölümünde 1929 Ekonomik Krizi sonrasında yaşanan Türkiye-Sovyetler Birliği ticari ilişkilerinde değinilecektir.

Türkiye’de dönem itibariyle bankacılık sistemine kısaca değindikten sonra Sovyetler Birliği’nin bankacılık sisteminin nasıl işlediğine geçilebilir. Her iki devletin

¹⁷¹ İrfan H. Aykent, *Planlı Kalkınma Döneminde Türk Bankacılığı*, Ankara: Ege Matbaası, 1970, s. 24.

¹⁷² Sterlin değeri ayrıca hesaplanmış ve toplam liraya da dahil edilmiştir. Dönüşüm işlemi gerçekleştirilirken 1929 yılının sene sonu sterlin/lira paritesinin 10,07 değeri baz alınmıştır.; Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1932, s. 292.

¹⁷³ 51.045.000 lira=5.069.017 sterlin.

¹⁷⁴ 5.300.000 lira=526.316 sterlin.

¹⁷⁵ Hikmet Kıvılcımlı, *Yol-2, Gözden Geçirilmiş Birinci Baskı*, İstanbul: Bibliotek Yayınları, 1992, ss. 86-89.

bankacılık sisteminin nasıl işlediğinin anlaşılması aslında birçok konuya açıklık getirmesi açısından önemlidir. Bir devletin bankacılık sistemindeki farklılık, dış ticaretin diğer devletlere karşı hangi boyutta ve nasıl yürütüldüğü hakkında bilgiler vermesi yönünden önemlidir. Bunun yanında bankaların kurulma şekli, devlet tekelinde olup olmaması ve nominal sermayesinin kimlerden oluştuğu dönem itibariyle devletin sahip olduğu kapitalist ya da sosyalist karakterini de yansıtmaları açısından önemlidir.

Rus İmparatorluğu zamanında özel mülkiyet ve piyasa ekonomisinin olduğu bir iktisadi yapı kendini göstermiştir. Buna paralel olarak bankacılık sistemi de tıpkı Batılı devletlerin sahip olduğu bir yapıda kendisini var etmiştir.¹⁷⁶ Fakat Bolşevik İhtilali ile birlikte iktisadi ve politik hedefler çerçevesinde, ihtilal öncesi kaleme alınmış bir yazısında Lenin, tüm bankaların ulusallaştırılması ya da en azından denetim altına alınmasından söz etmiştir.¹⁷⁷

İhtilalden sonra iktidarı ele alan Bolşevikler' in attıkları ilk adımlardan biri Petrograd'da bulunan Merkez Bankası'nı denetimi altına almak olmuştur. İhtilalin ilerleyen zamanlarında ise tüm ticari bankalar kapatılmıştır. 1917 yılının son aylarına yaklaşırken Merkez Bankası tekrardan faaliyetlerini yürütmeye başlamış ayrıca iktisadi sistemdeki gücü arttırılarak, ticari bankalar da dahil olmak üzere ekonomik kurumlar üzerinde denetim hakkına sahip olmuştur. 1917 yılı Aralık ayının son günlerinde ise "Tüm Rusya Sovyetleri Merkez Yürütme Komitesi" (VTsIK)¹⁷⁸ tarafından yayınlanan bir kararname ile merkezleri Petrograd'da bulunan ticari bankalar da dahil olmak üzere tüm bankalar devletleştirilmiş, devletleştirilen ticari bankalar sonradan ismi Rusya Cumhuriyeti Halk Bankası¹⁷⁹ olarak değiştirilecek olan Devlet Bankası ile birleştirilmiştir. Böylece oluşturulmak istenen iktisadi sistem çerçevesinde bankalar üzerinde de devlet tekeli gerçekleştirilmiştir.¹⁸⁰

¹⁷⁶ Çivi, s. 85.

¹⁷⁷ V.İ. Lenin, *Nisan Tezleri ve Ekim Devrimi*, Çev. M.Ardos, Ankara: Sol Yayınları, 1989, s. 58.

¹⁷⁸ Rusça yazılışı "Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет", Türkçe telaffuzu "Vserossiyskiy Tsentralniy İspolnitelniy Komitet"dir. Latin harfleri ile kısaltması ise "VTsIK" dir.

¹⁷⁹ "Rusya Cumhuriyeti Halk Bankası", sonradan tekrar isim değişikliğine gidilerek "Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Halk Bankası" olarak tanımlanmıştır. Dönemsel olarak kullanılan kısaltma ismi "Народный банк (Narodniy Bank)" dır. "Halk Bankası" olarak Türkçe' ye çevirmek mümkündür.

¹⁸⁰ George Garvy, "The Origins and Evolution of the Soviet Banking System: An Historical Perspective Historical Perspective", *Money, Financial Flows, and Credit in the Soviet Union*, 1977,

Tüm bu devletleştirmeler ve ekonomik sistemin inşası daha önce de bahsedildiği gibi Savaş Komünizmi olarak adlandırılan dönemde gerçekleştirilmiştir. Fakat 1921-1928 yılları arasında YEP¹⁸¹ ile birlikte bankacılık sistemi tekrardan düzenlemelere tabi tutulmuştur. YEP altında uygulanan politikalar ile birlikte bankacılık sisteminde gelişmeler etkin bir şekilde oluşmaya başlamış, 1921’de Devlet Bankası’¹⁸²nin kurulmasıyla bu düzenlemeler kendini daha da aktif bir biçimde var etmiştir. Öte yandan karmaşık bir sisteme dönüşen bankacılık sistemi 1927-1932 yılları arasında tekrardan düzenlemelere tabi tutulmuştur.¹⁸³ Her iki devlet için de bankacılık sistemi farklı şekillerde tezahür etmiştir. SSCB’nin devlet karakteri de göz önüne alındığında ekonominin devlet tekelinde olması bunun yanında her iki devlet arasında herhangi bir ticaret antlaşmasının yokluğu da özellikle Sovyetler Birliği açısından ticaret bankalarının varlığını önemli bir konuma taşımıştır. Örneğin Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasından kısa bir süre sonra Sovyetler Birliği’nin Türkiye ile olan ticari ilişkilerde aktif rol üstlenmesi için İstanbul’da Dış Ticaret Bankası’nın şubesi faaliyet göstermeye başlamıştır.¹⁸⁴

2.4. 1923-1927 Arası Dönemde Türkiye ve Sovyetler Birliği Arasındaki Ticari Faaliyetler

Bu dönem arasındaki ticari faaliyetlerin detaylı incelemesine geçmeden önce belirtmek gerekir ki incelemeye konu olan dönem aralığında kullanılan istatistik veriler Türkiye Cumhuriyeti’ne ait kaynaklar baz alınarak hazırlanmıştır. Karşılaştırma imkânı sunması için “Sovyetler Birliği’nin Türkiye ile Olan Ticari İlişkileri” adı altında farklı bir alt başlık daha açılıp Sovyet kaynaklarının kullanılmasına özen gösterilmiştir.

<http://www.nber.org/books/garv77-1>, (29.05.2018). ; Центральный банк Российской Федерации (Tsentralkniy Bank Rossiyskoiiy Federaltsii), “История Народный банк РСФСР (İstroriya Narodniy Bank RSFSR)”, https://www.cbr.ru/today/cbrf_itm/nrbank/, (28 Haziran 2018).

¹⁸¹ Mazour, ss. 21-33.

¹⁸² “Государственный Банк (Gosudarstvenniy Bank)” kısaca “Gosbank (Devlet Bankası)”, 1923 yılında “RSFSC Devlet Bankası” isim değişikliğine giderek “SSCB Devlet Bankası” olarak tanımlanmıştır.; Центральный банк Российской Федерации (Tsentralkniy Bank Rossiyskoiiy Federaltsii), “Государственный банк СССР (Gosudarstvenniy Bank SSSR)”, https://www.cbr.ru/today/cbrf_itm/gbssr/, (28 Haziran 2018),

¹⁸³ Çivi, s. 86.

¹⁸⁴ Vandov, s. 224.

2.4.1. Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile Olan Ticari İlişkileri

Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile olan ticari ilişkileri, istatistik veriler üzerinden, diğer devletlerle olan ticari ilişkileri ile karşılaştırıldığında yüzdelik payı düşük gözüktüğü bile en azından her iki devletin ticari ilişkilerini geliştirme potansiyeline sahip olduğu yorumlanması yapılabilir. Özellikle 1923 senesinde Türkiye'nin Sovyetler Birliği dışında ihracat yaptığı devletlerin sayısı sınırlı kalmıştır. 1923 yılında en fazla ihracat gerçekleştirdiği devletlerin bir sıralaması yapılırsa Sovyetler Birliği'nin on birinci sırada yer aldığı görülmüştür.¹⁸⁵

2.4.1.1. İthalat

Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden olan ithalatı **Tablo-27**'den incelenip 1923 yılı sabit tutulduğunda, sonraki dönemlere kıyasla yaklaşık olarak iki veya üç kat bir artış göstermiştir. 1927 yılında her ne kadar ithalat değeri azalma gösterse dahi bir önceki yıla kıyasla nispeten Sovyetler Birliği'nin ithalattaki payı yüksek seyretmiştir. 1927 yılı sonunda ise toplam ithalat değeri yaklaşık 30.956.648 lira olmuştur.

Tablo-27: Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden İthalatı (1923-1927)

Yıl	Değer (Lira)	Değer (Sterlin)
1923	3.039.166	398.841
1924	6.369.307	784.397
1925	6.114.250	686.994
1926	8.541.335	919.412
1927	6.892.410	730.902
Toplam	30.956.468	3.520.546

Kaynak: Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Cilt:4, 1931, ss. 297-298.

Bu dönem aralığında Türkiye'nin genel ithalatında Sovyetler Birliği'nin payı yaklaşık olarak %3,70'in üstüne çıkamamıştır. İthalattaki en düşük oran %2,10 ile 1923 senesinde yaşanmıştır. Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin ithalat payında en yüksek

¹⁸⁵ Türkiye'nin diğer devletler ile olan ticari ilişkileri ve dış ticaretteki payları için bkz: İstatistik Yıllığı, Cilt:4, 1931, ilgili bölümler.

yüzdeye sahip olması ise 1926 senesinde %3,64 ile gerçekleşmiştir. 1924, 1925, ve 1927 yıllarında sırasıyla %3,29, %2,53 ve %3,27 oranları hâkim olmuştur.¹⁸⁶

2.4.1.2. İhracat

Belirtilen dönemler arasında **Tablo-28** incelendiğinde, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne ihracat değerinin giderek artış gösterdiği rahatlıkla görülebilir. Özellikle 1924 yılı sonrasında ihracat değeri düzenli bir şekilde yükselişe geçmiştir. Türkiye'nin genel ihracatında Sovyetler Birliği'nin payı da buna paralel bir şekilde yükselme eğilimi göstermeye başlamıştır.

Tablo-28: Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne İhracatı (1923-1927)

Yıl	Değeri (Lira)	Yüzdelik Dilimdeki Payı	Değer (Sterlin)
1923	1.732.445	%2,05	227.355
1924	2.005.323	%1,26	246.961
1925	4.891.700	%2,54	549.629
1926	5.242.453	%2,81	564.311
1927	6.229.762	%3,93	660.632
Toplam	20.101.683	-	2.248.888

Kaynak: İstatistik Yıllığı, Cilt:4, 1931, ss. 297, 299.

Bu dönem aralığında Sovyetler Birliği'ne en çok ihraç edilen ürünler arasında yaş ve kuru incir, pamuk, kuru üzüm ve tütün bulunmuştur. Diğer ihraç ürünleri ise kabuklu ve kabuksuz fındık, zeytin yağı, yün ve adî keçi kılı, tiftik, yumurta, arpa, buğday olmuştur.¹⁸⁷

¹⁸⁶ Türkiye'nin genle ithalatında Sovyetler Birliği'nin payı, Tablo-25 ve Tablo-19 'daki veriler baz alınarak hesaplanmıştır.

¹⁸⁷ Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı 1931/32*, Cilt: 5, Sayı: 21, Ankara, 1932, ss. 254-272.

2.4.1.3. Dış Ticaret Dengesi

Türkiye'nin Sovyetler Birliği karşısındaki dış ticaret dengesi **Tablo-29**'dan anlaşılacağı üzere dış ticaret açığı vermesiyle sonuçlanmıştır. En yüksek dış ticaret açığını 1924 senesinde 4.363.984 lira ile vermiştir. Öte yandan 1927 senesinde cumhuriyetin ilk yılından beri ilk defa dış ticaret açığını fazlasıyla kapatmıştır.

Tablo-29: Türkiye'nin Sovyetler Birliği Karşısındaki Dış Ticaret Dengesi (1923-1927)

Yıl	Dış Ticaret Dengesi (Lira)	Dış Ticaret Dengesi (Sterlin)
1923	-1.306.721	-171.486
1924	-4.363.984	-537.436
1925	-1.222.550	-137.365
1926	-3.298.882	-355.101
1927	-666.648	-70.270

Kaynak: Tablo-27 ve Tablo-28'deki verilere dayanılarak hazırlanmıştır.

Sonuç olarak Türkiye'nin 1923'ten 1927 yılına kadarki dönemde her ne kadar Sovyetler Birliği ile ticari ilişkilerinde dış ticaret açığı vermiş olsa bile istatistik verilere dayanarak Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile olan ticari ilişkilerinde en azından belirtilen dönem aralığında zaman ilerledikçe daha avantajlı bir konuma geldiği ve gelebileceği anlaşılabilir. Ayrıca her iki devlet arasındaki dış ticaret hacminin yıldan yıla artış gösterdiği göz önüne alındığında dönem itibariyle ticari ilişkilerin gittikçe daha da gelişme potansiyeli gösterme eğiliminde olduğunu görmek mümkündür. Bu durumun 1927 yılı sonrasında gerçekleşip gerçekleşmediğini, çalışmanın üçüncü ve dördüncü bölümlerinde mercek altına alınan iki devlet arasındaki ticari faaliyetlerde görmek mümkün olacaktır.

2.4.2. Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile Olan Ticari İlişkileri

Sovyetler Birliği'nin genel dış ticaretinde Türkiye'nin payı, tıpkı Türkiye'nin genel dış ticaretinde Sovyetler Birliği'nin sahip olduğu pay kadar düşük bir oranda olmuştur.¹⁸⁸ Ayrıca Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile olan dış ticaretine ait tablolar hazırlanırken daha doğru bir sonuç vermesi açısından belirtilen dönem aralığında rublenin o yıllara ait değerleri baz alınmıştır.

Ayrıca belirtmek gerekir ki **Tablo-24, 25 ve 26**'daki Sovyetler Birliği'ne ait dış ticaret verileri yıl bazlı olarak verilmişti. Fakat birçok Sovyet kaynaklarına göz atıldığında, 1921-1928 arası dönemde dış ticaret verileri, sene sonu olarak Eylül ayı baz alınarak hesaplamalar yapılmıştır. Bu nedenle Sovyetler Birliği'nin genel ithalat ve ihracat yüzdesinde Türkiye'nin payının ne kadar olduğunun doğru bir şekilde hesaplamasının yapılabilmesi için belirten dönem aralığında sene sonu olarak Eylül ayının ve ilgili yılların ruble değeri baz alınarak tekrardan tablolar oluşturulması faydalı olacaktır. **Tablo-30** ve **Tablo-31**'den Sovyetler Birliği'nin ruble ve sterlin değeri cinsinden dış ticaret verileri görülebilir.

Tablo-30: Sovyetler Birliği'nin Dış Ticaret Verileri (1921-1927)

Yıl*	Değer (Ruble)		
	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi
1921/1922	63.000.000	271.000.000	-208.000.000
1922/1923	134.000.000	149.000.000	-15.000.000
1923/1924	373.000.000	234.000.000	+139.000.000
1924/1925	578.000.000	723.000.000	-145.000.000
1925/1926	703.000.000	756.000.000	-53.000.000
1926/1927	807.000.000	714.000.000	+93.000.000
Toplam	2.658.000.000	2.847.000.000	-189.000.000

Kaynak: Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR 1960, s. 13.

¹⁸⁸ Sovyetler Birliği'nin diğer devletler ile olan dış ticaret verilerini görmek için ilgili bölümlere bkz: Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960.

* Eylül ayı yıl sonu olarak baz alınmıştır.

Tablo-31: Sovyetler Birliği'nin Sterlin Değeri Cinsinden Dış Ticaret Verileri (1921-1927)

Yıl	Değer (Sterlin)*		
	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi
1921/1922	9	37	-28
1922/1923	13	15	-3
1923/1924	69	43	+26
1924/1925	63.785.645	79.787.234	-16.001.589
1925/1926	74.721.257	80.354.581	-5.633.324
1926/1927	85.459.677	75.611.164	+9.848.513
Toplam	223.966.670	235.753.074	-

Kaynak: Tablo-30'daki verilerden yararlanılmıştır.

2.4.2.1. İthalat

Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den ithal ettiği ürünlerin değeri belirtilen yıllar aralığında **Tablo-32**'den de görüleceği üzere toplam 25.016.000 ruble değerinden olmuştur. Bu dönem arasında değer olarak en çok ithalat 1926/1927 dönemine ait olmuşt ve 10.778.000 ruble değerinde kendini göstermiştir. Miktar olarak en fazla ithalatın geręekleştiđi aralık 1925/1926 dönemi olmakla birlikte belirtilen yıllarda ithal edilen ürün miktarının toplam ağırlığı ise 108.139 ton olmuştur.

Tablo-32: Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den İthalatı (1923-1927)

Yıl	Değer (Ruble)	Değer (Sterlin)	Miktarı (Ton)
1923/1924	1.005.000	0,18	7.518
1924/1925	3.386.000	373.665	19.311
1925/1926	9.837.000	1.045.566	42.097
1926/1927	10.788.000	1.142.427	39.213
Toplam	25.016.000	2.561.658**	108.139

Kaynak: Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960, s. 35.

* Hesaplama yapılırken her iki dönemi kapsayan yılların sene sonu sterlin/ruble paritesi toplamının ortalaması alınmıştır.

** Toplam hesaplamaya 0,18 sterlin dahil değildir.

Sovyetler Birliği'nin genel ithalatında bu dönem aralığında Türkiye'nin payı oldukça düşük seyretmiştir. En düşük oran yaklaşık 1923/1924 ve 1924/1925 döneminde sırasıyla %0,43 ile %47 civarında olmuştur. Son iki döneme göz atıldığında 1925/1926'da %1,30 ve 1926/1927'de %1,51 ile en yüksek paya sahip olmuştur.¹⁸⁹ Ayrıca Türkiye'den ithal edilen ürünlerin toplu bir şekilde dökümüne yer verilirken Sovyetler Birliği'nin genel ithalatında Türkiye'nin en fazla yer edindiği ve ithalat değerinin en yüksek seviyede olduğu 1926/1927 dönemi baz alınarak bu listenin hazırlanması yerinde olacaktır.

Tablo-33: Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den İthal Ettiği Ürünler (1926/1927)

Sıra	İthal Ürünleri*	Miktar (Ton)
1.	Tanen	17.496
2.	Pamuk ve pamuk atığı	7.699
3.	Portakal ve limon	4.154
4.	Saman ve sapları	2.560
5.	Canlı hayvanlar	2.365
6.	Siyah ve yeşil zeytinler	805
7.	Tohum ve ekim malzemeleri	673
8.	Fındık ve badem	612
9.	Kuru meyveler	440
10.	Meyveler ve küçük-yumuşak meyveler (Adı geçenler hariç)	408
11.	Yün	318
12.	Tahıl	233
13.	Kürk	230
14.	Pirinç	230
15.	Pamuk ipliği	181
16.	Deri hammaddeleri	158
17.	Egzotik reçineler	125
18.	Kahve, kakao ve çay	96

¹⁸⁹ Sovyetler Birliği'nin ithalatında Türkiye'nin payının ne kadar olduğu Tablo-30 ve Tablo-32' deki verilerden yola çıkılarak hesaplanmıştır.

* İthal ürünlerinin listesi Rusça'dan Türkçe'ye tarafımızca çevrilmiştir.

Tablo-33 (Devamı)

19.	Ahşap ve ahşap ürünleri	90
20.	İşlenmiş deri	63
21.	Taş Kömürü	45
22.	Gıda boyası, diğer boyalar ve vernik malzemeleri	41
23.	Et, yumurta ve süt ürünleri	29
24.	Kimyasal ürünler	22
25.	Balık ve balık ürünleri	22
26.	Kâğıt ve kâğıt ürünleri	22
27.	Kendir, keten ve kumaşlar	21
28.	Bitkisel yağlar	18
29.	Baharatlar	13
30.	Demir içeren metaller ve ürünleri	9
31.	Gemi	7
32.	Demir dışındaki metaller ve ürünleri	3
33.	Ham ipek	1
34.	Diğer makine ve ekipmanları	0.3
35.	Basılı eserler, resimler	0.2
36.	Pamuklu kumaşlar	0.1
37.	Tuhafiye ürünleri	0.1
38.	Tıbbi ve teknik hammaddeler	0.1

Kaynak: Ministerstvo Vneşnei Torgovliy SSSR 1960, ss. 995-996.

Tablo-33 incelendiğinde bu dönemde 38 kalemlik bir ithalat listesi göze çarpmaktadır. En çok ithalatı yapılan ürün ise 17.496 ton ile “*birçok bitkisel maddede bulunan, deri tabaklamada, hekimlikte kullanılan bir madde*”¹⁹⁰ olan tanen olmuştur. İkinci en fazla ithalatı yapılan ürünler ise toplam 12.162 tondan oluşan bitkisel ve hayvansal hammaddeler olmuştur.

¹⁹⁰Türk Dil Kurumu (TDK),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b180cd2921a12.34655103, (6 Temmuz 2018).

2.4.2.2. İhracat

Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye en yüksek değer ve miktarda ihracat yaptığı dönem **Tablo-34**'ten incelenirse 1923/1924 döneminde gerçekleştirmiş olduğu görülebilir. 1923/1924'ten hemen sonraki dönemde ciddi bir düşüş yaşanmıştır. 1924/1925 döneminden sonra ihracat bir toparlanma dönemine girmiş olsa bile 1926/1927 dönem sonu itibariyle yeniden azalma göstermiştir. Belirtilen dönem aralığında toplam ihracat değeri 64.742.000 ruble, ihracat miktarı ise 1.079.361 ton kadar olmuştur.

Tablo-34: Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye İhracat Değeri ve Miktarı (1923-1927)

Yıl*	Değer (Ruble)	Değer (Sterlin)	Miktar (Ton)
1923/1924	23.509.000	4	385.798
1924/1925	9.863.000	1.088.439	216.644
1925/1926	17.661.000	1.877.172	226.302
1926/1927	13.709.000	1.451.756	250.617
Toplam	64.742.000	4.417.371	1.079.361

Kaynak: Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR 1960, s. 35.

Sovyetler Birliği'nin genel ihracat payındaki devletlerin yüzdesine bakıldığında Türkiye, 1923/1924 döneminde %6,30'luk bir paya sahip olmuştur. Ayrıca belirtilen dönemler arasında 1923/1924 döneminde Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye ihracat değeri ve miktarı en yüksek seviyede seyretmiştir. Sovyetler Birliği'nin genel ihracatında Türkiye'nin 1923/1924 döneminde en yüksek paya sahip olması, Sovyetler Birliği'nin ticari ablukalar altında bulunması ve buna paralel olarak genel ihracat miktarının düşük seyretmesinden kaynakladığı söylenebilir. 1926/1927 döneminde, Sovyetler Birliği'nin genel ihracatında Türkiye'nin payı her ne kadar 1924/1925 dönemine oranla miktar ve değer açısından fazlalık gösterse de Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin ihracatındaki payı %1,71 gibi bir oranla en düşük yüzdeye sahip olmuştur. Bunun nedeni daha önce de açıklığa kavuşturulduğu gibi bu dönem arasında Sovyetler Birliği'nin genel ihracatının giderek artış göstermiş olmasıdır. 1925/1926 döneminde ise bu oran %2,51 seviyesinde

* Eylül ayı yıl sonu olarak baz alınmıştır.

olmuştur.¹⁹¹ Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye miktar ve değer olarak en çok ihracat yaptığı 1923/1924 dönemine ait ürünler listesinin tamamına yer vermek, Türkiye'nin cumhuriyetin ilk yıllarında hangi ürünlere ihtiyaç duyduğu ve bu doğrultuda iktisadi yapısının hangi alanlarda geri kalmışlığını görmek açısından fayda sağlayacaktır. **Tablo-35**'ten Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye ihraç ettiği ürünler görülebilir.

¹⁹¹ Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin genel dış ticaretindeki payı Tablo-25 ve Tablo-34'teki veriler baz alınarak hesaplanmıştır.

Tablo-35: Sovyetler Birliği’nin Türkiye’ye İhraç Ettiği Ürünlerin Listesi (1923/1924)

Sıra	İhraç Ürünleri*	Miktar (Ton)
1.	Petrol ve petrol ürünleri	219.932
2.	Buğday	124.926
3.	Arpa	15.351
4.	Çavdar	13.930
5.	Mısır	3.882
6.	Taş kömürü, antrasit, kok	1.744
7.	Fasulye	1.031
8.	Havyar	755
9.	Çimento	506
10.	Çeşitli hayvan yemleri	345
11.	Bitkisel yağlar	156
12.	Un	104
13.	Şeker	101
14.	Kilim	82
15.	Tütün yaprağı	51
16.	Tohum yağları	50
17.	Balık	38
18.	Kibrit	9
19.	Kürk	8
20.	Makine ve ekipmanları	3
	Toplam	383.004**

Kaynak: Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR 1960, ss. 981-984.

Bu dönem arasında **Tablo-35**’ten Sovyetler Birliği’nden Türkiye’ye miktar olarak en çok ihraç edilen ürünlerin listesine baktığımızda başta petrol ve petrol ürünleri,

* İhraç ürünlerinin listesi Rusça’dan Türkçe’ye tarafımızca çevrilmiştir.

** Belirtilen kaynakta 1923/1924 dönemi toplam ihracat miktarı 385.798 ton verilmiş olmasına rağmen şahsi bir hesaplamaya tabi tutulduğunda, ihracat miktarında yaklaşık olarak 3 ton kadar eksiklik görülmüştür. Bunun temel nedeni miktarların yuvarlama yapılarak yazılmış olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

buğday, arpa ve çavdar bulunmuştur. Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere özellikle Türkiye'nin enerji konusunda dışa bağımlı olduğu açık bir şekilde görülebilir. Bunun yanında petrol ve petrol ürünlerinden sonra en çok tarımsal ürünlerin Sovyetler Birliği tarafından Türkiye'ye ihracı, Türkiye'nin tarımsal iktisadi yapısının da geri kalmışlığını bir kez daha gözler önüne sermiştir.

2.4.2.3. Dış Ticaret Dengesi

Sovyetler Birliği'nin dış ticaret dengesi Türkiye karşısında lehte bir durumda seyretmiştir. 1923/1924 dönemi için **Tablo-36**'ya göz atıldığında Sovyetler Birliği Türkiye karşısında yaklaşık 22.504.000 ruble ile en yüksek değerde dış ticaret fazlası vermiştir. İlerleyen yıllarda dış ticaret dengesi Türkiye'nin lehine olacak bir eğilim içerisine girmiştir. Bu durum 1926/1927 döneminde Sovyetler Birliği'nin en az değerde dış ticaret fazlası vermiş olmasından anlaşılabilir.

Tablo-36: Sovyetler Birliği'nin Türkiye Karşısındaki Dış Ticaret Dengesi (1923-1927)

Dönem	Dış Ticaret Dengesi	
	Değer (Ruble)	Değer (Sterlin)
1923/1924	+22.504.000	+3,82
1924/1925	+6.477.000	+714.774
1925/1926	+7.824.000	+831.606
1926/1927	+2.921.000	+309.331

Kaynak: Dış ticaret dengesinin hesaplanmasında Tablo-32 ve Tablo-34'teki verilerden yararlanılmıştır.

Son olarak Sovyetler Birliği ile Türkiye'nin belirtilen dönem aralığındaki ticaret hacmine bakmak, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması'nın imzalanmasından sonra oluşan ticaret hacmi ile kıyaslama yapılabilmesi adına fayda sağlayacaktır. Öncelikle belirtmek gerekir ki her iki devlet arasında dış ticaret verileri üzerinden doğru bir kıyaslama yapılması adına rublenin belirtilen dönemlerdeki değeri esas alınmıştır. Öte yandan bazı kaynaklarda¹⁹² Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki dış ticaret hacmi hesaplanırken

¹⁹² SSCB Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü, *Türkiye Cumhuriyeti (1917-1974)*, Çev: Emre Gültekin, Cilt: 1, Ankara: Kızılırmak Yayınevi, 1979, s. 189.; Belirtilen çalışmada Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki dış ticaret hacmi 1928 yılına doğru 101.900.000 ruble olarak belirtilmiştir. Bu değer rublenin 1950 yılındaki değeri ile hesaplandığında benzer sonuç vermektedir. Ayrıca belirtmek gerekir ki

rublenin ilgili yıllardaki değeri yerine farklı yıllara ait değeri baz alınarak da hesaplanmıştır.

Örneğin Dimitır Vandov'un *Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri* adlı çalışmasında 1923 yılı sonlarında Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki dış ticaret hacmi 20.500.000, 1928 senesine doğru ise 101.900.000 ruble olarak belirtilmiştir.¹⁹³ Bu değerleri SSCB Dış Ticaret Bakanlığı tarafından yayınlanan *Vneşnyaya Torgovlya SSSR, 1918-1940 (SSCB Dış Ticareti, 1918-1940)* adlı çalışmadaki veriler ile kıyaslandığında rublenin 1950 yılındaki değeri baz alınarak hesaplanan sonuçlar ile benzer olduğu görülmüştür. Fakat belirtilen dönemlerin ruble değeri baz alınırsa 1923 yılı sonlarındaki dış ticaret hacminin 5.883.000, 1928 sonları ise 29.232.000 ruble şeklinde olmuştur.¹⁹⁴ Bu çalışmada ise rublenin belirtilen yıllara ait değerinin esas alınmasının nedeni Türkiye'ye ait istatistik verilerin bulunduğu kaynaklardan özellikle dış ticaret verilerinin direkt olarak liranın belirtilen yıllardaki değeri baz alınarak kayıtlara geçirilmiş olmasıdır. Böylece daha önce de söz edildiği gibi iki devlet arasındaki dış ticaret verileri üzerinden kıyaslama imkânı vermesi açısından rublenin de belirtilen yıllar itibarıyla değeri esas alınmıştır. Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile olan dış ticaret hacmini ise **Tablo-37'** den görmek mümkündür.

Rusça'dan Türkçe'ye çevrilen eserde 1922/1923 döneminde 20.500.000 ruble olan dış ticaret hacmi, 1920 yılına ait olarak verildiği hatası tespit edilmiştir. Bu değer 1920 yılı için 1.450.000 ruble olması gerekmektedir.; Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR 1960, s. 35.

¹⁹³ Vandov, s. 226.

¹⁹⁴ 1922/1923 dönemi için Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin dış ticaret hacmi 20.502.000 ruble, 1927/1928 dönemi için ise 101.877.000 ruble değerinde olmuştur.; Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR 1960, s. 35.

Tablo-37: Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile Olan Dış Ticaret Hacmi (1923-1927)

Dönem	Dış Ticaret Hacmi	
	Değer (Ruble)	Değer (Sterlin)
1923/1924	24.514.000	4,18
1924/1925	13.249.000	1.462.104
1925/1926	27.498.000	2.932.738
1926/1927	24.497.000	2.594.183
<i>Toplam</i>	89.758.000	6.989.025*

Kaynak: Dış ticaret hacminin hesaplanmasında Tablo-32 ve Tablo-34'teki verilerden yararlanılmıştır.

Tablo-37'den görüldüğü üzere 1923-1927 arası yıllarda Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile olan dış ticaret hacmi en yüksek seviyesini bir önceki döneme kıyasla yaklaşık olarak iki kat artış ile 1925/1926 döneminde görmüştür. 1926/1927 dönemine gelindiğinde dış ticaret hacmi yaklaşık olarak %11 oranında bir azalış ile 24.497.000 rubleye gerilemiştir.

1923-1927 yılı döneminde Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında herhangi bir ticaret antlaşması imzalanmadan gerçekleşen ticari faaliyetlerde ruble cinsinden toplam ticaret hacmi 89.758.000 iken lira cinsinden değeri **Tablo-27** ve **Tablo-28** göz önüne alındığında 51.058.151 civarında olmuştur. Her iki devlet arasında ticaret antlaşmaları imzalandıktan sonra dönemsel olarak toplam ticaret hacmindeki değişimleri çalışmanın ilerleyen bölümlerinde görmek mümkündür.

* Toplam hesaplama 4,18 sterlin dahil edilmemiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

III. 1927 YILI TİCARET VE SEYRİSEFAİN ANTLAŞMASI VE SONRASI TÜRKİYE-SOVYETLER BİRLİĞİ TİCARİ İLİŞKİLERİ

1927 yılı Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması'na odaklanılmadan önce iki devlet arasında neden bir ticaret antlaşmasının gerekli olduğuna dair açıklamalarda bulunulması imzalanmış olunan antlaşmanın önemi ortaya koyması bakımından önemlidir.

3.1. Ticaret Antlaşmasının Gerekliliği

Genel olarak bir ticaret antlaşması en az iki devlet arasında gerçekleştirilen ticari ilişkilerin düzene oturtulması açısından önemlidir. Bunun yanında taraflar arasında ticarete yaşanabilecek herhangi bir sorunda, bu sorunun nihai çözüme kavuşturulması açısından önem arz etmektedir. Bunun tam tersi olarak ticari faaliyetlerde herhangi bir sorunun yaşanmaması için taraflar arasında ticaret antlaşmasının varlığı da mühimdir. Bunun yanında sınır ticaretinde genel olarak kabul gören kanı, bürokratik bir yapıdan arındırılmış, ithalat ve ihracattın basit ilkeler¹⁹⁵ doğrultusunda gerçekleştirilmesi olmuştur.

Tüm bu noktalar dikkate alındığında Sovyetler Birliği ve Türkiye arasında bir ticaret antlaşmasının varlığı, her iki ülke arasında yaşanan ticari sorunların çözülmesi ayrıyeten halihazırdaki ticari ilişkilerin bir üst boyuta taşınması için belli bir noktadan sonra zorunluluk kaçınılmaz olmuştur. Bu zorunluluğun nereden geldiğinin anlaşılması ve iki devlet arasındaki özellikle Türkiye açısından, imzalanmış olunan ticaret antlaşması sonrası, lehte bir duruma dönen ikili ticari ilişkilerin idraki için bu konuya odaklanması fayda sağlayacaktır.

¹⁹⁵ Mehmet Özçiloğlu ve M. Murat Sakar, “Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi,” 2011, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/81578>, (16 Haziran 2018).

3.1.1. İkili Ticarete Yaşanan Sorunlar

Her iki devlet arasında ticaret antlaşması imzalanmadan önce genel olarak ticarete yaşanan sıkıntılar Türkiye'nin doğu sınırlarında görülmüştür. Bu sorunların neler olduğuna dair *TBMM Zabıt Ceridesi*'nden bazı örnekler göstermek yerinde olacaktır. Ticaret antlaşmasının yokluğundan dolayı Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında ticari faaliyetler yürüten yerli tüccarlar çeşitli problemler ile karşı karşıya kalmıştır. TBMM zabıtlarına göre “...Rusya ve Kafkasya'ya avdet zaruretinde bulunan Türk tüccarlarının temini seyahatleri temenniyatına dair...” beyanatlar çeşitli milletvekilleri tarafından dile getirilmiştir.¹⁹⁶ Bu beyanattan da anlaşılacağı üzere Türk tüccarlarının serbest bir şekilde seyahat etmesine dair herhangi bir düzenlemenin yokluğu çeşitli problemlere yol açmıştır. Bir başka örnek ise benzer sebepten dolayı herhangi bir ticaret antlaşmasının olmaması “...Rusya'dan gelecek olan eşyaya azami tarifinin...” uygulanması kararnamele ile düzenlenmiştir.¹⁹⁷

Yukarıdaki tutanaklardan da anlaşılacağı üzere Sovyetler Birliği ile bir ticaret antlaşmasının yokluğu, tüccarların karşılaştıkları seyahat engeli, ithal edilen ticari meta üzerindeki tarifenin belirlenmesi gibi ticarete dair tüm konular meclise taşınmış ve her seferinde bunun gibi kararnameler ile çözülmeye çalışılmıştır. Bu durum ise Sovyetler Birliği ile olan ticari ilişkilerin istikrarlı ve tutarlı bir yapıya kavuşmasında engel teşkil etmiştir.

Bunun yanında Sovyetler Birliği ile yürütülen sınır ticaretine dair özellikle 1926 yılı ve sonrası için raporlar hazırlayan ve kongreler düzenleyen kuruluş Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası (TTSO) olmuş, doğu illerinden temsilciler de bu kongrelere katılım göstermiştir.¹⁹⁸ Kongreye sunulan bu raporlarda tüccarların ticari ilişkilerde karşılaştıkları problemler dair örnekler de bulunabilir.¹⁹⁹

¹⁹⁶ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem II, Cilt 8, Birleşim 30, 6 Nisan 1340, s. 335.

¹⁹⁷ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem II, Cilt 24, Birleşim 83, 5 Nisan 1926, s. 51.

¹⁹⁸ Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası (TTSO), <http://www.ttso.org.tr/index.php?link=duyurudetay&id=2385> (15 Haziran 2018).

¹⁹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz: *Trabzon Ticaret Mıntika Kongresi 928 Mukarreratı*, Sene II, Trabzon: İstikbal Matbaası, 1928; *Trabzon Ticaret Mıntıkası Kongresi*, Trabzon: İstikbal Matbaası, 1931.

Örneğin ABD menşeli “Standart Oil Kumpanyası” dönem itibariyle Türkiye’nin ihtiyaç duyduğu gaz yağının ithali konusunda tekel olmaya çalışması ve bu doğrultuda fiyatlar üzerinde istediği fiyatı belirleme yetkisine sahip olması, gaz yağı fiyatının artmasına sebebiyet vermiştir. Dönemin Türk tüccarları bu fiyat tekelini kırmak için Sovyetler Birliği’nden gaz yağını, herhangi bir ticaret antlaşmasının yokluğundan dolayı kolay bir şekilde ithal edememiştir.²⁰⁰ Sovyetler Birliği’nden ithal edilebilecek diğer ticari ürünler üzerinden de bu tarz sorunların çıktığına dair bir genelleme yapılabilir. Böylece iki devlet arasındaki ticaret antlaşmasının yokluğu iç pazardaki ürünlerin fiyatını etkilemiş ve yerli tüccarların Türkiye’de faaliyet gösteren yabancı dış ticaret firmaları ile rekabet etme kabiliyetini azaltmıştır.

1926 yılına gelindiğinde ticari ilişkilerdeki sorunlar daha da ciddileşmeye başlamıştır. Şubat ayında Sovyetler Birliği Türkiye’den ithal edilen ticari ürünler üzerinde çeşitli sınırlamalar getirmiştir. Bu olaydan takriben üç ay sonra ise Türkiye’den gelen ürünlere Odessa Limanı’na girişi için izin çıkmamıştır.²⁰¹

Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki ikili ticari ilişkilerde yaşanan sorunlardan ise İsmet Paşa hatıratında şöyle söz etmektedir:

...1926 veya 1927’de, Rusya Türkiye’den ithal edilen mallara bazı tahditler koydu ve münasebetlerimiz bu sebeple bir sarsıntı geçirdi...Bizim Sovyetlerle iktisadi ve ticari ilişkiler kurmaya çalıştığımız bu devirde uğradığımız güçlükler, başlıca, Sovyetler’ in yeni İktisadi ve ticari sistemlerinden geliyordu. Sovyetler’ in yeni iktisadi ve ticari sistemlerinin tatbikatı, kendi içlerinde de olmak üzere, her yerde güçlükle devam ettiği için, onun tabii sarsıntıları esnasında biz de güçlüğe uğruyorduk. Fakat münasebetlerimiz devam ediyor ve her güçlüğe çare bulmaya çalışıyorduk...²⁰²

Bunun yanında SSCB Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü tarafından hazırlanan *Türkiye Cumhuriyeti (1917-1974)* adlı çalışmada ise iki devlet arasındaki ticari ilişkilerde yaşanan sorunları ve ticaret anlaşmasının 1927 yılına sarkmasının nedenlerini

²⁰⁰ Murat Küçükugurlu, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Trabzon Ticareti”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/106354>, (18 Haziran 2018).

²⁰¹ Mehmet Gönlübol ve Diğerleri (Haz.), *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1969, s. 85.

²⁰² İsmet İnönü, *İsmet İnönü’nün Hatıraları*, Nurer Uğurlu (Haz.), Cilt: 1: 1923-1938, Cumhuriyet: Ankara, 1998, s. 137.

“Türk gerici unsurlarının açık ya da gizli sabotajlarına” bağlamıştır.²⁰³ Tüm yaşananlara ve sözlere rağmen iki devlet arasında bir ticaret antlaşmasının imzalanması için çalışmalar başlatılmıştır.

Sovyetler Birliği ile henüz ticaret antlaşması imzalanmadan önce Mustafa Kemal’in TBMM’yi açış konuşmasında bir ticaret antlaşmasının imzalanmasının yakın bir tarihte gerçekleşeceği izlenimini veren şu doğrultuda sözler sarf etmiştir:

...Rusya ile münasebatımız, tasdikinize iktiran eden emniyet ve bitarafılık muahedesiyle tespit edilen esaslar üzerinde halisane ve samimanedir. Tahtiti hudut; bermutat, müsait bir hava içinde neticelendi. İkamet ve Ticaret Muahedesi müzakeratı da çok ilerledi...²⁰⁴

Mustafa Kemal daha önce sözünü ettiğimiz 1926 yılı ticaretle yaşanan sorunları da göz önüne alarak, bu sözleri ile bir ticaret antlaşmasının imzalanması için Tefik Rüştü (Aras) ve Georgiiy Vasilyeviç Çiçerin arasında geçen görüşmeleri kastettiği anlaşılabılır. Ayrıca Mustafa Kemal’in imzasını taşıyan 18 Temmuz 1926 yılına ait bir kararnamede, Sovyetler Birliği ile ticaret antlaşmasının imzalanması için oluşturulmuş heyete gerekli yetkilerin verildiği görülmüştür.²⁰⁵ Bunun yanında 1926 yılının Mayıs ayında Türkiye’nin Sovyetler Birliği ile ticari ilişkilerini geliştirmek için kanun teklifinde bulunulmuştur.²⁰⁶ Bu teklifin temel nedenlerinden biri Sovyetler Birliği ile olan ticari ilişkilerde yaşanan sorunlara bir nebze de olsa çözüm bulunulması olmuştur.

3.1.2. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü ile SSCB Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin Görüşmesi ve Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması’nın İmzalanması

Özellikle 1926 yılında yaşanan genel sorunların yanında ikili ticari ilişkilerdeki sorunlara da nihai çözümler bulmak maksadıyla, aynı yılın son aylarına doğru Tefik

²⁰³ SSCB Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü, *Türkiye Cumhuriyeti (1917-1974)*, Çev: Emre Gültekin, Cilt: 1, Ankara: Kızılırmak Yayınevi, 1979, s. 188.

²⁰⁴ Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), *Yasama Yılı Açılışlarında Cumhurbaşkanlarının Konuşmaları, (1 Mart 1924- 14 Aralık 1987)*, Cilt: 1, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları, 2011, s. 24.

²⁰⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.18.01.01.019.42.17.

²⁰⁶ BCA, 030.10.00.00.164.48.2.

Rüşti Bey ²⁰⁷ ve Çiçerin²⁰⁸ arasındaki görüşmeler ticarete dair konularda kesin sonuca ulaşamamıştır.²⁰⁹ Böylece tekrardan bir ticaret antlaşması imzalanarak ticarete yaşanan sorunların halledilmesi için 1927 yılının ilk ayında görüşmeler başlamıştır.²¹⁰

İkili görüşmeler sırasında Tefik Rüşti Bey ve Çiçerin arasında bazı fikir uyuşmazlıkları çıkmıştır. Bu ayrıklar genel olarak Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den ithal edilecek olan bazı ürünlere sınırlamalar getirilmesi²¹¹ ve Türkiye'nin belli şehirlerinde ticaret temsilciliği açılması üzerine olmuştur.²¹² Tüm yaşanan sorunlara rağmen görüşmeler sona erdikten sonra 7 Mart 1927 yılında Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması'nın imzalanması için temsilcilere gerekli yetkiler verilmesi kararlaştırılmıştır.²¹³

Sonuç olarak 1923-1927 yılları arasında kararnameler veya itilafnameler ile yürütülen ticari ilişkiler ve bu süre zarfında doğan birçok sorun sonrası, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında 11 Mart 1927 yılında Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması Ankara'da imza edilebilmiştir.²¹⁴ Bu ticaret antlaşmasının halihazırdaki ticarete yaşanan problemleri çözme açısından ne kadar başarılı olup olmadığını çalışmanın ilerleyen safhalarında görmek mümkün olacaktır.

²⁰⁷ 1925-1938 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı olarak görev yapmıştır; Tefik Rüşti Aras, *Atatürk'ün Dış Politikası*, Birinci Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003.

²⁰⁸ 1918-1930 yılları arasında politik yönden aktif bir konumda bulunmuş ve 1923-1930 yılları arasında SSCB Dışişleri Halk Komiserliği görevini üstlenmiştir.; Timoti Edvard O'Konnor, *Georgiiy Vasilyeviç Çiçerin i Sovetskaya Vneşnyaya Politika 1918-1930 (Georgiiy Vasilyeviç Çiçerin ve Sovyet Dış Politikası 1918-1930)*, Çev: A. L. Veliçanskiy, Progress, 1991.

²⁰⁹ T.C Dışişleri Bakanlığı, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Cumhuriyetin İlk 10 Yılı ve Balkan Pakı (1923-1934)*, Ankara, 1974, s. 19.

²¹⁰ Gönlübol, s. 85.

²¹¹ Gönlübol, s.85.

²¹² T.C Dışişleri Bakanlığı, 1974, s. 19.

²¹³ Rassiiyskiiy Gosudarstvenniy Arhiv Satsialno-Politiceskoiy İstorii (RGASPI) (Rusya Toplumsal-Siyasal Tarih Devlet Arşivi), F. 17. Op. 3. D. 623. L. 4; BCA, 030.18.01.01.023.14.06.

²¹⁴ T.C Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı Hükümeti Arasında Mün'akit Ticaret ve Seyrüsefain Muahedenamesi ve Protokol", *Uluslararası Antlaşmalar*, <http://ua.mfa.gov.tr/>, s. 505, (23 Haziran 2018).

3.1.3. 11 Mart 1927 Tarihli Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması'nın Maddeleri ve Taraflara Getirdiği Yükümlülükler

1927 tarihli Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması'nın ilk sonuçlarından biri Türkiye'nin Sovyetler Birliği dış ticaret rejimini ve Türkiye topraklarında faaliyet gösteren Sovyet dış ticaret temsilciliklerinin statüsünü resmî olarak kabul etmesi olmuştur.²¹⁵ İki fasıl olarak toplam 32 maddeden oluşmuş, anlaşmaya ek olarak ise bir de protokol imzalanmıştır. Birinci fasıl ikamet, ikinci fasıl ise ticaret ve seyrisefain üzerine maddelerden oluşmuştur.²¹⁶ İkinci fasılda yer alan ticarete dair önemli maddeler üzerinde durmak yerinde olacaktır.

Ticaret ve seyrisefain faslı altındaki maddelere göz atıldığı taktirde; Sovyetler Birliği ve Türkiye arasındaki dış ticarete çıkarların gözetilmesine, Sovyetler Birliği'nin Ankara'da şubesi bulunan ticaret temsilciliği elçiliğinin belli bir bölümünü temsil ettiği ve bu haklardan yararlanacağı, bu ticari temsilciliklerinin ise Türk hukukuna bağlı kalacağı aynı şekilde Türkiye, Sovyetler Birliği'nde bir ticaret temsilciliği açacak olursa Sovyet hukukuna bağlı olacağı, Sovyetler Birliği Türkiye'nin belirlenmiş illerinde (İzmir, İstanbul, Kars, Mersin, Trabzon, Konya, Eskişehir) ticaret temsilciliği açacağı, Türkiye'nin Batum transit hattından serbest geçiş olanağından yararlanacağı, ithalat-ihracat sırasındaki yük gemilerinin ve bunların kontrolünü sağlayan kişilerin engellerle karşılaşmayacağı, yük gemisinin çeşitli sebeplerden ötürü hasara uğraması durumunda ne olacağı durumu²¹⁷ gibi konularda mutabakat sağlanmıştır.

Bunun yanında Madde-27'de Türkiye'nin belli kalemlerde (tarım ve sanayi ürünleri) Sovyetler Birliği'ne ihraç ettiği ürünlerde gümrük tarifesinde muafiyet ya da

²¹⁵ Nduçno-İssledovdelskiy Institut Monopolii Vneşney Torgovli, *Torgoviye Otnoşeniya SSSR so Staranami Vostoka (SSCB'nin Doğu Ülkeleri ile Ticari İlişkileri)*, Moskova, 1938, s. 44.

²¹⁶ S.S.S.R. Narodniy Komissariat Po İnostrannim Delam (NKİD SSSR), *Sbornik Deiystvuyuşih Dogovorov, Soglaşeniyy i Konventsii, Zaklyuçennih s İnostrannimi Gosudarstvami (Yabancı Devletler ile Yapılmış Olan Mevcut Antlaşmalar, Paktlar ve Sözleşmeler Koleksiyonu)*, Sayı: IV: Deiystvuyuşie Dogovori, Soglaşeniya i Konventsii, Vstupivşie v Silu Mejdu 1 Maya 1926 Goda i 1 Fevralya 1928 Goda (1 Mayıs 1926 ve 1 Şubat 1928 Yılları Arasında Yürürlüğe Giren Mevcut Antlaşmalar, Paktlar ve Sözleşmeler), Moskova, 1928, ss. 101-109. Antlaşmanın Rusça tam metni için belirtilen sayfa aralığına ayrıca bkz.; Antlaşmanın Türkçe metni için bkz: T.C Dışişleri Bakanlığı, *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı*, Ankara, 1974, ss. 21-33.

²¹⁷ NKİD SSSR, ss. 104-107.; T.C Dışişleri Bakanlığı, 1974, ss. 25-29.

indirim öngörülmüştür. Buna karşılık Sovyetler Birliği'nin üçüncü bir devletten ithal ettiği ürünler eğer Türkiye üzerinden Sovyetler Birliği'ne ulaşmakta ise Türkiye bu ürünler üzerinden fazladan gümrük vergisi talebinde bulunmaktan vazgeçtiğini onaylamıştır.²¹⁸ Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne ihraç edeceği ve gümrük muafiyeti ya da indiriminden yararlanacağı belli başlı ürünlerin listesini **Tablo-38**'den görmek mümkündür.

Tablo-38: Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne İhraç Ettiği Ürünler Üzerinde Uygulanacak Olan Gümrük Vergisi İndirimi

Ürün İsmi	Gümrük Vergisi İndirim Oranı
Soğan	%100
Tereyağı	%100
Peynir	%100
Taze et	%100
Canlı hayvan	%100
Ham pamuk	%100
Ham yün	%100
İpek böceği yumurtası	%100
İşlenmemiş kıllı deri	%100
İşlenmemiş kuru kıllı deri	%100
Yaş üzüm	%98,5
Badem ve kabuksuz fıstık	%98,2
Limon	%75
Portakal	%65

Kaynak: NKİD SSSR, ss. 109-110.

Tablo-38'e bakıldığında Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne ihraç edeceği ürünlerden gümrük tarifesinden %100 muaf olduğu 10 ürün bulunmuştur. Bunun dışında farklı gümrük indirimi uygulandığı 17 ürün daha liste yer almıştır. Kısacası toplamda gümrük tarifesini indiriminden yararlanan 27 ürün bu listede kendisine yer bulmuştur.²¹⁹

²¹⁸ NKİD SSSR, s. 107.; T.C Dışişleri Bakanlığı, 1974, ss. 29, 30.

²¹⁹ Jane Degras (Ed.), *Soviet Documents on Foreign Policy*, Cilt: 2: 1925-1932, Londra: Oxford University Press, 1952, s. 174. Listenin tamamını görmek için ayrıca bkz: Degras, s. 174.

Bunun yanında Sovyetler Birliği'ne giriş yapacak ithal ürünleri üzerinde Türkiye'nin fazladan gümrük vergisi uygulamayacağı bazı ürünlerin listesini **Tablo-39**'dan görmek mümkündür. Ürünler listesi toplam 68 kalemden oluşmuştur.²²⁰

Tablo-39: Türkiye'nin Sovyetler Birliği Tarafından İthal Edilen Ürünler Üzerinde Fazladan Gümrük Tarifesi Uygulamayacağı Ürünler Listesi

Taze ve kuru nohut, bakla, fasulye, mercimek	Taze ve kuru bezelye
Taze balık	Zeytin
Yumurta	Kümes hayvanı
Kuru ot	Tömbeki (Nargile için)
Krom madeni	Kitaplar ve okul kitapları
Tiftik	Kömür
İpek kozası	Ham kurşun
Her çeşit kuru ve yaş meyve	Odun
Yaprak tütün	Hurda demirler
Her çeşit deri	Afyon
Zımpara	Her çeşit reçine

Kaynak: Degras, ss. 174-175.

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan 1927 tarihli ticaret antlaşması iki devlet arasındaki politik ve sosyo-kültürel yakınlaşmayı daha da güçlendirmiş olduğu söylenebilir. Daha önceden söz edildiği gibi ticaret antlaşmasının yokluğundan doğan sorunların daha da ilerleyip politik bir çıkmaza girmeden engellenmiş olduğu yorumu yapılabilir. Böylece iktisadi ve politik ilişkilerin eş zamanlı ve birbirini dengeleyici şekilde yürütülmesi her iki devlet arasında sağlıklı bir diyalog ortamının tesis edilmesini sağlamıştır.

Ticaret antlaşmasından sonra Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkileri ikili antlaşmalardan çok uluslararası antlaşmalar çerçevesinde belirlenmiştir.²²¹ Bunun nedenlerini Sovyetler Birliği'nin dış politikasındaki değişimlerde aramak mümkündür.

²²⁰ Degras, s. 174.

²²¹ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam, Mustafa Kemal*, Cilt: 3: 1922-1938, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011, s. 313.

Ticaret antlaşmasından sonra bu değişimi, 1927 yılının Aralık ayında gerçekleşen XV. Parti Kongresi'nde Stalin'in "...emperyalist kamptaki çelişkiler hesaba katılmalı, savaş ertelenmeli... barışçıl ilişkilerin korunması için gerekli tüm önlemler alınmalıdır..." sözleri ile açıklamak mümkündür.²²² Parti Kongresi'nde dile getirilen bu sözlerin uygulama alanı bulması Briand-Kellogg Paktı'nın²²³ kurulması ile olmuştur. Sovyetler Birliği'nin Briand-Kellogg Paktı'na davet edilmesiyle birlikte Ağustos ayının son günü 1928 yılında Dışişleri Halk Komiserliği verdiği bir notada "*paktın kuruluş sürecinde etkin rol oynayan devletlerin, mevzu bahis paktın hazırlık çalışmalarında*" Sovyetler Birliği'nin davet edilmemesinden dolayı "*kınadıklarını bildirmeyi bir zorunluluk*" olarak görmüş ve "*Türkiye, Çin ve Afganistan gibi devletlerin pakta çağrılmayıp büyük eksiklik olarak*" dile getirmiştir.²²⁴ İlerleyen günlerde ise Türkiye 8 Eylül 1928 yılında bu pakta yerini almış, pakt ise TBMM tarafından 1929 yılının Ocak ayında onaylanmıştır.²²⁵ Paktın Doğu Bloğu devletlerinde de yürürlüğe girmesi ve süreci hızlandırma adına Sovyetler Birliği Moskova Protokolü ya da Litvinof Protokolü olarak bilinen (9 Şubat 1929) protokolün imzalanması için girişimlerde bulunmuştur. Bu protokole Türkiye'nin de imza koyması için Şubat ayında Suriç protokol metnini Tevfik Rüştü Bey'e teslim etmiştir. Böylece 1 Nisan 1928 tarihinde Türkiye Litvinof Protokolü'ne dahil olmuştur.²²⁶ Bu durum *Cumhuriyet* gazetesinde kendisine "*Moskova Protokolu cihan sulhu için atılmış bir adımdır*" başlığı altında yer bulmuştur.²²⁷ Ayrıca haberin devamı ise şöyle devam etmektedir:

²²² Xenia Joukoff Eudin and Robert M. Slusser, *Soviet Foreign Policy 1928-1934, Documents & Materials*, Cilt: 1, University Park and London: The Pennsylvania State University Press, 1966, s. 3.

²²³ 27 Ağustos 1928'de kurulan pakt, genel olarak maddeleri uluslararası çatışmaların çözümü için savaşa başvurmada diplomatik yollar ile halledilmesi gerektiği üzerine olmuştur. Bu pakta karşı Sovyetler Birliği'nin tavrı Çiçerin tarafından şöyle dile getirilmiştir: "*Besbellidir ki kurucuları bu pakta SSCB'ye karşı bir tecrit ve mücadele aracı olarak tasarlayıp, tezgahlanmış bulunmaktadır...*" Bu tür açıklamaların uluslararası basında yer bulmasıyla birlikte SSCB, Briand-Kellogg Paktı'na davet edilmiştir.; SSCB Bilimler Akademisi, *Uluslararası İlişkiler Tarihi, Diplomasi Tarihi*, Cilt: 4, Birinci Baskı, Çev: Atilla Tokatlı, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2009, ss. 63-67.

²²⁴ SSCB Bilimler Akademisi, 2009, Cilt: 4, s. 67.

²²⁵ Aptülâhat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s. 176.; Gönülöbol, s. 86.

²²⁶ SSCB Bilimler Akademisi, 2009, Cilt: 4, ss. 68-69.; Gönülöbol, s. 86.

²²⁷ *Cumhuriyet*, 3 Nisan 1928.

...Protokol yalnız akitlerine kat'iyen yekdiğerine karşı ilânı harp etmeği taahhüt ettiklerini değil aynı zamanda harp hazırlıklarında bulunmaktan ve akit arasında blok ve ittifaklar vücuda getirmekten de sarfı nazar eylemediklerini ifade ediyor...²²⁸

Bunun yanında Briand-Kellogg Paktı'ndan önce, Sovyetler Birliği MC tarafından Cenevre'de düzenlenmekte olan Silahsızlanma Konferansı'na davet adılmış, bu davet üzerine Sovyetler Birliği bu konferansa Türkiye'nin de katılmasını önermiştir. Mevzubahis konferansın hazırlık komisyonunda yer alan Litvinof bu önerinin gerekçesini ise Türkiye'nin “...dünya politikasında oynamakta olduğu önemli rol ve coğrafi konumu nedeniyle” olduğunu belirtmiştir. Böylece 1928 yılının Mart ayında Türkiye konferansa davet edilmiş ve cumhuriyet tarihinde ilk kez bir uluslararası konferansa dahil olma olanağına sahip olmuştur.²²⁹

Türkiye ile Sovyetler Birliği ilişkileri 1927 tarihli Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması'ndan sonra görüldüğu üzere çok taraflı uluslararası antlaşmalar ile varlığını sürdürmüştür. Bunun yanında bu dönemde Türkiye'nin diğer devletler ile de ticaret sözleşmeleri imzaladığu görülmüştür. Örneğin; 4 Mayıs 1927' de İsviçre, 31 Mayıs 1927' de Çekoslovakya, 4 Şubat 1928' de İsveç, 12 Şubat 1928' de Bulgaristan, 12 Mart 1928' de Estonya, 28 Mayıs 1928' de Letonya, 25 Temmuz 1928' de Hollanda ile ticaret sözleşmeleri imzalanmıştır.²³⁰

1929 ekonomik krizinde Türkiye-Sovyetler Birliği ticari ilişkilerine geçmeden önce her iki devletin krizin yaşandığu döneme kadar ticari faaliyetlerine göz atmak, ekonomik kriz sonrası her iki devletin ticari ilişkilerinin hangi yönde şekillendiğinin ve imzalanmış olan ticaret antlaşmasının ne dereceye kadar başarılı sonuç verdiğinin idraki için önem arz etmektedir.

²²⁸ *Cumhuriyet*, 3 Nisan 1928.

²²⁹ Gönlübol, s. 86.

²³⁰ Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, ss. 465, 466, 475, 476, 479, 481.

3.2. 1929 Yılı Ekonomik Krizi'ne Kadar Olan Dönemde Türkiye-Sovyetler Birliği Ticari İlişkileri

Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ticaret hacmi 1929 yılına kadar artış göstermiştir. Bu artışa dair veriler verilmeden önce her iki devlete ait genel dış ticaret istatistiğinin verilmesi 1929 yılında yaşanan ekonomik krizin uluslararası ticareti hangi yönde etkilediğinin idraki için de fayda sağlayacaktır.

Tablo-40: Türkiye'nin Dış Ticareti (1927-1929)

Yıl	Değer (Lira)		Değer (Sterlin)*	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
1927	158.420.998	211.398.184	16.792.381	22.407.880
1928	173.537.489	223.531.775	18.107.756	23.324.406
1929	155.214.071	256.296.379	15.402.805	25.433.798
Toplam	487.172.558	691.226.338	50.302.942	71.166.084

Kaynak: Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Cilt: 5, 1932, s. 237.

Tablo-40'ta görüldüğü üzere Türkiye'nin 1929 senesinde toplam ticaret hacmi 40.836.603 sterlin olmuştur. 1929 senesinde en düşük ihracat değerine karşılık ithalat değeri en yüksek seviyesini görmüştür. Böylece Türkiye 1929 senesinde 10.030.993 sterlin dış ticaret açığı vermiştir. 1923-1929 arası dönem düşünüldüğünde 1929 yılında verilmiş olan dış ticaret açığı en yüksek seviyede olmuştur. Bunun yanında liranın sterlin karşısındaki değeri de giderek düşme eğilimi göstermiştir.²³¹ Bundan dolayı her ne kadar Türkiye belirtilen yılları takiben ticaret hacmi lira bazında artış göstermiş olsa da sterlin bazında bakılacak olunursa 1929 yılı sonunda 1928 yılına kıyasla 595.559 sterlin kadar ticaret hacminin daraldığının gözlemlemek mümkündür. **Tablo-41'**den sterlin lira paritesi görülebilir.

* Sterlin para birimi cinsine tarafımızca çevrilmiştir. Ayrıca aksi belirtilmediği takdirde Bölüm-III' te yer alan tüm tablolardaki lira ve rublenin, sterlin para birimi cinsinden dönüşümü tarafımızca yapılmış ve kalın çerçeve içerisine alınmıştır.

²³¹ Türk lirasının değeri yalnızca sterlin karşısında değil, dolar karşısında da düşme eğilimine girmiştir. 1927 senesinde "1 sterlin=9,4341 lira" iken "1 dolar=1,9351 lira" değerinde olmuştur. 1929 sene sonuna gelindiğinde "1 sterlin=10,0770 lira" iken "1 dolar=2,0686 lira" değerinde işlem görmüştür.; Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Cilt: 5, 1932, s. 292.

Tablo-41: Sterlin/Lira Paritesi (1927-1929)

Yıl	£/₺*
1927	9,4341
1928	9,5836
1929	10,0770

Kaynak: Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Cilt: 5, 1932, s. 292.

Tablo-41'den görüldüğü üzere 1928 yılında 1 liranın değeri 9,5836 sterlin iken, yaklaşık olarak %4,89'luk değer kaybı ile 1929 yılında 10,0770 lira olmuştur.

Tablo-42: Sovyetler Birliği'nin Dış Ticareti (1927-1929)

Yıl	Değer (Ruble)		Değer (Sterlin)**	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
1927	746.000.000	758.000.000	78.964.360	80.234.564
1928	803.000.000	953.000.000	84.893.592	100.751.673
1929	924.000.000	881.000.000	97.905.210	93.349.015
Toplam	2.473.000.000	2.592.000.000	261.763.162	274.335.252

Kaynak: Ministerstvo Vneşnei Torgovliy SSSR, s. 14.

Sovyetler Birliği dış ticareti belirtilen dönemde **Tablo-42**'den anlaşılabileceği üzere 1927 ve 1928 yıllarında dış ticaret açığı vermesine rağmen 1929 yılı sonunda 4.556.195 sterlin değerinde dış ticaret fazlası vermiştir. Bunun yanında yıldan yıla ticaret hacmi genişlemiş, 1929 yılı ticaret hacmi 191.254.225 sterlin değerinde olmuştur. Rublenin, sterlin karşısındaki paritesine bakılacak olunursa, Rusya Federasyonu Merkez Bankası tarafından hazırlanan verilerden yola çıkılarak oluşturulan **Tablo-43**'ten bu değerler görülebilir.²³²

* Kuruş olarak verilen değer liraya çevrilmiştir.

** Tablo-41'de yer alan pariteler dikkate alınarak çevrilmiştir.

²³² Rublenin diğer para birimleri karşısındaki paritesi için ayrıca bkz: Tsentralniy Bank Rossiyskoiy Federatsii (Rusya Federasyonu Merkez Bankası), "Kursı Valyut Za Period Do 01.07.1992 (01.07.1992 Dönemi Öncesi İçin Döviz Kurları)", <http://www.cbr.ru/Content/Document/File/41438/FS.xls>, (22 Haziran 2018).

Tablo-43: Sterlin/Ruble Paritesi (1927-1929)

Yıl	£/ P*
1927	9,4473
1928	9,4589
1929	9,4377

Kaynak: RMB, <http://www.cbr.ru/Content/Document/File/41438/FS.xls>, (22 Haziran 2018).

Tablo-43'ten anlaşılacağı üzere rublenin sterlin karşısındaki değeri 1929 senesinde diğer yıllara kıyasla değer kazandığı görülmüştür. Türk lirasının ise daha önce de söz edildiği gibi giderek değer kaybederek 1929 yılında sterlin paritesi 10,0770 olmuştur.

Her iki devlete ait genel dış ticaret verilerine bakıldığında, Türkiye'nin ticaret hacmi 1929 yılı sonunda azalma göstermiş aynı zamanda geçmiş yıllara oranla tarihi bir dış ticaret açığı vermiştir. Sovyetler Birliği ise tam tersi olarak belirtilen yıllarda ticaret hacmi genişleyerek 1929 yılı sonunda dış ticaret fazlası vermiştir. Türkiye'nin dış ticaret dengesinin olumlu yönde evrilmesi daha önce de söz edildiği gibi Lozan Antlaşması'nın dış ticarete dair hükümlerin ortadan kalkması ile gerçekleşmiştir. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında bu durumu açık bir şekilde görmek mümkün olacaktır. Genel olarak her iki devlete ait dış ticaret verilerine göz atıldıktan sonra Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması sonrası ikili ticari ilişkilerinin durumuna bakılabilir.

Tablo-44: Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile Olan Dış Ticareti (1926-1929)

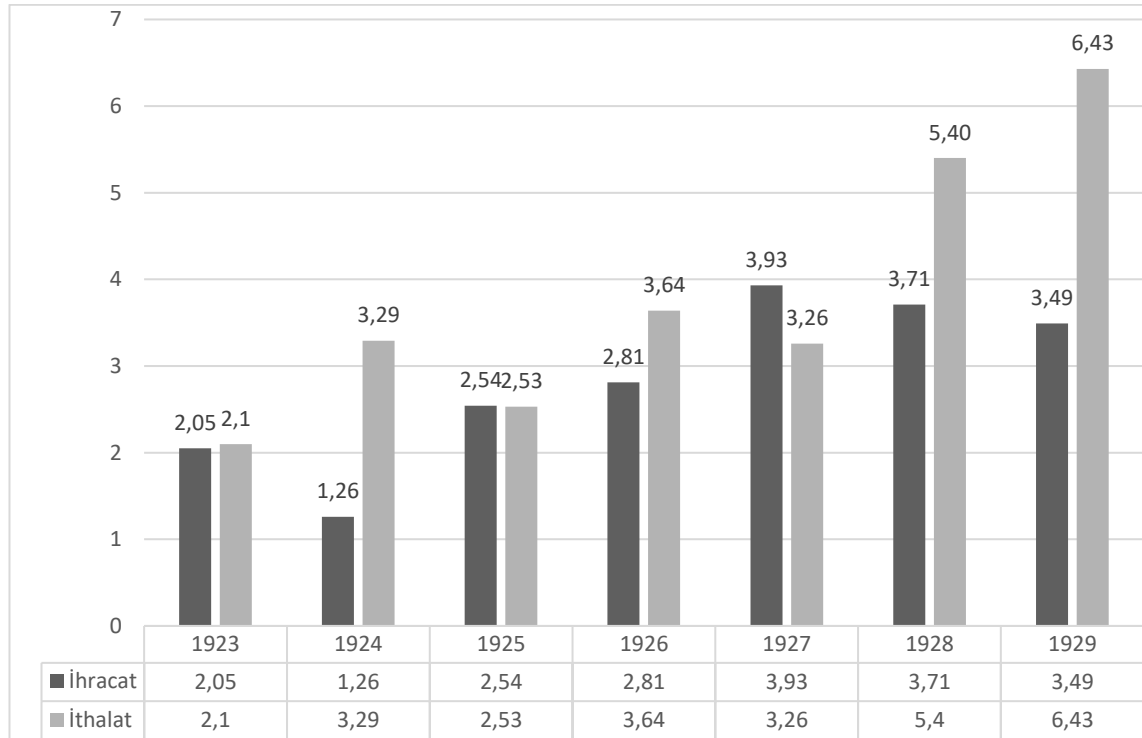
Yıl	Değer (Lira)		Değer (Sterlin)	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
1926	5.242.000	8.541.000	563.826	918.664
1927	6.230.000	6.892.000	660.370	730.541
1928	6.454.000	12.064.000	673.442	1.258.817
1929	5.422.000	16.467.000	538.057	1.634.117
Toplam	23.348.000	43.964.000	2.435.695	4.542.139

Kaynak: Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1932, ss. 242, 243.

* Aylık olarak verilen paritelerin yıllık ortalaması tarafımızca hesaplanmıştır.

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında 1927 tarihli ticaret antlaşmasının imzalanmasından sonra **Tablo-44** değerlendirmeye tabi tutulduğunda, 1928 yılında ihracat değerinin bir nebze arttığı görülmüş, ithalat değeri ise bir önceki yıla oranla %72’lik bir artışla 1.258.817 sterlin olmuştur. Belirtilen yıllar dikkate alındığında en az ihracat değeri 1929 yılında 538.057 sterlin olmuş, en yüksek ithalat değeri ise aynı yıl 1.634.117 sterlin olarak kendini göstermiştir. Öte yandan iki devlet arasındaki ticaret hacmi ise yıldan yıla artış göstererek 1929 yılında 2.172.174 sterlin olmuştur. Ayrıca Türkiye’nin genel dış ticaretinde Sovyetler Birliği’nin payını **Grafik-1**’den görmek mümkündür.

Grafik-1: Türkiye'nin Genel Dış Ticaretinde Sovyetler Birliği'nin Payı (1923-1929)

Kaynak: Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1932, ss. 242, 243’deki verilerden yola çıkılarak tarafımızca grafik haline getirilmiştir.

Grafik-1’den de görüldüğü üzere Türkiye’nin genel dış ticaretindeki ithalat yüzdesinde Sovyetler Birliği, 1929 yılında %6’yı geçerek en yüksek paya sahip olmuştur. Son üç yılın kıyaslaması yapıldığında ise 1929 yılında Sovyetler Birliği’nin Türkiye’nin genel ihracat payındaki yüzdesi en düşük seviyeyi görmüştür.

Tablo-45: Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile Olan İhracat Değeri ve Miktarı (1926/1927-1929)

Yıl*	Değer (Ruble)	Değer (Sterlin)	Miktar
1926/1927	13.709.000	1.453.765	250.617
1927/1928	15.190.000	1.609.536	245.931
1928 (Ekim-Aralık)	4.362.000	461.832	70.374
1929	17.288.000	1.827.484	449.628

Kaynak: Ministerstvo Vneşneiy Torgovliy SSSR, s. 35.

Ticaret antlaşması sonrası özellikle 1929 yılı sonunda Sovyetler Birliği'nin ihracat miktarı **Tablo-45'e** bakıldığında 1927/1928 dönemine kıyasla yaklaşık olarak %83'lük artış ile 449.628 ton, ihracat değerinde ise yaklaşık %14'lük artış ile 1.827.484 sterlin olmuştur.

Tablo-46: Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile Olan İthalat Değerı ve Miktarı (1926/1927-1929)

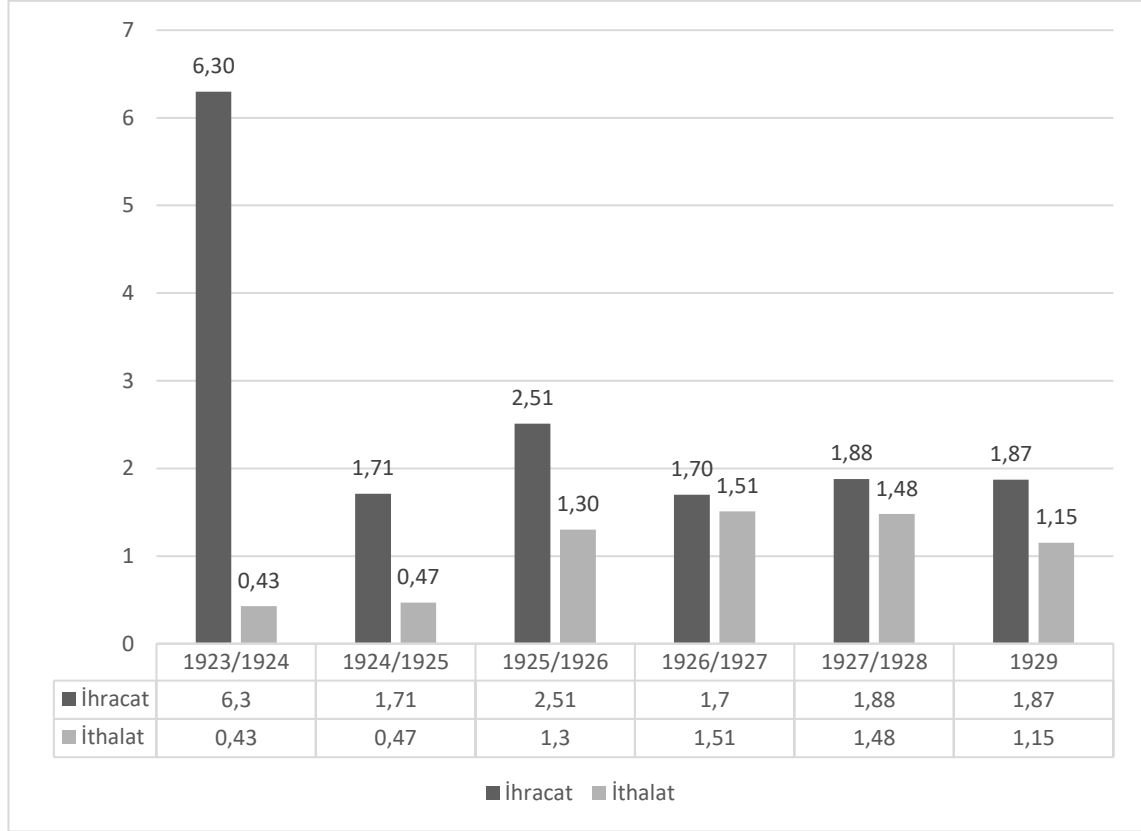
Yıl	Değer (Ruble)	Değer (Sterlin)	Miktar
1926/1927	10.788.000	1.144.008	39.213
1927/1928	14.042.000	1.487.894	31.786
1928 (Ekim-Aralık)	3.077.000	318.370	12.528
1929	10.151.000	1.073.044	37.478

Kaynak: Ministerstvo Vneşneiy Torgovliy SSSR, s. 35.

İthalat değerlerine göz atılacak olunursa, Sovyetler Birliği'nin 1929 yılında Türkiye'den ithalat ettiği ürünlerin değerinde düşüş gözlemlenmiştir. 1927/1928 dönemindeki ithalat değerı 1929 yılı sonuna gelindiğinde yaklaşık olarak %28'lik bir azalış ile 1.073.044 sterlin olmuştur.

* 1921-1928 arası yıllarda Eylül ayı yıl sonu olarak baz alınmıştır.; Ministerstvo Vneşneiy Torgovliy SSSR, s. 13.

Grafik-2: Sovyetler Birliği'nin Genel Dış Ticaretinde Türkiye'nin Payı (1923-1929)

Kaynak: Tablo-28, 29, 30, 44, 45 ve 46'daki verilerden yararlanılarak hesaplanmış ve grafik haline getirilmiştir.

Grafik-2'den görüldüğü üzere belirtilen dönem aralığında Sovyetler Birliği'nin dış ticaretinde Türkiye'nin payı oldukça düşük seyretmiştir. 1923/1924 ve 1925/1926 dönemleri haricinde ihracatın payı %2'nin altında bir seviyede kalmıştır. Özellikle 1925/1926 döneminden sonra Sovyetler Birliği'nin dış ticaretinde Türkiye'nin ithalat oranı artış gösterdikten sonra düşme eğilimine girmesi, Sovyetler Birliği üzerindeki ticari ablukasının giderek gevşemesi ve ticari ilişkilerinde yer alan devlet sayısının artmasında aranabilir.

Bu durumda her ne kadar iki devlet arasındaki ticaret hacmi artış gösterse bile Türkiye, Sovyetler Birliği karşısında belirtilen dönem aralığında dış ticaret açığı vermiştir. Bunun yanında Sovyetler Birliği'nin genel ithalatında Türkiye'nin payı oldukça düşük kalmıştır. Türkiye'nin genel ithalatında ise Sovyetler Birliği'nin payı ise 1929 senesinde geçmiş dönemlere kıyasla en yüksek seviyede seyretmiştir.

Ayrıca 1929 Ekonomik Krizi öncesi Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında ticaret ve siyasete dair görüşmeler de gerçekleşmiştir. Örneğin, 1929 yılı Ekim ayında yaşanan ekonomik krizin aylar öncesinde Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Bey ile Sovyetler Birliği Dışişleri Komiseri Karahan arasında Türkiye-Sovyetler Birliği ticari ve siyasi ilişkilerini tahlil etmek için 1929 yılının Ağustos ayında bir görüşme gerçekleşmiştir. Ankara'ya iletilen telgrafta Hüseyin Ragıp Bey, Karahan ile gerçekleştirdiği görüşmede Türkiye-Sovyetler Birliği dostluk ilişkilerine dair şöyle söz etmektedir:

...Savet rusyasının dahili tekemmül ve terakkilerini; ve bilhassa haricî münasebetlerindeki tevessü ve inkişafı Cümhuriyet Hükümetinin daima memnuniyetle takip ve müşahade eylediğini izah ettim. M. Karahan bu sözlerime hararetli teşekkürleriyle mukabelede bulunarak (Savet hükümetinin yegâne dostu olan hükümet) sıfatıyla tavsif ettiği hükümetimizin bu alâka ve muhabbetinden her zaman mütehassis olduklarını ilave ile Savet hükümetinin memleketimiz hakkındaki dostane hissiyatına tercüman olan hararetli beyanatta bulundu...²³³

Telgrafın devamında ise Türkiye-Sovyetler Birliği ticari ilişkilerinden şöyle söz edilmektedir:

...Müteakiben ticaret işlerinde Savet Rusyası ile memleketimiz arasında her zaman tehaddüs eden müşkülâtan (güçlükten) bahsederek memleketimizde bir çok kimselerin bundan haklı olarak şikâyetçi olduklarını ehemmiyetle ifade ettim, ve, Moskovadan ayrılmazdan evvel gerek kendisi ve gerekse Reis M. Kalenin tarafından bu müşkülâtı izale(giderme) edeceklerine dair yapılan beyanattan Hükümetimizin çok memnun olduğunu ve bu vadin neticelerine intizar edilmekte olduğunu söyledim. M. Karahan bu vadini teyit eyliyerek Moskovada müzakeresine başlayacağımız muaddel ticaret muahedesinin bu gibi müşküllere meydan bırakmayacak şekilde ve mahiyette olmasına çalışacağını söyledi, ve bunu temin etti...²³⁴

Hüseyin Ragıp Bey ve Karahan arasındaki bu görüşmeden de anlaşılacağı üzere her iki devlet halihazırdaki ticari ilişkilerini daha da geliştirme ve sorunları çözme adına çaba sarf ettiği anlaşılmaktadır. Bu görüşmenin içeriği verildikten sonra Büyük Buhran yıllarında gerçekleştirilen Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki ticari faaliyetlerin ne durumda olduğuna geçilebilir.

²³³ BCA, 030.10.00.00.247.674.21; Yazım hataları değiştirilmeden olduğu gibi aktarılmıştır.

²³⁴ BCA, 030.10.00.00.247.674.21.

3.3. 1929 Ekonomik Krizi'nde Türkiye-Sovyetler Birliği Dış Ticareti

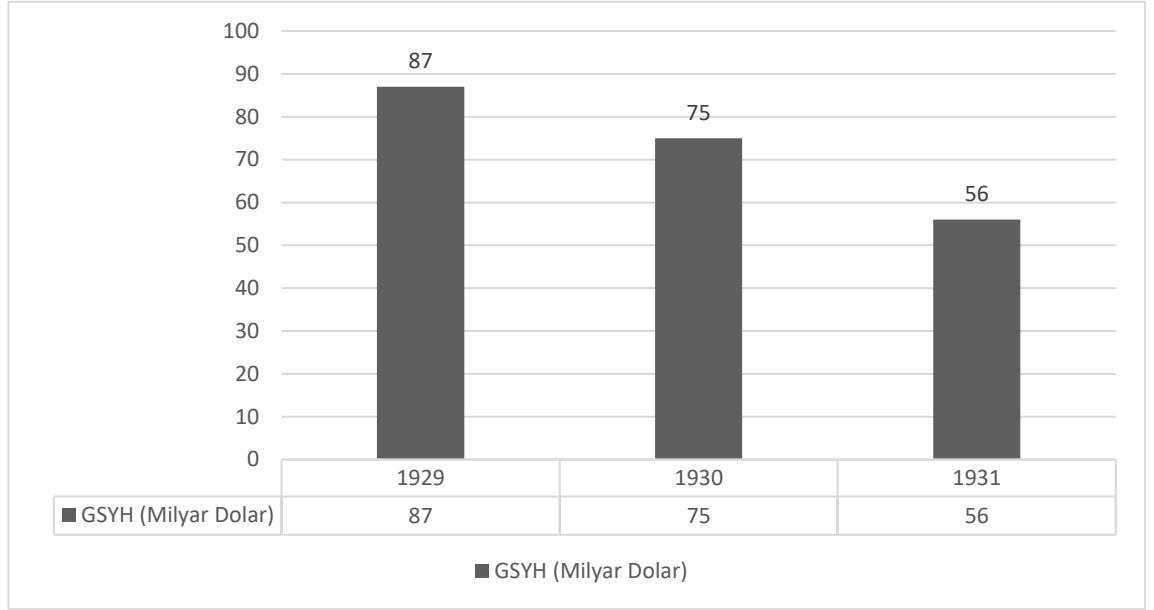
Her iki devlet arasındaki ticari ilişkilere geçmeden önce genel olarak uluslararası ticaretin ne durumda olduğuna değinilmesi, ekonomik krizin yarattığı hasarın anlaşması adına önem arz etmektedir.

1929 yılının Ekim ayında gerçekleşen ekonomik krizin yaşanmasına sebebiyet veren nedenler irdelendiğinde birçok etken bulunabilir. Fakat genel olarak kabul gören ve en belirgin neden olarak gösterilen 1929 yılında New York Borsası'nın çöküşü olmuştur. Bunun nedeni ise Amerika Birleşik Devletleri (ABD) tarafından borsada yaşanan spekülasyonların önüne geçilebilecek sıkı bir para politikasının uygulanması olarak görülmüştür. 1920'lerde dengeli bir iktisadi büyüme yaşanmış, patlama etkisi yaratacak bir durum sergilememiştir. Fiyatlar aşağı yukarı aynı derece seyretmiştir. Öte yandan borsa da ise 1929 yılındaki hisse senedi fiyatları 1921 yılına kıyasla dört misliden fazla artmıştır.²³⁵ Fakat Ekim ayında New York Borsası'nın çökmesiyle 40.000.000.000 dolarlık bir hasar meydana gelmiştir. Her ne kadar bunun geçici bir durum olduğu düşünülse dahi ABD'nin milli geliri 1930 yılında %14, 1931 yılında ise bu oran %25,3'lük keskin bir düşüş göstermiştir. Kapanan banka sayısı ise 1929, 1930 ve 1931 yıllarında sırasıyla 659, 1.350 ve 2.293 kadar olmuştur.²³⁶ **Grafik-3**'ten ABD' nin GSYH'sindeki azalma görülebilir.

²³⁵ Brian Duignan (Ed.), *The Great Depression*, New York: Britannica Educational, 2013, ss. 8-9.

²³⁶ Yanis Varufakis, *Küresel Minotauros, Amerika, Avrupa ve Küresel Ekonominin Geleceği*, Çev: Ferhat Kohen, Birinci Baskı, İstanbul: Encore Yayınları, 2015, ss. 58-59.

Grafik-3: ABD ‘nin GSYH’si (1929-1932)

Kaynak: Varufakis, s. 60.

Ekonomik krizin ilk etkileri işsizlik rakamlarındaki artış olmuştur. Ekonomik krizin bir döneminde kapitalist devletlerdeki işsiz sayısı otuz milyona ulaşmış, krizden etkilenen ilk devletler ise Balkan devletleri, Polonya ve Romanya olmuştur. Krizin git gide köklerini derinleştirmesiyle birlikte ABD, Çin ve Japonya iktisadi bunalım altına giren devletler grubuna katılmıştır.²³⁷ **Tablo-43**’ten belli başlı devletlerin ekonomik krizden hangi zaman aralığında etkilenmeye başladığı ve iyileşme dönemine girdiğini görmek mümkündür.

²³⁷ SSCB Bilimler Akademisi, Cilt: 4, 2009, s.72.

Tablo-47: Devletlerin 1929 Ekonomik Krizi’nden Etkilenme ve Toparlanma Dönemleri (Çeyrekte)

Devlet	Krizden Etkilenme Dönemi	Toparlanma Dönemi
Polonya	1929:1	1933:2
Arjantin	1929:2	1932:1
Kanada	1929:2	1933:2
ABD	1929:3	1933:2
İtalya	1929:3	1933:1
Belçika	1929:3	1932:4
Hollanda	1929:4	1933:2
Çekoslovakya	1929:4	1933:2
Birleşik Krallık	1930:1	1932:4
Japonya	1930:1	1932:3
Fransa	1930:2	1932:3

Kaynak: Duignan, s. 7.

Evrensel ekonomik kriz uluslararası ticareti de olumsuz yönde etkilemiştir.²³⁸ Krizin başladığı yıllarda uluslararası ticaret hacmi halihazırda yetersizliğiyle birlikte daha da azalma göstermiş, sonrasında ise sanayi çıktıları²³⁹ da düşme eğilimine girmiştir.²⁴⁰ Örneğin Milletler Cemiyeti’nin *İstatistik Yıllığı*’ndan alınarak oluşturulmuş olan **Tablo-49’a** ve **Tablo-50’** ye bakıldığında uluslararası ticaret hacmindeki daralmayı görmek mümkündür.²⁴¹

²³⁸ Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm, Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, Çev: Ayşe Buğra, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986, s. 201.

²³⁹ Belirli devletlerin sanayi üretimindeki düşüş Tablo-44’ten görülebilir.

²⁴⁰ Douglas Dowd, *Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadi, Eleştirel Bir Tarih*, Çev: Cihan Gerçek, İstanbul: Yordam Kitap, 2013, s. 151.

²⁴¹ League of Nations, *Statistical Year-Book of The League of Nations 1932/33*, Geneva, 1933, s. 168.

Tablo-48: Büyük Buhran’ da Sanayi Üretim Endekslerindeki Azalış (Yüzde)

Devlet	Düşüş	Devlet	Düşüş
ABD	%46,8	Fransa	%31,3
Polonya	%46,6	Belçika	%30,6
Kanada	%42,4	Arjantin	%17
Almanya	%41,8	Danimarka	%16,5
Çekoslovakya	%40,4	Birleşik Krallık	%16,2
Hollanda	%37,4	Japonya	%8,5
İtalya	%33	Brezilya	%7

Kaynak: Duignan, ss. 7-8.

Görüldüğü üzere sanayi üretimindeki düşüş en yüksek düzeyde ABD’ de ve sonrasında Avrupa kıtasında yer alan devletlerde görülmüştür.

Tablo-49: Dünya İthalatı İstatistikleri (1929-1931)

Devlet	İthalat (Dolar)		
	1929	1930	1931
Birleşik Krallık	5.407.000.000	4.658.000.000	3.584.000.000
ABD	4.339.000.000	3.114.000.000	2.088.000.000
Almanya	3.203.000.000	2.476.000.000	1.602.000.000
Fransa	2.282.000.000	2.058.000.000	1.654.000.000
SSCB	453.000.000	545.000.000	569.000.000
Türkiye	124.000.000	69.000.000	60.000.000

Kaynak: League of Nations, 1933, s. 168.

Tablo-49’dan görüldüğü üzere uluslararası ithalatta birinci sırada yer alan Birleşik Krallık’ ın 1929 yılındaki 5.407.000.000 dolarlık ithalat değeri ekonomik krizin etkisiyle yıldan yıla azalma göstermiş ve 1931 yılında 3.584.000.000 dolara gerilemiştir. Benzer durumları Sovyetler Birliği haricinde **Tablo-49**’da belirtilen devletlerde de görmek mümkündür. Sovyetler Birliği’ ne bakılacak olunursa ithalat değeri 1929’dan 1931 yılı sonuna kadar bir artış meydana gelmiştir. Bu durumun nedeni Sovyetler Birliği’nin kapitalist üretim ilişkilerinden farklı olarak sosyalist üretim ilişkilerine sahip olmasında aranabilir. Kısaca belirtmek gerekirse iktisadi yapının kontrolü devlet tekelinde olduğundan ve bu yapının uluslararası piyasalar ile bütünlüğünün diğer

kapitalist devletlere oranla daha zayıf olması, meydana gelebilecek herhangi bir küresel krizde etkilenecek direkt olarak çöküntüye uğramasını engellemiştir denebilir. Dünya ihracat verilerinin de verilmesi devletlerin ve uluslararası ticaret hacminin ne dereceye kadar düştüğünün anlaşılması için önemlidir.

Tablo-50: Dünya İhracatı İstatistikleri (1929-1931)

	İhracat (Dolar)		
	1929	1930	1931
ABD	5.157.000.000	3.781.000.000	2.378.000.000
Birleşik Krallık	3.549.000.000	2.778.000.000	1.771.000.000
Almanya	3.212.000.000	2.867.000.000	2.286.000.000
Fransa	1.965.000.000	1.679.000.000	1.193.000.000
SSCB	482.000.000	533.000.000	417.000.000
Türkiye	75.000.000	71.000.000	60.000.000

Kaynak: League of Nations, 1933, s. 168.

Tablo-50'ye bakıldığında dünya ihracatında 1929 sonrası ciddi düşüşler gözlemlemek mümkündür. Örneğin ABD' nin 1929 yılındaki 5.157.000.000 dolar olan ihracat değeri 1930 yılı ile kıyaslandığında yaklaşık olarak %27'lik bir düşüş ile 3.781.000.000 dolar olmuştur. Keza ABD' nin 1929 yılındaki ticaret hacmi toplamda 9.496.000.000 dolar iken bu sayı 1930 yılında yaklaşık olarak %27'lik bir düşüş ile birlikte 6.895.000.000 dolara gerilemiştir. Özetle Büyük Buhran' da yaşanan dünya ticaretindeki değişimlere değinildikten sonra Türkiye ve Sovyetler Birliği'nin aynı dönemde gerçekleşen genel ve ikili ticari ilişkilerindeki durumuna geçilebilir.

1923 sonrası Türkiye'sinin cumhuriyet tarihine bakıldığında ekonomik sistemi derinden etkileyen dört krizin²⁴² yaşandığı görülmüştür. Bu dört krizden biri ise daha önce de söz edildiği gibi 1929 yılında yaşanan ekonomik krizdir. 1929 Ekonomik Krizi'nin Türkiye'ye yansımaları *“tarım ürünleri fiyatlarındaki düşüş ve hızlı bir şekilde aleyhe çevrilen dış ticaret hadleri, daralan ihracat pazarları ve dış kredi olanaklarının”*

²⁴² 1929-32, 1958-61, 1978-83, 1998-2001 arası dönemde etkili olan ekonomik krizler.

azalması şeklinde kendini göstermiştir.²⁴³ Örneğin 13,5 kuruş olan buğdayın kilosu yaklaşık %71 bir fiyat kaybı ile 3,5 kuruşa düşmüş, tütün fiyatı ise 71 kuruşken yaklaşık %58 bir düşüşle 30 kuruş olmuştur. Bunun yanında Osmanlı İmparatorluğu döneminden kalan borçların ödeme tarihinin ekonomik kriz dönemine rastlaması da içinde bulunulan iktisadi buhranının derecesini arttırmıştır.²⁴⁴ Cumhuriyet döneminde dış borçların durumu 1925 yılında alınan hakem kararı sonucu Türkiye’ye düşen borcun değeri 105.559.623 altın Osmanlı lirası, 1928 yılının Haziran ayına gelindiğinde ise Düyun-u Umumiye İdaresi ile Türkiye’nin Paris’teki Büyükelçisi Fethi Bey tarafından imzalanan sözleşme gereği Türkiye’nin ödeyeceği borç 107.528.463²⁴⁵ altın lira olarak hesaplanmıştır.²⁴⁶ Borçların sınıflandırılmasının nasıl olduğunu **Tablo-51**’den görmek mümkündür.

Tablo-51: Türkiye’nin Osmanlı İmparatorluğu’ndan Devraldığı Borçlar (Altın Lira)

Borçlar	Anapara	Mürettebat
Uzun Vadeli Borçlar	82.456.337	4.220.752
Hazine Bonoları Konsolide Tahvilleri	3.521.936	280.601
Mütedahillere Mukabil (Ertelenmiş Ödemeler Karşılığı) İhraç Olunacak Tahviller	21.550.188	718.340
Toplam	107.528.461	5.219.693

Kaynak: Yeniay, s. 143.

²⁴³ Gülten Kazgan, *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009)*, “*Ekonomi Politik*” Açısından Bir İrdeleme, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, ss. 1, 21.

²⁴⁴ Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, *Türk Parlamento Tarihi*, Cilt: II: TBMM III. Dönem: 1927-1931, Yayın No: 9, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, [y.t.y], s. 1.

²⁴⁵ Bu değer Kıvılcımlı’ nın ve Özdemir’in çalışmalarında 107.528.463 altın lira olarak, Yeniay’ın çalışmasında ise 107.528.461 altın lira olarak belirtilmiştir.; Kıvılcımlı, 1992, s. 107; Özdemir, s. 117. Bu cüzi fark “mütedahillere mukabil ihraç olunacak tahviller”den kaynaklanmıştır. Şükrü Saraçoğlu’nun meclis konuşmasında bu değer 21.550.190 altın lira olarak belirtilmiştir. Böylece toplam borç miktarı 107.528.463 altın lira karşılık gelmektedir.; *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre 3, Cilt 6, İnikat 10, 1 Aralık 1928, s. 7.

²⁴⁶ İ.Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1964, s. 143.; RG, Sayı: 1066, s. 6226; Özdemir, s. 115. Ayrıca bkz: Kırkor Kömürçan, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi, Düyunu Umumîye Tarihçesi*, İstanbul: T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, 1948.

Türkiye'nin sahip olduğu borç ve Düyun-u Umumiye hakkında Kıvılcımlı, Türkiye'deki yabancı sermayenin temellerinden birinin bunlar üzerine kurulu olduğu belirtmiştir. Ayrıca Kıvılcımlı, Düyun-u Umumiye ile “ulusal-yabancı” sermaye arasındaki farkları ortaya koyarken Düyun-u Umumiye' nin, Türkiye'de herhangi bir yatırımda bulunmadan faizi doğrudan yurtdışına çektiğini, Türkiye'nin ödemekle yükümlü olduğu 107.528.463 altın liranın, 1.079.000.000 lirayı aşan bir meblağda olduğunu, bunun ise çalışan sınıflar üzerinde büyük bir baskı oluşturacağını dile getirmiştir.²⁴⁷ Sözü geçen borcun 1928 yılında belirlenen ödeme planını **Tablo-52**'den görmek mümkündür.

Tablo-52: Türkiye'nin Dış Borcu ve Ödeme Planı-1 (1929-1955)

Borcun Ödeneceği Dönem	Borç Değeri (Altın Lira)
7 Yıl Boyunca (1 Haziran 1929-31 Mayıs 1936)	2.000.000
6 Yıl Boyunca (1 Haziran 1936- 31 Mayıs 1942)	2.380.000
5 Yıl Boyunca (1 Haziran 1942-31 Mayıs 1947)	2.780.000
5 Yıl Boyunca (1 Haziran 1947-31 Mayıs 1952)	3.180.000
3 Yıl Boyunca (1 Haziran 1952-31 Mayıs 1955)	3.400.000

Kaynak: RG, 15 Kânunuevvel (Aralık) 1928, Sayı: 1066, s. 6240; Kıvılcımlı, 1992, s. 108; Yeniay, s. 146; Özdemir, s. 118.

Borcun yapılandırılmasından sonra 1929 yılına gelindiğinde Türkiye ödemekle yükümlü olduğu ilk borç taksitinin tamamını değil ancak faiz karşılığı 1.500.000 lirasını ödemiştir.²⁴⁸ Öte yandan 1929 yılında yaşanan ekonomik krizin Türkiye'nin iktisadi yapısına olumsuz etkisi bunun yanında döviz kurlarındaki dalgalanmalar sonucu borçların ödenmesi konusunda zorluklar yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Böylece 1930 yılına gelindiğinde Türkiye ile Düyun-u Umumiye İdaresi arasında borçların ödenme durumu hakkında yeni bir yol haritası çıkarılması için görüşmeler başlamıştır. Bu görüşmeler sonucu 1933 yılının Nisan ayında “Paris Sözleşmesi” imzalanmıştır. Paris'te Türkiye Büyükelçiliği'nde imza edilen sözleşmeye hükümeti temsilen Şükrü (Saracoğlu) katılmıştır. Türkiye'nin toplam borcu sözleşmenin birinci bölümün birinci maddesinde

²⁴⁷ Kıvılcımlı, 1992, ss. 106-107.

²⁴⁸ T.C. Maliye Bakanlığı, *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mâli İdare*, Genişletilmiş İkinci Baskı, Ankara, 2005, s. 486.

962.636.000 Fransız frangı cinsinde belirlenmiştir. Bu değerin altın lira olarak karşılığı 8.578.343, Türk lirası karşılığı ise 79.778.590 kadar olmuştur.²⁴⁹ Tarafımızca yapılan hesaplamalar doğrultusunda 1933 yılının sene sonu sterlin/lira paritesine²⁵⁰ göre borcun sterlin karşılığı 11.364.472'ye denk gelmektedir. Böylece 1928 yılında belirlenen 107.528.463 altın liralık borç yaklaşık olarak %92'lik bir düşüş göstermiştir.

Genel olarak borç miktarında büyük bir oranda “indirim” gerçekleştirilmesi “*çok büyük bir diplomatik, politik ve ekonomik başarı*”²⁵¹ olarak değerlendirilse bile, Türkiye’nin tarım ve sanayi yapısındaki geri kalmışlığı ayrıca içinde bulunulan ekonomik krizin dış ticaretteki olumsuz etkileri de düşünüldüğünde, 1928 yılında belirlenen 1.000.000.000 lirayı aşan borcun, 1933 yılında yapılan görüşmeler sonucu, borç miktarının 79.778.590 lira ile ödenebilecek bir duruma getirilmesi, alacaklı devletler tarafından borcun reddedilmesini engellemeye yönelik bir hamle yaptığı şeklinde değerlendirilmesi de mümkündür. Sözleşme gereği Türkiye’nin altı yıllık süreci içeren ödeme planı, dördüncü bölüm, on birinci maddede **Tablo-53**’te görüldüğü gibi belirtilmiştir.

²⁴⁹ RG, 4 Haziran 1933, Sayı: 2418, ss. 2595, 2596, 2613; Tezel, 1982, s. 190; T.C. Maliye Bakanlığı, 2005, s. 486; Yeniay, ss. 168-182; Özdemir, ss. 118-120. Dönem itibarıyla 1 Osmanlı altın lirası=112,217 Fransız frangına ve 1 Osmanlı altın lirası=9,30 Türk lirasına karşılık gelmektedir.

²⁵⁰ 1933 senesi sterlin/lira paritesi 7,02 olmuştur.; Tezel, 1982, s. 154.

²⁵¹ Özdemir, s. 120.

Tablo-53: Türkiye'nin Dış Borcu ve Ödeme Planı-2 (1933-1939)

Yıl	Türkiye'nin Yapacağı Tediyeler	Birinci Maddede Derpiş Edilen (Dikkate Alınan) Meblağdan Meclisçe Alınacak Olan Mütemmim (Tamamlayıcı) Miktarlar	Yıl Taksitlerinin Yekûnu (Toplamı)
		Altın Türk Lirası	Altın Türk Lirası
1.Yıl (1933-34)	560.000	140.000	700.000
2.Yıl (1934-35)	585.000	115.000	700.000
3.Yıl (1935-36)	610.000	90.000	700.000
4.Yıl (1936-37)	635.000	65.000	700.000
5.Yıl (1937-38)	660.000	40.000	700.000
6.Yıl (1938-39)	685.000	15.000	700.000
Toplam	3.735.000	465.000	4.200.000

Kaynak: RG, 4 Haziran 1933, Sayı: 2418, s. 2613.

Tablo-53'ten anlaşıldığı üzere Türkiye'nin yıllık ödeyeceği miktar 700.000 altın lira olarak belirlenmiştir. Türkiye, 1933-1935 arası dönemde borçlarını ödemiştir. 1936 yılına gelindiğinde dövizin sağlanması sürecinde yaşanan sıkıntılar ortaya çıkınca Türkiye'nin, Fransa ile yapılan görüşmeler sonucu imzalanan antlaşma gereği senelik borç miktarının yarısını belirlenen ihracat ürünleri üzerinden ödeme yapması kararlaştırılmıştır. 1938 yılının Temmuz ayında ek bir antlaşma daha imzalanmış ve kalan borçların ödenmesi 1936 yılında olduğu gibi belirlenen ihracat ürünleri üzerinden ödenmesi mutabakatına varılmıştır.²⁵² Son olarak 1933 yılında imza edilen sözleşme gereği Türkiye borçlarını erken bir tarihte ödeme seçeneğinden yararlanma olanağına sahip olmuştur. Böylece Türkiye 1943 yılında bu haktan yararlanacağını duyurmuş ve bu

²⁵² Yeniay, ss. 186-223; Tezel, 1982, s. 190; Özdemir, ss 121-122; T.C. Maliye Bakanlığı, 2005, s. 486.

haktan yararlanması 1944 yılında gerçekleşmiştir. Öte yandan alacaklılar ile borcun tam olarak kapanması için yapılan “satın alma antlaşmaları” Fransa’nın haricinde daha erken bir tarihte gerçekleştirilmiştir. Bundan dolayı hukuken tüm borçların tasfiyesi 25 Mayıs 1954 tarihinde nihayete vardiirılmıştır.²⁵³ Türkiye’nin sözü geçen yıllar boyunca ödediği borç miktarı **Tablo-54**’ten görülebilir.

Tablo-54: Türkiye’nin 2234 Kanununca Belirlenmiş Borçların Ödeme Tutarı (1933-1944)

Mali Sene*	Ödenen Borç (Lira)	Mali Sene	Ödenen Borç (Lira)
1933-1934	5.223.734	1940-1941**	(4.225.500) 120.327
1934-1935	5.456.936	1941-1942	3.963.800
1935-1936	6.529.141	1942-1943	3.963.800
1936-1937	5.574.371	1943-1944	1.936.900
1937-1938	4.953.450	1944***	15.386.342
1938-1939	4.036.541		
1939-1940	4.105.174		
Toplam-1	35.879.347	Toplam-2	25.371.169
Toplam-1-2	61.250.516		

Kaynak: Yeniay, ss. 221, 225; Özdemir, 127.

Büyük Buhran ile birlikte döviz kurundaki dalgalanmalar da arttıkça dengeye oturmamak olanaksız hale gelmiştir. Bunun sonucunda “*iç para dengesini*” sağlamak öncelikli önem arz etmiştir. Fakat bankalar ise bu dengeye sağlamaya yönelik tedbir almakta yetersiz bir konumda kalmıştır.²⁵⁴ Bu durumda Türkiye’nin ekonomik kriz karşısında uygulamaya koyduğu ilk tedbirlerden biri olan “*1447 sayılı Menkul Kıymetler*

²⁵³ Yeniay, ss. 227-231; T.C. Maliye Bakanlığı, 2005, s. 486-487; Özdemir, s. 127.

* Bu aralığı kapsayan mali dönemde ödenen borç miktarında, Borçlar Meclisi’nin kayıtları esas alınmıştır.; Yeniay, s. 221.

** 1940 yılına gelindiğinde Borçlar Meclisi ile var olan iletişim kesilmesi, belirtilen mali yıl içerisindeki veriler hakkında elde edilen bilgilerin yetersiz kalmasına sebebiyet vermiştir. Belirtilen mali yıl içerisindeki 4.225.500 liralık ödeme ise bir önceki mali yıla ait olan 4.105.174 liralık ödemeden ayrılmıştır. Böylece 4.225.500 lira olarak gösterilen ödeme miktarı aslen bir önceki mali yılın farkından kaynaklı olan 120.327 liralık miktar olmuştur.; Yeniay, s. 225; Özdemir, s. 127.

*** Erken tarihte ödenmiş borç miktarı.

²⁵⁴ Polanyi, s. 201.

ve *Kambiyo Borsalar Kanunu*” (1929) olmuştur. Böylece “*arbitraj*”²⁵⁵ Maliye Bakanlığı’nın denetimi altına girmiştir.²⁵⁶ İlerleyen tarihlerde ise “*1567 sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu*” (1930) ve 1930 yılının Haziran ayında “*1715 sayılı Merkez Bankası Kanunu*” ile birlikte “*para politikasını dışa bağımlı olmadan*” Türkiye kendi denetiminde bir mekanizma inşa etmeye çalışmıştır.²⁵⁷ TCMB kanununun birinci maddesine göz atıldığında TCMB’nin bir anonim şirket yapısına sahip ve “*banknot ihracına münhasıran haiz*” olduğu belirtilmiştir. İkinci maddede ise TCMB’nin görevleri “*iskonto fiyatını tesbit ve para piyasasını ve tedavülünü tanzim etmek, hazine muamelelerini ifa etmek*” ve “*hükümetle müştereken Türk evrakı nakdiyesinin müstakbel istikrarına matuf bütün tedbirleri ittihaz eylemek*” şeklinde sıralanmıştır. Ayrıca TCMB, geçmiş yıllarda devlet vasıtasıyla çıkarılmış olan 158.748.563 liralık “*evrakı naktiye*”²⁵⁸’yi bünyesi altına almıştır. Madde dokuzda ise paranın stabilizasyonunun sağlanması adına “*meskûk(ata) veya külçe*” altınların bankaya satılacağı belirlenmiştir.²⁵⁹ Altın miktarının, liranın değerini göstermede kriter sağlamasından dolayı, bu konuya çalışmanın dördüncü bölümünde TCMB’nin hazırlamış olduğu raporlar doğrultusunda değinilecektir. Uygulamaya geçirilen para politikaları öncesi ve sonrasında liranın sterlin karşısındaki değeri **Tablo-55** ‘ten görülebilir.

²⁵⁵ “Döviz kurları arasındaki farklılığı ya da ülkeler arası kur farklılıklarını kullanarak belirli bir kar sağlayan kısa vadeli bir kredi işlemi.” Hakan Akın, *Dış Ticaret Sözlüğü*, Ankara: Elma Yayınevi, Birinci Baskı, 2012.

²⁵⁶ T.C. Maliye Bakanlığı, 2005, s. 502.

²⁵⁷ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 1982, s. 57.

²⁵⁸ İlk olarak 1915 yılında “evrâk-ı naktiye” adı altında çıkarılan banknotlar “altın ve Alman hazine bonolarına karşılık” gelmiştir. Belli aralıklar ile çıkarılan banknotların toplamı 160.000.000 liradan fazla olmuştur. Bu banknotlar ise 1925 yılında ilk Türk banknotlarının yerine geçecek şekilde dönüştürülmesi kararı alınmıştır.; TCMB, “Kâğıt Paranın Tarihçesi”, ss. 2-3. <https://www.tcmb.gov.tr> (1 Eylül 2018).; Osmanlı İmparatorluğu döneminde paranın tarihi değişim ve gelişim sürecinin ayrıntılı bilgisi için ayrıca bkz: Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

²⁵⁹ RG, 30 Haziran 1930, Sayı: 1533, s. 9168.

Tablo-55: Sterlin/Lira Paritesi (1929-1931)

Yıl	£/L*
1929 (Eylül)	10,0834
1929 (Ekim)	10,2022
1929 (Kasım)	10,3796
1929 (Aralık)	10,4441
1929**	10,0770
1930	10,3407
1931	9,7561

Kaynak: Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1932, s. 292.

1929 Ekonomik Krizi öncesi aylık paritelere bakıldığında liranın sterlin karşısındaki değerinde zaman zaman düşüşler ve yükselişler görülmüştür.²⁶⁰ Örneğin **Tablo-41** ile **Tablo-55**'teki veriler kıyaslamaya tabi tutulduğunda lira sterlin karşısında 1928 yıl sonu ortalaması 1927 yılına kıyasla yaklaşık olarak %1,56'lık değer kaybı yaşamışken, ekonomik krizin etkisiyle birlikte 1929 yılında bir önceki yıla kıyasla, lira sterlin karşısında daha öncede söz edildiği gibi yaklaşık olarak %4,89'luk değer kaybetmiştir. Liranın sterlin karşısındaki bu değer kaybı ise 1930 yılına kadar sürmüş ve bu sefer bir önceki yıla kıyasla yaklaşık olarak %2,55 değer kaybetmiştir.²⁶¹

Liranın özellikle sterlin karşısındaki değer kaybını 1929 yılı sonunda ithalat değerinin geçmiş yıllara oranla en yüksek seviyede seyretmesinde aranabilir. Bunun yanında bu değer kaybını açıklayan nedenler arasında daha önce söz edildiği gibi Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan borçların ödemesinin 1929 yılına rastlaması ve tüccar kesiminin liranın giderek daha da değer kaybetme yönündeki söylentileri olmuştur. İhracat değerinin ise 1923 yılı harici en düşük düzeyde seyretmesi dış ticaret açığını rekor seviye taşımış böylece Türkiye'nin Büyük Buhran' ı "*dış ticaret yoluyla ithal*" ettiğini söylemek doğru bir yaklaşımdır.²⁶²

* Kuruş olarak verilen değer liraya çevrilmiştir.

** Yıl sonu ortalaması.

²⁶⁰ Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1932, s. 292.

²⁶¹ Değer kaybı tarafımızca hesaplanmıştır.

²⁶² Tekeli ve İlkin, 1982, s. 33.; Tezel, 1982, ss. 154-155.

Büyük Buhran’ da Türkiye’nin ithalat ve ihracatında düşüşler baş göstermesinin nedenlerinden biri Türkiye’nin dış ticaretinde tarım ürünleri ihracının yüksek bir yer kaplamasından kaynaklanmıştır.²⁶³ Örneğin tarım ürünlerinin payı 1929 yılında genel ihracata oranı %81,4 seviyesinde olmuştur.²⁶⁴ **Tablo-56**’dan ziraatın genel ihracat içerisindeki değerini ve yüzdesini görmek mümkündür.

Tablo-56: Türkiye’nin Genel İhracatında Ziraata Dair İstatistikler (1928-1931)

Yıl	İhracat Değeri		Genel İhracattaki Yüzdesi
	Lira	Sterlin	
1929	126.321.086	12.535.585	81,4
1930	124.497.679	12.039.579	82.2
1931	109.050.736	11.177.698	85,6

Kaynak: T.C Yüksek Ziraat Enstitüsü, s. 7.

Bunun yanında Türkiye’nin 1929 yılının Ekim ayında başlayan ekonomik krizden ani bir şekilde etkilendiğinin daha iyi idrak edilebilmesi için aylık ihracat ve ithalat değerlerinin genel dış ticarete dair istatistiklerden önce verilmesi kanıtlayıcı nitelik taşıyacaktır. **Tablo-57**’den bunu görmek mümkündür.

²⁶³ SSCB Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü, Cilt: 2, s. 18.

²⁶⁴ T.C Yüksek Ziraat Enstitüsü, *Dış Ticaretimizde Ziraatın Payı*, Sayı: 46, Ankara, 1936, s.7.

Tablo-57: Türkiye'nin Ekim-Kasım Arası Dönemlerine Ait İthalat ve İhracat Değerleri

Yıl/Ay	İthalat Değeri		İhracat Değeri	
	Lira	Sterlin	Lira	Sterlin
1924 (Ekim-Kasım)	40.236.000	4.808.088	48.946.000	5.848.908
1925 (Ekim-Kasım)	46.698.000	5.395.432	45.616.000	5.270.419
1926 (Ekim-Kasım)	49.766.000	5.207.964	42.572.000	4.455.119
1927 (Ekim-Kasım)	33.466.000	3.619.687	37.644.000	4.071.580
1928 (Ekim-Kasım)	42.858.000	4.473.485	37.677.000	3.932.696
1924-1928*	42.604.800	4.700.931	42.491.000	4.715.744
1929 (Ekim-Kasım)	18.766.000	1.823.553	20.843.000	2.025.382

Kaynak: Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1932, s. 238' de yer alan veriler ışığında tarafımızca hesaplanarak tablo haline getirilmiştir.

Tablo-57'den açık bir şekilde görüldüğü gibi Ekim ayında başlayan Büyük Buhran'ın etkisi kısa sürede Türkiye'nin dış ticaretini etkilemiştir. 1924-1928 yıllarının Ekim ve Kasım ayları döneminde gerçekleştirilen ithalat değerinin ortalaması baz alınırca 1929 yılına gelindiğinde aynı dönemde (Ekim-Kasım) yaklaşık olarak %56'lık bir düşüşle 18.766.000 liraya gerilemiştir. Öte yandan sterlin bazındaki ithalat değerindeki azalmaya bakılacak olunursa, liranın sterlin karşısındaki değer kaybının da hesaba katılması ile birlikte bu düşüş yaklaşık olarak %61'lik bir orana ulaşmış olduğu görülür. İhracat değeri ise lira bazında 1929 yılında (Ekim-Kasım) 1924-1928 dönemine kıyasla yaklaşık olarak %51'lik, sterlin bazında ise %57'lik bir düşüş gözlemlenmiştir.²⁶⁵ Ekim-Kasım arası ithalat ve ihracat değerlerinin verilmesinden sonra **Tablo-58'**den Türkiye'nin ihracat ve ithalat değerlerindeki düşüş ve yükselişi, ayrıca **Tablo-59'**den dış ticaret dengesi görülebilir.

* Belirtilen yılların Ekim ve Kasım ayı ortalaması.

²⁶⁵ Yüzdelik hesaplama Tablo-70'teki verilerden faydalanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Tablo-58: Türkiye'nin Genel İhracat-İthalat Değerleri (1929-1931)

Yıl	Değer (Lira)		Değer (Sterlin)	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
1929	155.214.071	256.296.379	15.405.485	25.433.798
1930	151.454.371	147.550.516	14.646.433	14.268.910
1931	127.274.807	126.659.893	13.045.664	12.982.636

Kaynak: Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1932, s. 237.

Tablo-59: Türkiye'nin Dış Ticaret Dengesi (1929-1931)

Yıl	Dış Ticaret Dengesi	
	Lira	Sterlin
1929	-101.082.308	-10.028.313
1930	+3.903.855	+377.523
1931	+614.914	+63.028

Kaynak: Tablo-58'deki verilerden yararlanılmıştır.

Tablo-58 ve **Tablo-59** göz önüne alındığında 1929 yılında Türkiye'nin dış ticaret hacmi bir önceki yıla oranla artış göstererek 411.510.450 lira olmuştur. Fakat ticaret hacmindeki bu artış ithalat değerinin yükselmesinden kaynaklı olduğundan, geçmiş yıllara kıyasla 1929 yılında 101.082.308 lira ile tarihi bir dış ticaret açığı vermesiyle sonuçlanmıştır.

Ekonomik krizin yaşandığı bu dönemde Türkiye'nin lehine olabilecek durum ise Lozan Antlaşması gereği gümrük tarifeleri üzerindeki kısıtlayıcı etkilerin son bulması olmuştur. Böylece 1923-1929 yılları arasındaki “*açık ekonomi*” ya da “*liberal*” iktisadi politikaların şekillendiği dönemin uluslararası alanda da kendisini gösteren “*korumacı-devletçi*” ekonomik anlayışa geçişin başlaması olmuştur.²⁶⁶

Genel olarak “*korumacı ve devletçi*” (1930-1939) iktisadi politik anlayış Türkiye açısından “*ilk sanayileşme*” sürecinin de başladığı dönem olarak görülmektedir. Öte yandan bu sanayileşme süreci Türkiye'nin dış ticaret siyasası ile bağlantılı olarak ilerletilmeye çalışmıştır. Bunun nedenleri arasında “*uluslararası iş bölümü*” de Türkiye'nin sahip olduğu konum itibarıyla rahatsızlık duyması olmuştur. Böylece

²⁶⁶ Boratav, 1989, s. 7.; Köksal ve İlkin, s. 6.; Gülsoy ve Nazır, ss. 81-83.

uygulamaya geçirilen dış ticaret ve sanayileşme politikasını koordineli hale getirmek için “*kambiyo kontrolü, ikili ticaret antlaşmaları ve ithalatta kısıtlamalara gidilmesi*” gibi yöntemler izlenmiştir.²⁶⁷ Çalışmanın dördüncü bölümünde bu konuya Sovyetler Birliği ile olan iktisadi ilişkiler ekseninde daha detaylı bir şekilde değinilmiştir.

Tablo-58’e tekrardan bakıldığında ithalata getirilen kota sınırlandırmasının 1930 yılındaki ithalat değerinden anlamak mümkündür. 1929 yılında 256.296.379 lira olan ithalat değeri 1930 yılı sonuna gelindiğinde yaklaşık olarak %42’lik bir düşüş ile 147.550.516 liraya gerilemiştir.²⁶⁸ İthalatta getirilen bu sınırlandırma “*ithal ikamesine yönelik sanayileşme*” aşamasının daha erken bir şekilde gerçekleştirilmesini gerektirmiştir.²⁶⁹

Büyük Buhran yıllarında ise Sovyetler Birliği ve Türkiye arasındaki iktisadi ilişkilerde, Sovyetler Birliği’nin Türkiye’nin uygulamaya koyduğu iktisadi politikaları desteklediğini görülmüştür. Özellikle liranın giderek değer kaybı yaşadığı yıllarda Sovyetler Birliği, Türkiye’nin hayata geçirdiği para politikalarını desteklemiş, ticaret ürünlerinin satın alınmasını sağlamak için Türkiye’de konuşlanmış olan bankalara takriben 6.000.000 dolar nakletmiştir.²⁷⁰ Bunun yanında Büyük Buhran’ın gerçekleştiği yılın son ayında Sovyetler Birliği Dışişleri Halk Komiseri Yardımcısı Karahan’ın Ankara’yı ziyaret edeceği haberi doğrultusunda uygulanacak olan bir program hazırlanmıştır.²⁷¹ Programdan kesitler şöyledir:

12 kânunuevvel Perşembe - saat 11 ile 12 arasında Mösyö Karahan ufak bir harp gemisile İstanbula gelecektir... Boğaz haricinde Türk kara suları dahilinde iki torpidomuz misafiri karşılayacaktır... 13 kânunuevvel saat 9 da Ankara İstasyonuna muvasalat... Tirenin vürudunda Sovyet Marşı çalınacaktır. İstasyonda Mösyö Karahan Hariciye Vekili Beyefendi Hazretleri ile Müsteşar Beyefendi ve Teşrifat Umum Müdürü karşılayacaklar... Mösyö Karahan Hariciye Vekili Beyefendiyi saat 11 de, Badehu Başvekil Paşa Hazretleri ile Meclis Reisi Kâzım Paşa Hazretlerini... Mösyö Suriç’in refakatinde olarak ziyaret edeceklerdir...²⁷²

²⁶⁷ Tezel, 1982, ss. 150-151.; Boratav, 1989, s. 45.

²⁶⁸ Yüzdelik düşüş tarafımızca hesaplanmıştır.

²⁶⁹ Tezel, 1982, s. 151.

²⁷⁰ Vandov, ss. 228-229.

²⁷¹ BCA, 030.10.00.00.247.674.32.

²⁷² BCA, 030.10.00.00.247.674.32.

Bu ziyaret dönemin gazetelerinde de haberlere konu olmuştur. Örneğin *Cumhuriyet* gazetesin 12 Aralık 1929 tarihli sayısının birinci sayfasında: “*M. Karahan bugün öğle üzeri geliyor, misafirimiz pek dostane bir suretle karşılanacak*” ve “*Reisicumhur Hz. şehrimizde M. Karahanı kabul buyuracaklar*” başlığı ile yer bulmuştur.²⁷³ 14 Aralık 1929 tarihli sayıya bakılacak olunursa “*M. Karahan Ankara’da Fevkalâde Hararetle Karşılandı*” manşeti yer almıştır.²⁷⁴ Ayrıca Sovyetler Birliği ve Türkiye arasındaki dostluk ilişkileri Yunus Nadi tarafından şöyle söz edilmiştir:

...Menbainı yakın tarihte bulan Türk-Rus dostluğu zamanların yeni ve yüksek bir anlayışına istinat eden inkılâp fikirleri ve cereyanları arasında vücut bulmuştur. Öyle ki bu dostluk başlı başına bir inkılâp sayılsa yeridir... Dünya içinde yan yana durmuş iki komşu devlet bütün dünyaya karşı inkılâplarında yekdiğerin ellerini samimiyetle ve hürmetle sıktılar... Biz millî istiklâl cidalimizde bizi devlet olarak tanıyan ilk muahedeyi Şuralar Rusya’sı ile akdettik. Şuralar Rusya’sı kendisini devlet olarak kabul eden ilk haricî muahedesini Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti ile imzaladı. Bu bir temel midir, yoksa bir şahika mı? Eğer o bir temel ise Himalâya dağlarının mesnedi kadar sağlamdır. Eğer o bir şahika ise şüphe yok ki Gavrisanka tepelerinden daha yüksektir...²⁷⁵

Karahan’ın bu ziyaretinden kısa bir süre sonra 1930 yılının ilk ayında Karahan ve Hüseyin Ragıp Bey Moskova’da görüşmüş ve bir ticaret antlaşması imzalanmıştır. Bunun yanında Karahan ve Hüseyin Ragıp Bey ticari konuların yanında “*sanayi dayalı işbirliği*” ne de değinmişlerdir.²⁷⁶ Bu görüşmenin neticesinde daha öncede söz edildiği gibi imza edilen ticaret antlaşması ile ilk ürünler Türkiye topraklarına ihraç edilmiştir.²⁷⁷ Ayrıca yine 1930 yılının Ocak ayında Sovyetler Birliği ile halihazırda olan Dostluk Antlaşması’nın uzatılması için kanun tasarısı meclise sunulmuştur.²⁷⁸ Özellikle belirtmek gerekir ki ekonomik krizin yoğun bir şekilde hissedildiği dönemler de düşünüldüğünde 1930’lu yıllarda Türkiye ve Sovyetler Birliği arasındaki iktisadi ilişkiler daha da gelişme

²⁷³ *Cumhuriyet*, 12 Kânunuevvel 1929.

²⁷⁴ *Cumhuriyet*, 14 Kânunuevvel 1929.

²⁷⁵ Yunus Nadi, “M. Karahan’ın Ziyareti münasebetile”, *Cumhuriyet*, 14 Kânunuevvel 1929.

²⁷⁶ Vandov, s. 226.

²⁷⁷ *Cumhuriyet*, 25 Ocak 1930.

²⁷⁸ BCA, 030.18.01.02.8.2.20.

potansiyeli göstermiştir.²⁷⁹ **Tablo-60**'tan Türkiye'nin ekonomik kriz yıllarındaki Sovyetler Birliği ile olan dış ticaret verilerini görmek mümkündür.

Tablo-60: Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile Dış Ticareti (1929-1931)

Yıl	Değer (Lira)		Değer (Sterlin)	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
1929	5.422.000	16.467.000	538.057	1.634.117
1930	7.661.000	10.605.000	740.859	1.025.559
1931	4.688.000	7.243.000	480.520	742.407
Toplam	17.771.000	34.345.000	1.759.436	3.402.083

Kaynak: Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Cilt: 5, 1932, s. 243.

1929 yılında Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden ithalatı 16.467.000 lira ile geçmiş dönemlere kıyasla en yüksek seviyede olmuştur.²⁸⁰ Ayrıca 1929 yılı 7.068.700 lira ile geçmiş yıllara oranla en fazla ticaret hacmine sahip olduğu dönem olmuştur. 1930 yılı sonundaki ithalat-ihracat verilerine bakıldığında ise ithalat bir önceki yıla göre yaklaşık olarak %36 azalarak 10.605.000 liraya gerilemiş, ihracat değeri ise yaklaşık olarak %41'lik bir artışla 7.661.000 liraya yükselerek, geçmiş yıllara kıyasla Sovyetler Birliği ile en fazla ihracat değerinin gerçekleştiği yıl olmuştur.²⁸¹ Bunun yanında 1929, 1930 ve 1931 yıllarında sırasıyla her iki devlet arasındaki ticaret hacmi 21.889.000, 18.266.000, 11.931.000 lira olmuş, böylece ticaret hacmi giderek küçülme eğilimine girmiştir.

Tablo-61: Türkiye'nin Sovyetler Birliği Karşısındaki Dış Ticaret Dengesi

Yıl	Dış Ticaret Dengesi	
	Değer (Lira)	Değer (Sterlin)
1929	-11.045.000	-1.096.060
1930	-2.944.000	-284.700
1931	-2.555.000	-261.887

Kaynak: Tablo-60'taki veriler kullanılarak hesaplanmıştır.

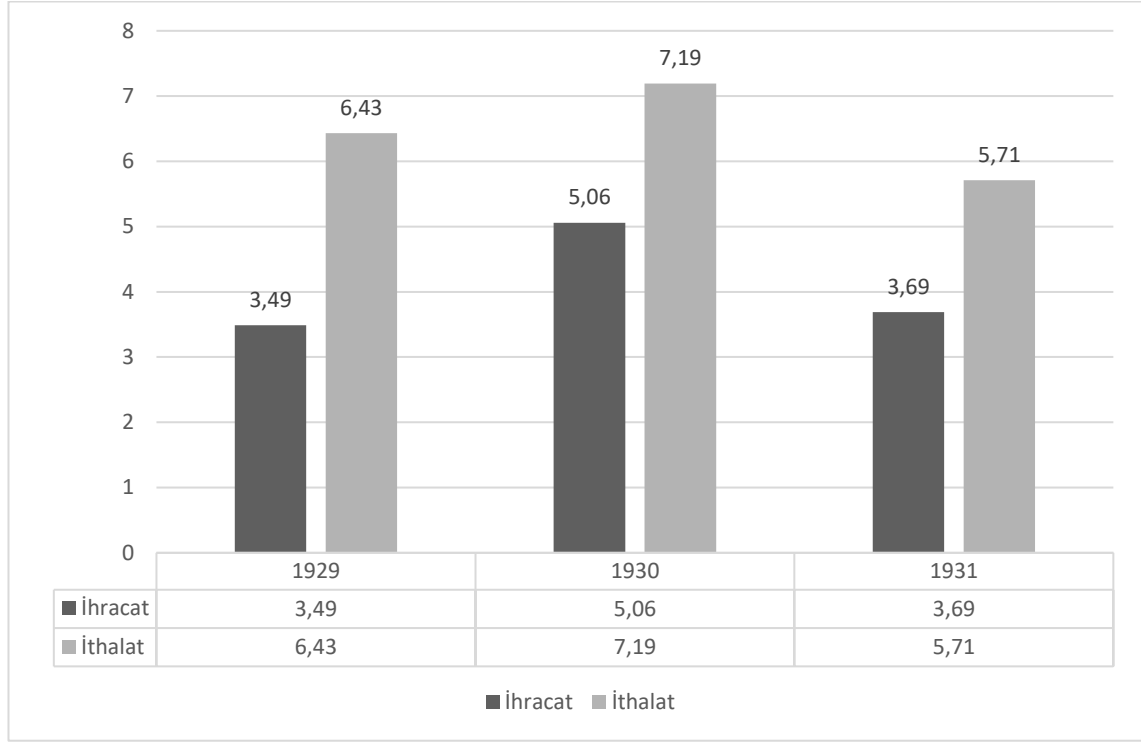
²⁷⁹ Aleksandr Kolesnikov, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Kuruluşunun 90. Yılı, Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri*, Çev: İlyas Kamalov, Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2010, s. 67.

²⁸⁰ Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile 1923-1927 arası dönemdeki ithalat-ihracat değerlerini görmek için bkz: Tablo-27, 28, ss. 78, 79.

²⁸¹ Yüzdelik oranlar tarafımızca hesaplanmıştır.

1929 yılında ithalat değerinin artarak, ihracat değerinin ise 1926-1928 yıllarının ortalamasında seyretmesi Türkiye'nin Sovyetler Birliği karşısında en fazla dış ticaret açığı verdiği yıl olarak kayıtlara geçmiştir.

Grafik-4: Türkiye'nin Genel Dış Ticaretinde Sovyetler Birliği'nin Payı (1929-1931)

Kaynak: Tablo-58'deki ve Tablo-60'taki veriler baz alınarak tarafımızca grafik haline getirilmiştir.

Grafik-4'e bakıldığında 1930 yılında geçmiş yıllara oranla Türkiye'nin genel ihracat ve ithalatında Sovyetler Birliği'nin payı en yüksek seviyeyi görmüştür. Dikkat edilmesi gereken nokta 1929 yılında Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden ithal ettiği ürün değeri 1930 yılına kıyasla daha fazla olmasına rağmen, 1930 yılında Türkiye'nin genel dış ticaretinde Sovyetler Birliği payının daha yüksek oran da seyretmiş olmasıdır. Bunun nedeni Türkiye'nin 1929 yılındaki ithalat değerinin 1930 yılı sonuna gelindiğinde yaklaşık olarak %36'lık bir düşüş yaşamasından kaynaklanmıştır.

Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile olan ekonomik kriz yıllarındaki dış ticaretinin diğer devletler ile olan ticaretine nazaran daha iyi bir konumda olduğunu söylenebilir. Örneğin, 1929 yılında baş gösteren ekonomik krizde Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne ihracat oranı **Tablo-60'tan** da görüldüğü üzere 2.239.000 lira kadar artış göstererek 1930 yılında 7.661.000 liraya ulaşmıştır. Böylece Türkiye'nin genel ihracatındaki payı 1929

yılında %3,49 iken bu oran 1930 yılında %5,06'ya yükselmiştir. Aynı dönemlerde Türkiye'nin genel ihracatında büyük pay sahibi olduğu devletlere²⁸² bakıldığında bu oranın düştüğü görülmüştür.

Büyük Buhran'ın ilk yıllarında Sovyetler Birliği'nin hazinesi diğer devletlere oranla keskin bir kırılma noktası yaşamamıştır.²⁸³ Bunun nedenleri arasında daha öncede söz edildiği gibi Sovyetler Birliği'nin sahip olduğu sosyalist üretim ilişkilerine sahip olması ve bu üretim biçimine paralel olarak ise 1927 yılının son aylarında alınan bir kararla “*planlı ekonomi*” düşüncesine dayanılarak toplamda iki sefere mahsus uygulanacak olan beşer yıllık iktisadi program olmuştur.²⁸⁴ 1928 yılında uygulanmaya başlanmış olan ve BBYP²⁸⁵ (1928-1933) olarak isimlendirilen iktisadi program ile Sovyetler Birliği, Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında yaşanan iç savaşın vermiş olduğu yıkımı üzerinden tam olarak atmaya başlamıştır.²⁸⁶ Özellikle YEP' ten BBYP' ye geçilmesi bir “*iktisadi devrim*” olarak nitelendirilmiştir.²⁸⁷ BBYP' te uygulanacak yol “*ağır sanayi ile imalat sanayinin*” genişletilmesi ve “*tarımda kolektivizasyon*”nun sağlanması olmuştur.²⁸⁸ BBYP' nin ilk yıllarında başarıya ulaşip ulaşmadığını Sovyetler Birliği'nin genel dış ticaretindeki değerlere bakılarak da anlaşılması mümkündür. **Tablo-62'**den bu değerler görülebilir.

²⁸² Almanya, Fransa, İtalya.; Tekeli ve İlkin, Tablo-21.

²⁸³ Max Beloff, *The Foreign Policy of Soviet Russia*, Cilt: 1: 1929-1936, London: Oxford University Press, 1947, s.1.

²⁸⁴ Gulland ve Dejevskiy, s. 156.

²⁸⁵ İBYP' ye (1933-1938) çalışmanın dördüncü bölümünde değinilmiştir. Ayrıca benzer bir iktisadi program Sovyetler Birliği'nin desteği ile Türkiye'de BBYSP adı altında 1934 yılında başlatılmıştır. Bu iktisadi programın ne dereceye kadar başarılı olduğu ve Türkiye'nin dış ticaretine yansımaları da çalışmanın dördüncü bölümünde görmek mümkündür.

²⁸⁶ K. Gibberd, *Soviet Russia, An Introduction*, Birinci Baskı., London: Oxford University Press, 1942, s. 57.

²⁸⁷ Mazour, s. 34.

²⁸⁸ Gulland ve Dejevskiy, s. 156.

Tablo-62: Sovyetler Birliği'nin Genel İhracat-İthalat Değerleri (1929-1931)

Yıl	Değer (Ruble)		Değer (Sterlin)	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
1929	924.000.000	881.000.000	97.905.210	93.349.015
1930	1.036.000.000	1.059.000.000	109.597.156	112.030.298
1931	811.000.000	1.105.000.000	91.264.081	124.348.717
Toplam	2.771.000.000	3.045.000.000	298.766.447	329.728.030

Kaynak: Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, s. 13.

Tablo-62'den görüldüğü üzere 1928 yılında hayata geçirilen BBYP sonucu üretimdeki çıktının artması ile birlikte 1929 yılında ihracat değeri artış göstermiştir. Ekonomik krizin yaşandığı yıl olan 1929 yılından sonra **Tablo-49**'dan görülebileceği gibi 1930 yılında ABD, Birleşik Krallık, Almanya gibi devletlerin ihracat değerindeki kayba karşı Sovyetler Birliği'nin ihracat değeri yaklaşık olarak %12'lik artışla 1.036.000.000 ruble olmuştur.

Tablo-63: Sovyetler Birliği'nin Dış Ticaret Dengesi (1929-1931)

	Dış Ticaret Dengesi	
	Ruble	Sterlin
1929	+43.000.000	+4.556.195
1930	-23.000.000	-2.433.142
1931	-294.000.000	-33.084.636

Kaynak: Tablo-62'deki verilerden yararlanılmıştır.

Sovyetler Birliği'nin ekonomik krizin yaşandığı yılın sene sonu dış ticaret dengesi **Tablo-63**'ten de görüleceği üzere 43.000.000 ruble fazla vermiştir. Fakat bu durum 1930 yılına gelindiğinde 23.000.000 ruble kadar dış ticaret açığı vermiştir. 1931 yılında ise 1918 yılından bu yana en yüksek dış ticaret açığı 294.000.000 ruble olmuştur. Bu dönem aralığındaki sterlin ruble paritesini ise **Tablo-64**'ten görmek mümkündür.

Tablo-64: Sterlin/Ruble Paritesi (1929-1931)

Yıl*	£/ P
1929	9,4377
1930	9,4528
1931	8,8863

Kaynak: RMB, <http://www.cbr.ru/Content/Document/File/41438/FS.xls>, (31 Ağustos 2018).

Rublenin sterlin karşısındaki değeri 1930 yılında bir önceki yıla oranla yaklaşık olarak %0,16'lık cüzi bir değer kaybı yaşarken, 1931 yılında ise yaklaşık olarak ruble sterlin karşısında %6,37'lik bir değer kazanarak bir ruble 8,8863 sterlin olmuştur.

Genel olarak Büyük Buhran' da Sovyetler Birliği'nin genel dış ticaretine göz atıldıktan sonra Türkiye olan ticari ilişkileri istatistik veriler üzerinden incelenebilir. 1929-1931 yılları arasındaki Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki dış ticaret verilerinin **Tablo-65**'ten görmek mümkündür.

Tablo-65: Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile Olan Dış Ticaret Değerleri (1929-1931)

Yıl	Değer (Ruble)		Değer (Sterlin)	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
1929	17.288.000	10.151.000	1.831.802	1.075.580
1930	16.192.000	11.382.000	1.712.932	1.204.088
1931	12.515.000	6.961.000	1.408.348	783.341
Toplam	45.995.000	28.494.000	4.953.082	3.063.009

Kaynak: Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, s. 35.

Ekonomik krizin yaşandığı sene sonunda 17.288.000 ruble olan ihracat değeri belirtilen yıllara oranla en yüksek değerde seyretmiştir. 1931 yılına gelindiğinde ise ihracat değeri bir önceki yıla kıyasla yaklaşık olarak %28 oranında bir azalma göstererek 12.515.000 rubleye gerilemiştir. Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den ithalatı 1930 yılında bir önceki yıla göre cüzi artış ile 11.382.000 ruble olmuş, bu değer 1931 yılına gelindiğinde yaklaşık olarak %39'luk ciddi bir azalma göstererek 6.961.000 rubleye gerilemiştir.

* Aylık olarak verilen paritelerin sene sonu ortalaması tarafımızca hesaplanmıştır.

Her iki devlet arasındaki dış ticaret hacmine ise 1929 ve 1930 yıllarında sırasıyla 27.439.000 ve 27.574.000 ruble ile benzer değerde seyretmiştir. Fakat 1931 yılına gelindiğinde her iki devlet arasındaki ticaret hacmi daralma göstermiştir. Bir önceki yıla kıyasla yaklaşık olarak %29'luk azalış ile 19.476.000 rubleye gerilemiştir.²⁸⁹ Ayrıca eklemek gerekirse Sovyetler Birliği, Türkiye'ye 1929 yılında 449.628 ton mal ihracat ederken bu miktar 1931 senesinde 392.277 tona düşmüştür. Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nden ithalat miktarı ise 1929 senesinde 37.478 ton iken bu miktar 1931 yılına gelindiğinde 24.338 tona kadar düşmüştür.²⁹⁰

Tablo-66: Sovyetler Birliği'nin Türkiye Karşısındaki Dış Ticaret Dengesi (1929-1931)

Yıl	Dış Ticaret Dengesi	
	Ruble	Sterlin
1929	+7.137.000	756.222
1930	+4.810.000	508.844
1931	+5.554.000	625.007

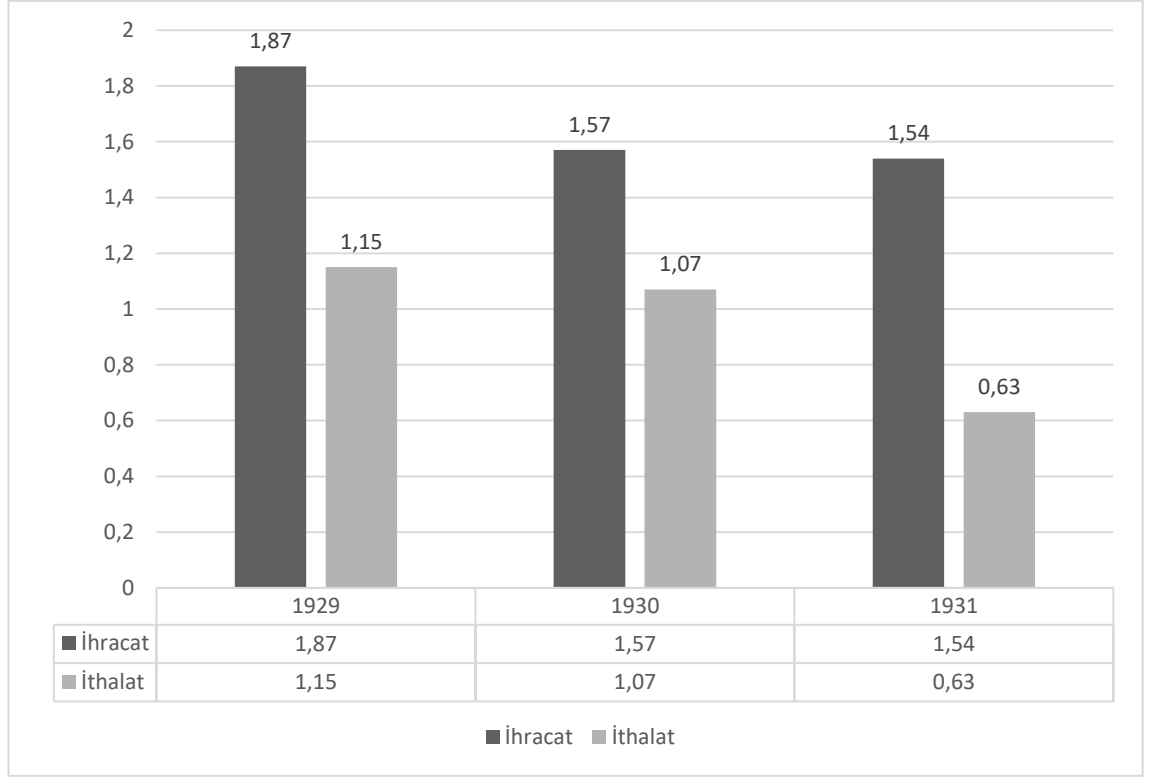
Kaynak: Tablo-65'teki verilere dayanılarak hesaplanmıştır.

Tablo-66'ya bakıldığında Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile yapmış olduğu ticarete daima dış ticaret fazlası vermiş olduğu görülür. Belirtilen yıllar baz alındığında en fazla dış ticaret fazlası 1929 yılında 7.137.000 ruble ile verilmiştir. Bu değer bir sonraki yıla gelindiğinde yaklaşık olarak %33'lük bir azalış ile 4.810.000 rubleye gerilemiştir. 1931 yılında ise bu değer 744.000 ruble artarak 5.554.000 ruble seviyesine çıkmıştır. **Grafik-5'e** bakıldığında ise Sovyetler Birliği'nin genel dış ticaretinde Türkiye'nin payı görülebilir.

²⁸⁹ Dış ticaret hacminin ve yüzdelik oran hesaplanmasında Tablo-57'deki veriler kullanılmıştır.

²⁹⁰ Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, s. 35.

Grafik-5: Sovyetler Birliği’nin Genel Dış Ticaretinde Türkiye’nin Payı

Kaynak: Tablo-54 ve Tablo-57’deki verilerden faydalanarak tarafımızca hesaplanmış ve grafik haline getirilmiştir.

Grafik-5’e göz atıldığında belirtilen yıllar arasında Sovyetler Birliği’nin dış ticaretinde Türkiye’nin payı oldukça düşük seyretmiştir. Özellikle ithalat oranı ihracat oranına göre daha düşük seviyede olmuştur. 1929 yılında Sovyetler Birliği’nin genel ihracat yüzdesindeki Türkiye’nin payı %1,87, genel ithalatındaki oran ise %1,15 olmuştur. Oldukça düşük seviyede seyreden bu yüzdeler 1930 yılında tekrardan bir düşüş göstermiş, 1931 yılında ise Sovyetler Birliği’nin genel dış ticaretinde Türkiye’nin payı en düşük seviyeyi görmüştür. Genel ihracat ve ithalat yüzdesinde Türkiye’nin payı sırasıyla %1,54 ve %0,63 seviyesine gerilemiştir.

Ayrıca Sovyetler Birliği’nin belirtilen dönem aralığında öncelikle dış ticaretini ve diğer iktisadi alanları etkileyen YEP (1921-1928)’in sonuna gelinmiştir. YEP’in son bulmasından sonra başlatılan diğer iktisadi program ise BBYP (1928-1933) olmuştur. Çalışmanın dördüncü bölümünde BBYP’nin son yıllarında Sovyetler Birliği’nin tarım ve

sanayi alanlarında ne kadar başarı elde edip etmediğini ve bu durumun dış ticaretine ne derecede etki ettiğini görmek mümkündür.

Son olarak çalışmanın dördüncü bölümünde değinilen BBYSP'nin temellerinin nereye dayandığının anlaşılması için bazı noktalara değinilmesi yarar sağlayacaktır. Türkiye, 1929 yılında yaşanan ekonomik kriz ve krizin yaşandığı sene sonunda dış ticaret açığının 101.082.308 lira ile en yüksek seviyede seyretmesi, bunun yanında liranın aynı yılda sterlin karşısındaki değer kaybı²⁹¹ bir ekonomik politikanın uygulanmasını zorunlu kılmıştır. Böylece hükümet bu konular hakkında Ali İktisat Meclisi'nden "Türkiye'nin İktisadi Programı" adı altında bir çalışmanın yürütülmesini bildirmiştir. 1930 yılının ilk çeyreğinde ise *İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor*²⁹² adı altındaki çalışma Başbakanlık'a takdim edilmiştir. Bu rapor genel olarak dönemin şartları düşünüldüğünde öncelikli olarak alınacak önlemler arasında ihracat değerinin yükseltilmesi ve ithal ikamesi²⁹³ anlayışının benimsenmesi üzerine olmuştur.²⁹⁴ Bu raporun, teoriden pratiğe dökülmesi ve istenilen sonuca erişmek için öncelikle sanayi ve tarım alanlarında gelişiminin sağlanması ile gerçekleştirilebileceğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Nitekim raporun Başbakanlık'a sunulmasından sonra 22 Nisan 1930 yılında Ankara'da bir sanayi kongresi toplanmıştır. Kongre'nin temel mottosu "*Türkiye sanayii Türkiye devleti gibi yeni ve ileri olmalıdır*" şeklinde olmuştur. Bunun yanında Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin temel hedefleri arasında "*yerli mallarımızın miktarını çoğaltmağa, cinslerini metanet (dayanaklı), zarafet, nefaset (değerli) ve sair evsafı (diğer nitelikler) itibar ile yabancı mümasil (benzer) mallar derecesine getirmeğe ve fiyatlarını ucuzlatamaya çalışmak*" olarak belirtilmiştir. Temel amaçların uygulama alanı bulması için ise gerekli yöntemin Türkiye'deki iş insanlarının bir araya getirilerek çözüm yolları aranması olarak düşünülmüştür.²⁹⁵ Belirtilen hedeflerin çözümlemesi yapıldığında yerli ürünlerin yabancı ürünler ile rekabet edebilecek seviyeye ulaştırılma çabasının hâkim

²⁹¹ Bkz: Tablo-55, s. 119.

²⁹² Ayrıntılı bilgi için bkz: *İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor*, Ankara: TBMM Matbaası, 1930.

²⁹³ "Daha önce yurt dışında ithal edilen mal ve hizmetlerin ülke içerisinde üretilmeye başlanmasıdır. İthal ikamesi ile toplam arzda bulunan ithalat payı da azalır." Akın, 2012.

²⁹⁴ Tezel, 1982, s. 214.

²⁹⁵ Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, *1930 Sanayi Kongresi, Raporlar, Zabıtlar*, Ankara: Cumhuriyet Matbaası, 1930, ss. 4, 6.

olduğu ve bu durumun hiç şüphesiz 1929 Büyük Buhran' ın tarım ve sanayi ürünleri üzerinde meydana getirdiği fiyat dalgalanmasıyla daha erken bir tarihte somut bir adımın atılmaya çalışıldığı çıkarımı yapılabilir.

Türkiye'nin “milli” sanayiye dair atılımın gerçekleştirme çabalarının yanında ayrıca incelenmesi gereken nokta, dönem itibariyle halihazırdaki sanayi kuruluşlarındaki yabancı sermayenin varlığı olmalıdır. Birçok kaynakta genel olarak 1923-1950 yılları arasında Türkiye'de yabancı sermayenin olmadığı farklı şekillerde dile getirilmiştir.²⁹⁶ Hem çalışmanın içeriğiyle hem de 1929 yılında yaşanan ekonomik kriz ile bağlantılı olduğundan, Taner Timur'un eserinde, Türkiye'de yabancı sermayenin olmayışı şu ifadelerle belirtilmiştir: “*Cumhuriyet Türkiye'sine yabancı sermaye girmediği için Batı kapitalizmine bağlılık daha çok dış ticaret kanalıyla idi. Bu yüzden buhran da kendisini dış ticaret yoluyla hissettirdi.*”²⁹⁷ Bu konunun açık bir şekilde tahlilini yapmak için Ökçün' ün çalışmasından hareketle cumhuriyet döneminde kurulan bazı Türk anonim şirketlerinde pay sahibi olan yabancı sermayenin hisse oranlarına değinmekte yarar vardır. Öncelikle çalışmanın içeriği ile de bağlantılı olduğunda ticaret alanında faaliyet yürüten şirketlere değinilecektir.

Yabancı sermayenin hâkim olduğu “Pazar dö Lövan (Bazaar de Levant) AŞ” 1921 yılının Temmuz ayında kurulmuş, 8 Mart 1923 senesinde cumhuriyetin ilan edilmeden önce şirketin tanınması (8 Mart 1923) Ankara Hükümeti tarafından gerçekleştirilmiştir. Şirketin 1928 senesi itibariyle hisse sahiplerinin ismi ve sayılarını **Tablo-67**'den görmek mümkündür.

²⁹⁶ Örnek olarak Ökçün 'ün belirttiği bazı kaynaklar arasında şunlar yer almıştır: Baran Tuncer, *Türkiye'de Yabancı Sermaye Sorunu*, Ankara: AÜSBF Yayını, 1968, ss. 69, 70; Kenan Bulutoğlu, *100 Soruda Türkiye'de Yabancı Sermaye*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1970, ss. 152-153; Necdet Serin, *Türkiye'nin Sanayileşmesi*, Ankara: AÜSBF Yayını, 1963, s. 107; T.C. Başbakanlık Devlet Plânlama Teşkilâtı, *Yabancı Sermaye Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ağustos 1966, (Teksir edilmiş metin), s. 15.; Ökçün, 1971, ss. 3-4.

²⁹⁷ Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2013, s. 134.

Tablo-67: Pazar dö Lövan (Bazaar de Levant) AŞ Ortakları ve Hisselerinin Dağılımı

İsim	Hisse Sayısı	Hisse Sayısı
Norberto Schorr	60	7.740
Ida Goldstein	-	2.095
Michel Diamandi	-	3.100
Sabetay Hayım	500	1.925
İbrahim Ethem	60	1.500
A. Biliotti	60	1.300
A. Apergis		680
Arnorfer		575
Ziya Bey		500
Fuat (Babanzade)		500
Kenan Bey		500
Ferit Bey		350
A. Difson		200
Hasan Tahsin (Aynizade)	60	140

Kaynak: Ökçün, 1971, ss. 77-78.

Tablo-67’den görüldüğü üzere Bazaar de Levant AŞ’nin hisselerinde en büyük paya ilk üç sırada yer alan yabancı sermayedarlara ait olmuştur. Ayrıca dikkat edilmesi gereken nokta şirketin idare meclisinde olan kişiler arasında bizzat bir milletvekilinin de bulunmuş olmasıdır. Örneğin İstanbul Milletvekili Süreyya Paşa (İlmen) şirketin idare meclisinde kendisine yer bulmuştur.²⁹⁸ Süreyya Paşa’ nın öz geçmişine kısaca göz atıldığında askerlik görevinden ayrıldıktan sonra özel girişimci sıfatıyla Balat’ta (İstanbul) “Süreyya Paşa Mensucat Fabrikası”²⁹⁹’nı kurmuştur. 1927 yılında İstanbul’dan milletvekili seçilmiş ve Ticaret Komisyonu’nunda görev almıştır. Bunun yanında “yabancı bankaların işlemleri, şehirlerdeki şirketlerin belediyeye bağlanması, kıymetli

²⁹⁸ Ökçün, 1971, s. 78.

²⁹⁹ Süreyya Paşa’nın Birinci Dünya Savaşı’ nın başladığı 1914 senesinde askerlik görevinden ayrılıp aynı yıl içerisinde kurduğu fabrikadır. 1922 yılında bu fabrikanın faaliyeti sonlanmıştır.; Semra Çelebi (Der.), “Süreyya İlmen’in Kadıköy’e Yedigârları...”,02.02.2012, <http://www.gazetekadikoy.com.tr/genel/sureyya-ilmenin-kadikoye-yadigrlari-h2115.html>, (14 Aralık 2018).

senetler” gibi kanun tekliflerinde söz almış ve görüş bildirmiştir. Ayrıca çalışmanın ilerleyen bölümde değinilen 1930 yılında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF)’nın kurucularından biri olmuştur.³⁰⁰ Süreyya Paşa’nın ayrıca hissesinin bulunduğu 1929 yılında “Pamuk ve Nebati Yağlar Türk Anonim Şirketi (TAŞ)” kurulmuştur. Bu anonim şirketin ödenmiş toplam sermayesi 3.000.000 lira olup, ödenmiş toplam sermayeden en fazla pay sahibi olan kuruluş Paris merkezli “The Oriental Industrial Monopolies Ltd.” olmuştur.³⁰¹ **Tablo-68’** den şirketin ortakları ve ödedikleri hisse değeri görülebilir.

Tablo-68: Pamuk ve Nebati Yağlar TAŞ Ortakları ve Hisselerin Dağılımı

İsim	Ödenmiş Hisse Değeri (Lira)
The Oriental Industrial Monopolies Ltd.	2.990.000
Süreyya Paşa (İlmen)	2.500
Hüseyin Şaban Bey	2.500
A. Vuccino	2.500
A. Biliotti	2.500
Toplam	3.000.000

Kaynak: Ökçün, 1971, s. 19.

Tablo-68’ den görüldüğü üzere şirketin sahip olduğu hisselerin %99,83’ü yabancı sermayeye ait iken geri kalan %0,17’lik kısmının ise yerli sermayeye ait olduğu görülmektedir. Ayrıca Ökçün’ ün çalışmasında belirtilen 1920-1930 yılları arasını kapsayan dönemde imalat sanayiden maden üretimine, tarımdan sinema ve tiyatro şirketlerine kadar birçok alanda toplam 66 tane Türk anonim şirketi kurulmuştur. Bu şirketlerin nominal sermayesi 42.950.400 lira, ödenmiş sermayesi ise 31.477.233 lira kadar olmuştur.³⁰² Çalışmanın konusu itibariyle yabancı sermayenin ağırlıkta olduğu ticaret şirketlerinin toplu bir dökümü **Tablo-69’** dan görülebilir.

³⁰⁰ Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, *Türk Parlamento Tarihi*, Cilt: III: TBMM III. Dönem: 1927-1931, Yayın No: 10, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, [y.t.y], s. 312-313.

³⁰¹ Ökçün, 1971, s. 19.

³⁰² Ökçün, 1971, Çizelge No:7.

Tablo-69: 1923-1928 Yılları Arasında Kurulan ve Yabancı Sermayenin Ağırlıkta Olduğu Ticaret Anonim Şirketleri

Şirket İsmi	Kuruluş Yılı	Nominal Sermaye (Lira)	Ödenen Sermaye (Lira)
Adana İstikbal Pamuk TAŞ	1923	30.000	30.000
Şark Merkez Ecza TAŞ	17 Eylül 1924	200.000	205.000*
Kömür Ticareti TAŞ	8 Ekim 1924	50.000	
Millî Oto TAŞ	8 Mart 1925	100.000	10.000**
Türkiye ve Şark Memleketleri İnkişaf-ı İktisadi AŞ	4 Nisan 1925	50.000	50.000
Pamuk Sanayii ve Ticareti TAŞ	13 Eylül 1928	50.000	50.000
Türk-Alman Teşebbüsat-ı İktisadiye AŞ	20 Kasım 1928	500.000	125.000***
Otomobil Ticareti TAŞ	2 Ağustos 1928	100.000	100.000

Kaynak: Ökçün, 1971, ss. 78-82, Çizelge No: 7’de yer alan bilgiler ışığında tarafımızca oluşturulmuştur.

* Ökçün 1924 yılında kurulan iki şirketin nominal sermayesini belirtmesine rağmen her biri için ödenmiş sermayesi hakkında bilgi vermemiştir. Fakat her iki şirketin ödenen sermayesini “Çizelge No: 7” de 205.000 lira olarak belirtmiştir. Ayrıca 17 Eylül 1924 yılında kurulan şirketin sermayesine 1929 yılına gelindiğinde ek olarak 100.000 lira eklenmiş böylece toplamda 300.000 liraya tekabül eden sermayenin hepsi ödenmiştir.; Ökçün, 1971, s. 79.

** 8 Mart 1925 yılında kurulan şirketin nominal sermayesi 100.000 lira olarak belirtilmesine rağmen ödenmiş sermayesi ayrıca belirtilmemiştir. 4 Nisan 1925 yılında kurulan şirketin nominal sermayesi ile ödenmiş sermayesi belirtilmiş, böylece her iki şirketin ödenmiş sermayesi ise “Çizelge No: 7” de 60.000 lira olarak gösterilmiştir. Böylece 60.000 lira ödenmiş sermayeden geri kalan 10.000 liralık değer tarafımızca tabloda ayrıca gösterilmiştir.

*** 13 Eylül 1928 ve 2 Ağustos 1928 yıllarında kurulan şirketlerin ödenmiş sermayesi belirtilirken, 20 Kasım 1928 yılında kurulan şirketin ödenmiş sermayesi hakkında ayrıca bilgi verilmemiş, “Çizelge No: 7” ise her üç şirketin ödenmiş sermayesi 275.000 lira olarak gösterilmiştir. Böylece 275.000 liralık ödenmiş sermayeden geri kalan 125.000 liralık değer tarafımızca ayrıca belirtilmiştir.

Tablo-69'da belirtilen ticaret şirketlerinde İstanbul Milletvekili Süreyya Paşa haricinde, “Türk-Alman Teşebbüsat-ı İktisadiye AŞ” nin idare meclisinde Edirne’den altı dönem üst üste milletvekili seçilmiş olan Mehmet Faik (Kaltakkıran)’ın yer aldığı görülmüştür. Mehmet Faik Bey, 22 Kasım 1928’de memuriyetten ayrılmış, fakat yasama görevi ise 1943 senesi boyunca devam etmiştir. Yabancı sermayenin yoğunlukta olduğu şirketin idare meclisinde bulunan Mehmet Faik Bey’in ayrıca Milli Mücadele süreci boyunca hizmetlerine karşılık olarak 1924 yılında verilmiş olan “Yeşil Şeritli İstiklâl Madalyası” 1925 yılında 194 sayılı karar çerçevesinde “Kırmızı-Yeşil Şeritli İstiklâl Madalyası” ile değiştirilmiştir.³⁰³

Kömür Ticareti TAŞ’nin ise idare meclisinde, Diyarbakır’dan 1924 Aralık ayında gerçekleşen ikinci dönem ara seçimlerde milletvekili seçilmiş olan Abdülkadir Cavid (Ekin) yer almıştır. Bunun öncesinde ise Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü’nde (Eylül 1923-7 Ocak 1924) görev yapmıştır. Cavid Bey, TBMM VIII. Dönem’indeki milletvekilleri arasında, Diyarbakır’dan ikinci defa seçilerek, yerini almıştır. Yabancı sermayenin hâkim olduğu şirketin idare meclisine seçilen Cavid Bey, ekonomi bakanı olarak da görev yapmıştır. Türk anonim şirketlerinde idare meclisinde yer almış veya hisse sahibi olan diğer milletvekilleri arasında, Mahmut Celal (Bayar), Nusret Sadullah (Ayaşlı), Edip Servet (Tör), Mehmet Münir (Çağır), Mehmet Nuri (Conker), Mehmet Necmettin (Kocataş) gösterilebilir.³⁰⁴

Ayrıca yabancı sermaye hakkında çözümlemelerde bulunurken Kıvılcımlı’ ya değinmek gerekir. Bunun temel nedenlerinden biri dönem itibariyle 1930’lu yıllarda kaleme adlığı toplam dokuz ciltten oluşan “Yol” serisi çalışmasında Türkiye’de yabancı sermayenin varlığından da söz etmiş olmasıdır. Kıvılcımlı, Türkiye’de var olan yabancı sermayeyi Türk anonim şirketleri adı altında faaliyet gösterdiklerinden dolayı bunları “ulusal-yabancı sermaye” adı altında tanımlamıştır. Sanayi alanında faaliyet gösteren

³⁰³ Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, *Türk Parlamento Tarihi*, Cilt: III: Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem: 1919-1923, Yayın No: 6, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, [y.t.y], ss. 319-320.; Ökçün, 1971, s. 81.

³⁰⁴ Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, *Türk Parlamento Tarihi*, Cilt: III: TBMM II. Dönem: 1923-1927, Yayın No: 3, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, [y.t.y], ss. 244-245, 800, 801, 803, 810.; Ökçün, 1971, ss. 79, 158-160.

şirketlerde hangi tür sermayenin ağırlıkta olduğunu Kıvılcımlı, **Tablo-70** ‘ten gösterildiği gibi belirtmiştir.

Tablo-70: Türkiye’de Faaliyet Gösteren Sanayi Sektöründeki Sermayenin Dağılımı

Sermayenin Türü	Sermayenin Değeri (Milyon Lira)	Sermayenin Yüzdesi
Yabancı-Ulusal	35,8	%76
Yerli-Ulusal	5,5	%11,6
Devlet	4,1	%9,1*
Türk Olmayan	1,7	%3,6
Toplam	47,1	%100**

Kaynak: Kıvılcımlı, 1992, s. 109.

Kıvılcımlı **Tablo-70**’te belirtilen oranlar dahilinde “*yabancı-ulusal*” ve “*Türk olmayan*” sermayeleri, ortak paydada birleştirilerek “*yabancı*” başlığı altında, diğer geri kalan “*devlet*” ve “*yerli-ulusal*” sermayeleri ise “*ulusal*” başlığı altında toplayarak, toplam sermaye içerisinde beşte dörülük bir oranda yabancı sermayenin daha fazla olduğu sonucuna varmıştır.

Ayrıca Kıvılcımlı, Türkiye’deki yabancı sermayenin egemenliğinde hangi devletin daha fazla pay sahibi olduğunu ise banka sermayesi üzerinden göstermiştir. Özellikle sanayi alanında faaliyet gösteren yabancı sermayenin, Kıvılcımlı tarafından banka sermayesi üzerinden çözümleme yapılmasındaki temel amaç belirtilen bu iki alanın “*fıns-kapital*”³⁰⁵ ile ilişkisinden kaynaklanmıştır. **Tablo-71**’ de Kıvılcımlı’ nın belirtmiş olduğu yabancı uyruklu bankaların sermayesi görülebilir.

* Bu oranın doğru sonucu yaklaşık olarak %8,7 olması gerekmektedir.

** Devlet sermayesindeki yüzdelik oranın %8,7 olarak düzeltilmesiyle toplam yüzdelik oran da yaklaşık olarak %99,9’a tekabül etmektedir.

³⁰⁵ “*Mali-sermaye*” olarak da tanımlanan “fıns-kapital”, sanayi ve banka monopollerinin sermayesinin “kaynaşması” sonucu ortaya çıkan durum olarak özetlenebilir.; Y. Zubritski ve diğerleri, *Kapitalist Toplum*, Çev: Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1976, s. 133.

Tablo-71: Türkiye’deki Banka Sermayeleri ve Tabiiyeti

Banka Sermayesinin Tabiiyeti	Sermayesi (Lira)	Toplam Yüzdeki Payı
Alman	130.000.000	%41,93
İtalyan	75.000.000-80.000.000	%24,19
Fransız	50.000.000	%14,5

Kaynak: Kıvılcımlı, 1992, s. 110.

Kıvılcımlı, Alman ve İtalyan finans-kapitalinden söz ederken bunların, Amerikan finans-kapitalinin %49’na merbut olduğunu, ayrıca Amerika’nın toplam yabancı sermayede sahip olduğu %9,22’lik oran da hesaba katıldığında, Türkiye’nin yabancı banka sermayesinde “*düpedüz Amerikan uyruğunda*” olduğunu vurgulamıştır.³⁰⁶

Sonuç olarak Kıvılcımlı’ nın 1930’larda kaleme aldığı yabancı sermaye dair çözümlemeleri ve daha önce söz edilen iktidara yakın milletvekillerinin bizzat 1920-1930 yılları arasında kurulan ve yabancı sermayenin ağılıkta olduğu anonim şirketler içerisinde bir şekilde yer alması, cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye’ye yabancı sermayenin girmediğine/bulunmadığına dair iddialar ya da bu durumun “kabullenilmeme” yönündeki söylemler karşılıksız kalmaktadır. Özellikle benzer dönemlerde Sovyetler Birliği’nin sahip olduğu devlet karakteristiği düşünüldüğünde geri kalmış bir iktisadi yapının gelişimi için YEP (1921-1928) çatısı altında özel sermayeye belli bir oranda olanak sağlandığı düşünüldüğünde, Türkiye açısından daha önce sözü edilen yazarlar içerisinde eğer ki bu durumun “bilinçli” bir şekilde yok sayılması veya “kabullenilmemesi” gibi türden yaklaşımların sergilenmesini mantıksal ve bilimsel bir çerçeveye oturtmak oldukça güçtür.

Ayrıca 1930 senesine gelindiğinde yeni bir partinin kurulma fikriyatı gündeme gelmiştir. Kurulacak olan bu partinin ismi daha önce sözü edilen Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) olarak belirlenmiştir.³⁰⁷ SCF’ nin kurulma nedenlerini üzerine durulurken, çalışmanın içeriğiyle de ilişkili olabilecek bir biçimde, özellikle 1929 yılında yaşanan ekonomik krizin yarattığı evrensel iktisadi çöküşün daha önce değinilen iktisadi önlemler

³⁰⁶ Kıvılcımlı, 1992, s. 110.

³⁰⁷ Parti ismi Mustafa Kemal tarafından bizzat olarak belirlenmiştir.; Osman Okyar ve Mehmet Seyitdanhoğlu, *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye, Fethi Okyar’ın Anıları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, ss. 67-68.

dışında, iktidarın bu durum karşısında ayrıca siyasi bir önlem alma çabası doğrultusunda olacaktır.

Böyle bir önlemin alınmasındaki temel nedenlerinden biri toplumun 1929 yılında yaşanan ekonomik krizinin de etkisiyle hem üreticilerin hem tüketicilerin büyük oranda etkilenmiş olması ve bu durum karşısında tedirginliğin baş göstermiş olmasıdır. Ticaret ürünleri yetiştiren bölgelerdeki (Ege, Karadeniz, Akdeniz) üreticiler ve özellikle yine ihraç ürünleri üzerinden beslenen şehir ve kasabalardaki “orta sınıf”ın şikayeti bariz bir şekilde ortaya çıkmıştır. Doğu ve Orta Anadolu’daki bölgelerde yaşam sürmeye çalışan halk ise Aydemir’in tabiri ile “uysal, sessiz ama bitkin” bir durumda olmuştur.³⁰⁸ Öte yandan 1930 senesine gelindiğinde daha önce sözü edilen tarım ürünlerindeki fiyat düşüşü buna paralel olarak köylü sınıfının gelirinde de ani bir azalmayı beraberinde getirmiş böylece ilk olarak hem iç hem de dış piyasa dönük üretim gerçekleştiren kırsal alanlardaki çalışan sınıflar arasında Tezel’in belirttiği gibi “güçlü bir hoşnutsuzluk havası” baş göstermiştir.³⁰⁹ Dönem itibariyle Türkiye’deki toplumsal sınıfların halkın geçim sıkıntısı çektiği idrakinin daha iyi anlaşılması adına hayat pahalılığına ve ele geçen maaşının değerinin ne kadar olduğuna göz atılması yardımcı olacaktır. **Tablo-72**’den hayat pahalılığının seçilen şehirler bazında 1929 yılına gelindiğinde ne kadar yükseliş gösterdiği görülebilir.

³⁰⁸ Aydemir, 2011, s. 364-365.

³⁰⁹ Tezel, 1982, s. 216.

Tablo-72: Türkiye’de Hayat Pahalılığı (1923, 1927-1929)

Şehir***	Yıl ve Fiyatlar (Kuruş)*				Yıl ve Fiyatlar (Lira)**			
	1923	1927	1928	1929	1923	1927	1928	1929
Ankara	1.315	1.624	1.631	1.752	13,15	16,24	16,31	17,52
İstanbul	1.163	1.303	1.299	1.692	11,63	13,03	12,99	16,92
İzmir	1.331	1.607	1.593	1.628	13,31	16,07	15,93	16,28
Antalya	1.032	1.370	1.336	1.463	10,32	13,70	13,32	14,63
Samsun	1.283	1.571	1.637	1.637	12,83	15,71	16,37	16,37
Erzurum	1.000	1.486	1.414	1.590	10	14,86	14,14	15,90

Kaynak: Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1932, s. 302.

Tablo-72’de görülen hayat pahalılığındaki artışın sadece istatistiki verilenden ibaret olmadığını, toplumu ne şekilde etkilediğini, Çavdar’ın çalışmasından hareketle değinmek gerekir. Çavdar’ın “orta dereceli bir memurun” eline geçen aylık ortalama 50 lira üzerinden yaptığı hesaplama göre belirtilen değerin 17,5 lirasını ortalama bir evin kirası, sosyal kesintiler ve kazanç vergisine doğrudan gittiğini ve geri kalan 32,5 lira ise sağlıklı beslenme, giyim, ulaşım, sağlık, kültür faaliyetleri gibi harcamalara ayrıldığında hayat pahalılığının ne derece üst seviyede olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Çavdar, *Le Journal d’Orient* adlı Fransızca olarak İstanbul’da basılan gazetenin 1928 yılının Aralık ayında yapmış olduğu işçi ücretlerine dair bir araştırmaya değinmiştir.³¹⁰ Bu araştırmanın sonuçlarını vermek, hayat pahalılığının özellikle şehirlerde yoğunlukta olan işçi sınıfı üzerindeki etkilerinin daha rahat bir şekilde anlaşılması bakımından önemlidir.

* Hayat pahalılığı hesaplanırken 26 farklı ürünün fiyatı baz alınmıştır.; Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1932, s. 302.

** Tarafımızca liraya çevrilmiştir.

*** Hayat pahalılığının yurdun genelinde artış gösterdiğinin anlaşılması adına farklı bölgelerde yer alan şehirler seçilmiştir.

³¹⁰ Çavdar, 1983, s. 71.

Tablo-73: Türkiye’de İşçi Ücretleri (1928)

İş Kolu	Usta	Çırak	Kalifiye İşçi	Sıra İşçisi
Gıda Sanayi	80 TL (Aylık)	40 TL (Aylık)	-	50 kr. (Günlük)
Döküm	3-4 TL (Günlük)	2 TL (Günlük)	-	50 kr. (Günlük)
Halı	80 TL (Aylık)	60 TL (Aylık)	1 TL (Günlük)	35 kr. (Günlük)
Kimya	65 TL (Aylık)	-	40 TL (Aylık)	25 TL (Aylık)
Matbaa	70 TL (Aylık)	-	-	25 TL (Aylık)
Mobilya	2-3 TL (Günlük)	-	2 TL (Günlük)	50 kr. (Günlük)

Kaynak: Çavdar, 1983, s. 72.

Tablo-73’ten görüldüğü üzere fabrikalarda çalışan usta sayısının sınırlı olduğu göz önünde bulundurulduğunda geri kalan çıraklar, kalifiye ve sıra işçilerinin çalıştıkları iş kollarında aldıkları ücret hayat pahalılığı düşünüldüğünde hayatlarını sağlıklı bir şekilde idame ettiremedikleri söylenebilir. İsmail Cem ise Türkiye’nin 1920’ler panoramasını sunarken belirtilen dönemde işçi ücretlerinin günlük en fazla 2,5 lirayı bulduğu, 12 saatten az olmayan bir çalışma süresi (genel olarak 12-16 saat) ile işçilerin ağır şartlar altında “*mahkûm tutulduğunu*”, ayrıca hayat pahalılığının Birinci Dünya Savaşı öncesine göre yirmi kat arttığı halde buna paralel olarak artması gereken ücretlerin en fazla yedi kat arttırıldığından söz etmiştir.³¹¹ Ayrıca işçi sınıfının özellikle ekonomik krizler döneminde ne gibi zorluklarla karşı karşıya kaldığının detaylı çözümlemesi başlı başına farklı bir çalışmanın ürünü olduğundan bu çalışmada detaylara girilmemiştir.

Sonuç olarak, 1929 yılında yaşanan ekonomik krizin beraberinde getirdiği hayat pahalılığı ve 1930 yılında çalışan sınıflarında bu iktisadi sıkıntılar karşısında yaşamlarını idame ettirme çabası düşünüldüğünde, Aydemir’in de belirttiği gibi Mustafa Kemal’in

³¹¹ Cem, s. 296.

halkın bu öfkesini farklı şekilde dindirmek için iktisadi önlemler dışında bir “*vesayet partisi*” yani SCF’ nin kurulma fikriyatını gündeme getirdiğini dile getirmiştir.³¹² Çavdar ise 1925-1930 yılları arasında gerçekleştirilen reformların “*köktenci*” nitelikte olması ve bu reformların Türkiye’nin içtimai yapısının “*tutucu karakteri*” düşünüldüğünde tam olarak benimsenememesinin yanında iktisadi vaziyetin elverişsiz koşulları da eklenince “*yığınların muhalefetine*” süreç içerisinde spontane bir şekilde meydana geldiğini belirtmiştir. SCF gibi “*güdümlü muhalefet*” görevini yerine yetiren bir partinin kurulma fikriyatını ise Çavdar tüm bu yaşananların bir sonucu olduğunu ve “*merkez kontrolünün*” yitirilmemesinin yanında “*toplumsal muhalefetin*” tahmin edilemeyen bir zamanda aniden “*patlaması*”nın önüne geçmek için SCF ile “*yapay nefes alma noktasının*” meydana getirilmesinin elzem olduğunu vurgulamıştır.³¹³

Böylece SCF’ nin kurulmasına dair ilk temalar 1930 yılının 24-30 Temmuz günlerinde aralarında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, Başbakan İsmet Paşa, Kazım Paşa ve Ali Fethi Bey’in bulunduğu grup tarafından gerçekleştirilmiştir. 6 Ağustos 1930 yılında gerçekleşen toplantıda siyasi hayata adım atacak partinin finanse edilmesi sorunu ortaya çıkmış ve bu finansman işinin doğrudan Mustafa Kemal tarafından sağlanacağı sonucuna varılınca, çözüme kavuşturulmuştur. 1930 yılının 9 ve 11 Ağustos günlerinde Ali Fethi Bey ve Mustafa Kemal arasında gerçekleşen mektup teatisi sonrasında SCF’ nin kuruluşu gerçekleşmiştir.³¹⁴ SCF’ nin belirtilen koşullar altında siyasi bir hamle olmasının yanında parti programı incelendiğinde genel olarak iktisadi nitelikte maddelerin yer almasından dolayı bir bakıma ekonomik bir hamle olduğu da söylenebilir.

SCF’ nin Genel Başkanı Ali Fethi Bey tarafından liberal fikirler temelinde oluşturulan parti programı toplam on bir maddeden oluşmuştur.³¹⁵ Programın liberal nitelikte olduğu beşinci maddede bahsi geçen “*fırka vatandaşların refahına, malî ve*

³¹² Aydemir, 2011, s. 365.

³¹³ Tevfik Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1999, ss. 296-297.

³¹⁴ Okyar ve Seyitdanlıoğlu, ss. 67-72.; Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, Yayın No:9, s. 343. Mustafa Kemal ve Ali Fethi Bey arasında gerçekleşen mektupların tam metni ayrıca bkz: Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, Yayın No: 9, ss. 344-346; Okyar ve Seyitdanlıoğlu, ss. 138-140, 143.

³¹⁵ Aydemir, 2011, s. 370; Okyar ve Seyitdanlıoğlu, s. 72; Ayrıca bu on bir maddelik program Mustafa Kemal’in onayına da sunulmuştur.; Çavdar, 1999, s. 298.

iktisadî her türlü teşebbüslerine engel olan Hükümet müdahalelerini kabul etmez. Memleketin iktisadî hayatının inkişafında her türlü teşebbüs erbabının zahiridir” sözlerinden anlaşılması mümkündür. Öte yandan aynı maddede devletin ihtiyaç halinde yatırımlarda bulunmasının gerekçesi ancak “*iktisadî işlerde fertlerin kuvveti gayri kâfi*” olduğu sürece mümkün olabileceği belirtilmiştir. Ayrıca daha önce de değinilen yabancı sermayeye SCF’ nin olumlu baktığı programın dördüncü maddesinde “*fırka, paramızın kıymetini bir an evvel tespit için tedbir almak ve memleketimizde iş görmek isteyecek haricî sermayeye bu suretle yol açmak azmindedir*” şeklinde belirtilmiştir.³¹⁶ Burada dikkat edilmesi gereken nokta Mustafa Kemal’in onayı ile kurulan bir partinin yabancı sermayenin yatırım yapma konusuna olumlu bakması, genel olarak yabancı sermayenin Türkiye’de varlık gösterebilmesi için herhangi bir engelin olmadığına bir kanıtı olarak gösterilebilir.

Programın altıncı, yedinci ve sekizinci maddelerinde yer alan ifadeler, çalışan sınıfları ilgilendiren yapıda olmuştur. Bu maddelerin içeriği şu şekildedir:

Köylünün ve çiftçinin çok ucuz faizle ve müşkülâtsiz (kolay) usullerle para bulması ve iktisadî bünyemizi zaif (zayıf) düşüren murabahacılıktan (tefecilikten) kurtarılması Fırka’nın en mühim maksatlarındandır. Çiftçinin fedakârlığı ile kurulmuş olan Ziraat Bankasının memleketin ziraî kredi ihtiyacını tatmin edecek bir müessese haline çıkarılması umdedir. Sanayi ve Maadin Bankasının kabiliyet ve faaliyeti artırılacaktır. Yerli mahsullerin himayesi ve hariç piyasalarda sürümünün temini için tedbirler alınacaktır. Halkın Hükümet dairelerindeki işleri azamî sür’at ve suhuletle gördürülecektir. Rüşvet ve suiistimallere karşı bilâ merhamet (merhamet gösterilmeden) mücadele edilecektir.³¹⁷

Bu tür maddelerin parti programında yer alması daha önce kısaca belirtilen çalışan sınıfların dönem itibarıyla içinde bulunduğu iktisadî şartlar düşünüldüğünde bu durumun toplumsal bir harekete dönüşüp mevcut iktidarın egemenliğini sarsmaması adına en azından bu hareketliliğin Mustafa Kemal’in denetimde olan bir siyasi partiye (SCF’ ye) doğru kanalize edilmesi böylece halihazırdaki “öfke” nin parti çatısı altında varlık göstererek, kontrol altına alınma olasılığının arttırılmaya çalışıldığı söylenebilir.

³¹⁶ Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, Yayın No:9, s. 357; Tunçay, s. 404.

³¹⁷ Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, Yayın No:9, s. 357; Tunçay, s. 405.

Nitekim SCF siyasi faaliyetlerine başladıktan sonra özellikle 1929 yılında yaşanan ekonomik krizin etkilerini ağır bir biçimde üzerinde hisseden kesimlerden yoğun bir destek görmüştür. Partinin destek gördüğü bölgeler ise bilhassa iç ve dış piyasa odaklı üretim gerçekleştiren bölgeler olan Batı Anadolu, Doğu Karadeniz, Trakya Bölgesi ve Ege Bölgesi'nde İzmir ve Aydın şehirleri olmuştur.³¹⁸ 1930 yılının Ekim ayında gerçekleşen belediye seçimlerinde her iki partinin bu süreç içerisinde gerçekleştirmiş olduğu seçim propagandaları, SCF' ye yöneltilen olumsuz eleştiriler, seçime hile karıştırıldığı iddiaları gibi konuların detayına girilmeyecektir.³¹⁹ 1930 yılının Ekim ayında gerçekleştirilen belediye seçimlerinde SCF' nin İçişleri Bakanı'nın açıkladığı sonuca göre 502 belediyeden 22³²⁰'sini kazanmıştır. Henüz birkaç aylık bir parti olan SCF için ilerleyen dönemlerde gerçekleşecek genel seçimler de düşünüldüğünde bu sonucun elde edilmiş bir başarı olarak görülmesi mümkündür.³²¹ SCF' nin hem belediye seçimleri öncesinde aldığı destek hem de seçim sonrası yeni kurulan bir partiye nazaran sağlamış olduğu başarı göz önüne alındığında genel olarak kabul gören yorum mevcut iktidar üzerinde tedirginlik yaratarak, partinin kendisini feshetmeye zorlanmış olmasıdır.³²²

³¹⁸ Tanıl Bora ve Murat Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, Cilt: 7: Liberalizm, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 215.

³¹⁹ Belirtilen konular hakkında detaylı bilgi için bkz: Cemil Koçak, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014; Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1997; Ali Fethi Okyar, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Fesh Edildi*, Birinci Baskı, İstanbul: İsis Yayınları, 1987; Cem Emrence, *Serbest Cumhuriyet Fırkası*, 99 *Günlük Muhalefet*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006; Abdülhamit Avşar, *Bir Partinin Kapatılmasında, Basının rolü Serbest Cumhuriyet Fırkası*, Birinci Baskı, İstanbul: Kitabevi, 1998; Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.

³²⁰ Okyar ve Seyitdanlıoğlu, s. 80' de bu sayı 31 olarak belirtilmiştir. Öte yandan Koçak, s. 342'in dipnotunda belirtilen farklı yazarların 22-42 arasında değişen sayılar vermiş olduğu görülür. Anlaşılan bu konu hakkında tam olarak kabul gören ortak bir sayının olmayışındır.

³²¹ Tunçay, s. 269.

³²² Bora ve Gültekinil, s. 215'te belirtilen SCF' ye verilen desteğin iktidar üzerinde "soğuk duş etkisi" yapmış olduğu sonrasında ise bu durumun partiyi kapatma sebebine dönüştüğü belirtilmiştir. Tezel, 1982, s. 216'da partinin kapatılmasında rol oynayan nedeninin Mustafa Kemal'in kendi desteği ile kurduğu SCF' den "ürkmesi" sonucu partiyi kapatırması olmuştur. Tunçay, s. 270'te belirtilen neden ise partinin arkasında aldığı destek ve belediye seçimlerinde elde edilen sonuçlar doğrultusunda mümkün mertebe erken bir şekilde iktidarı ele almak istemesi olarak değerlendirilmiştir.

Böylece Ali Fethi Bey' in SCF' yi kapattığına dair 17 Kasım 1930 tarihli dilekçe İçişleri Bakanlığı'na verilmiştir.³²³ Bu dilekçenin içeriği şöyle olmuştur:

Büyük Gazimiz Mustafa Kemal Hazretlerinin teşvik ve tasvibi ile Serbest Cumhuriyet Fırkasını teşkil etmişim. Kanaatimizce bu teşvik ve tasvip teşkil edeceğim fırkanın Gazi Hazretlerine karşı siyasî mücadeleye girmesi ihtimalini haddi zatında bertaraf ediyorum. Esasen bu kanaat haricinde siyasî bir teşekküle vücut vermek mesuliyetini almayı hatırıma getirmemişim. Halbuki tahakkuk eden şekle fırkamız âtiyen Gazi Hazretleriyle siyasî sahada karşı karşıya gelmek vaziyetinde kalabileceği anlaşılmıştır. Bu vaziyette kalacak siyasî bir teşekkülün mevcudiyetini fırka müessisi sıfatıyla muhafaza ve idameyi muhal buluyorum. Bu sebeple Serbest Cumhuriyet Fırkasının feshine karar verdim. Bu karar fırka teşkilâtına tebliğ edilmiştir.³²⁴

Bu dilekçenin verildiği gün içerisinde Mustafa Kemal de bir yurt gezisi planlamış (17 Kasım 1930-4 Mart 1931) ve yola çıkmıştır. Bu yurt gezinin temel amacı özellikle SCF' nin faaliyette olduğu süre boyunca iyice gün yüzüne çıkan içtimai ve 1929 yılında yaşanan kriz ile birlikte derinleşen iktisadi sorunların doğrudan Mustafa Kemal ve yanında bulunun heyet tarafından yakından gözlemlenmesi ve çözüm arayışlarına gidilmesi olmuştur. Tezel'in Mustafa Kemal' in gerçekleştirmiş olduğu yolculuğun soncunda *“Kemalist liderler, iktisadi gelişmeyi hemen hızlandıracak bir şeyler yapılmazsa, sadece halkın refahını değil, rejimin siyasal güvenliğini de tehlikeye düşeceğini anlamış”* olduklarının vurgusunu yapmıştır.³²⁵ Nitekim iktisadi vaziyete dair notlar kaleme alan Mustafa Kemal, örneğin 1930 yılının son ayında Alpulu' yu ziyareti sırasında şunları belirtmiştir: *“Memleketimizin her müsait bölgesinde şeker fabrikalarının çoğalması ve bu suretle memleketimizin şeker ihtiyacının temini mühim hedeflerimiz arasında tanınmalıdır.”*³²⁶

³²³ Dilekçenin yazılmasından bir gün önce Fethi Bey ve Mustafa Kemal bir araya gelmiş ve SCF' nin kapatılma kararında mutabakata varılmıştır. 17 Kasım günü ise Mustafa Kemal, İsmet Paşa, Fethi Bey ve Nuri Bey'in bulunduğu grup kaleme alınan dilekçe üzerinde ortak karara varılmıştır.; Okyar ve Seyitdanlioğlu, s. 93.

³²⁴ Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, Yayın No:9, s. 349; Tunçay, s. 273. Ayrıca Tunçay, s. 273'te hazırlanan bu dilekçenin dahi *“pazarlık konusu”* olduğu ve Mustafa Kemal ve İsmet Paşa' nın müdahalesi ile üzerinde değişiklik yapıldığı belirtilmiştir.

³²⁵ Tezel, 1982, s. 217.

³²⁶ Yücel Özkaya, “Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın 1927 İstanbul ve Sonraki Gezileri”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 14, 1994, s. 194.

Sonuç olarak Türkiye’de var olan toplumsal sorunların belirtilen dönem içerisinde ortaya çıkmasını kolaylaştıran durum hiç kuşkusuz 1929 yılında yaşanan ekonomik krizin etkisi olmuştur. Özellikle SCF’ nin kurulma döneminin krizin en şiddetli yaşandığı dönemlerden birine denk gelmesi, üzerinde siyasal bir baskı hisseden kesimlerin üstüne üstlük iktisadi şartların getirmiş olduğu “sefalet”, bu kesimlerin bir parti çatısı altında (özellikle dönemin cumhurbaşkanı tarafından da destekleniyorsa) “korkusuzca” kendilerini gösterebilmesine olanak sağlamıştır. Ayrıca 1929 senesinde yaşanan kriz cumhuriyetin tecrübe ettiği ilk evrensel kriz olmuştur. Bu krizin faturası iktisadi yönden ağır olmasının yanında siyasal yönden de ağır bedellere yol açabileceği özellikle SCF deneyimi ile birlikte iktidar tarafından daha da idrak edilmiş olduğu söylenebilir. İktidara egemen olan CHF tarafından sorunun asıl çözümü siyasi olmasının yanında iktisadi olduğu gerçeğini de gün yüzüne çıkarmıştır. Böylece sorunun çözümü için çalışmanın dördüncü bölümünde değinilen, devletin merkezde olduğu bir iktisadi plan temelinde bir an önce hareket edilmesi fikriyatı iktidar çevrelerinin zihninde belirginleşmiş olduğu yargısına varmak mümkündür.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

IV. 1931-1938 ARASI DÖNEMDE YÜRÜTÜLEN TİCARİ FAALİYETLER

Sovyetler Birliği ile Türkiye'nin 1931-1938 yılları arasında yürütülen ticari faaliyetlerine değinirken sözü geçen dönemi istatistik veriler üzerinden iki gruba ayırarak incelemek doğru bir yöntem olacaktır. Bu dönemler 1931-1934 ile 1935-1938 yılları arası şeklinde inceleme altına alınacaktır. 1931-1934 şeklinde döneme ayrılmasının temel nedenleri arasında şunları göstermek mümkündür: 1929 Büyük Buhran'ın etkisinin yoğun bir şekilde uluslararası ticarete halen hissedildiği yıllarda Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ticari ilişkilerin durumunun nasıl olduğu, Türkiye'nin yine bu dönemde ne gibi iktisadi politika arayışlarına girdiği, Sovyetler Birliği açısından ise YEP'in terk edilerek (1928) BBYP'ye geçilmesi ile (1928-1933) dış ticaretinde ne gibi değişimlerin yaşandığıdır. 1934-1938 arası döneme ayrılmasındaki temel nedenler arasında ise şunlar gösterilebilir: 1929'da yaşanan Büyük Buhran sonrası uluslararası ticaretin giderek normalleşmeye başlamasıyla özellikle Türkiye'nin dış ticaretinin nasıl bir duruma geldiği, 1934 yılında Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin desteğini de alarak yürürlüğe koyduğu BBYSP'nin 1938 sonlarına doğru ne derece başarı elde ederek dış ticarete etkisinin anlaşılması, Sovyetler Birliği'nin BBYP sonrası İBYSP'yi (1933-1938) uygulamaya geçirmesiyle dış ticarete nasıl etki ettiği ve 1936 yılıyla birlikte iki devlet arasındaki politik ilişkilerin dış ticari ilişkilerine etki edip etmediğidir.

4.1. 1931-1934 Arası Dönemde Sovyetler Birliği ile Türkiye'nin Ticari İlişkileri

Her iki devletin genel dış ticaretine dair verilere değindikten sonra ikili ticari ilişkilerin ne durumda olduğuna geçilmiştir. Bunun temel sebebi her iki devletin dış ticaretindeki değişimlerin ikili ticari ilişkilere etki edip etmediğinin anlaşılmasıdır. İlk olarak Türkiye'nin genel dış ticaretine dair veriler gösterilip, yorumlaması yapıldıktan sonra, 1931-1934 yılları arasında genel dış ticaret hacmindeki daralmayı açıklayan iktisadi politikalara değinilmiş benzer bir yol Sovyetler Birliği'nin dış ticaretine dair istatistiki veriler üzerinde durulurken de izlenmiştir.

Öncelikle Türkiye'nin altın rezervine değinilmesi en azında Türk lirasının belirtilen dönemde sterlin/lira paritesine ek olarak değerinin ne durumda olduğunun

anlaşılması bakımından yarar sağlayacaktır. Bunun temel nedenlerinden biri her ne kadar “altın standardının” 1914-1939 yılları arasında uluslararası iktisadi sistemde tam olarak istenilen istikrarı vermemesine rağmen yine de bir kriter teşkil etmiş olmasıdır.³²⁷ Böylece Türkiye’nin sahip olduğu altın rezervi temelinde liranın değerindeki değişimlerinin idrakini anlama açısından kolaylık sağlayacaktır.

Tablo-74.1: Türkiye’nin Altın Rezervi (Kg) ve Karşılığı [(Lira)-(1932-1934)]

Rezervin Bulunduğu Yer	Yıl		
	1932	1933	1934
Kasa	13.141	12.160	13.927
Dahildeki Muhabirler	1.490	1.788	1.788
Hariçteki Muhabirler	-	3.747	3.807
Toplam Miktar	14.631	17.695	19.522
Toplam Karşılığı	21.422.701*	24.890.005	27.460.042

Kaynak: TCMB, 1931-1932 *Birinci Hesap Senesi Hakkında İdare Meclisinin 16 Nisan 1933 Tarihinde İçtimaî Mukarrer Heyeti Umumiye Raporu ve Mürakıplar Raporu*, Ankara, 1933, ss. 6, 11; TCMB, 22 Nisan 1934 *Tarihinde Toplanacak Hissedarlar Umumî Heyetine 1933 İkinci Hesap Senesi Hakkında İdare Meclisi Raporu ve Murakıplar Raporu*, Ankara, 1934, ss. 5, 11; TCMB, 28 Nisan 1935 *Tarihinde Toplanacak Hissedarlar Umumî Heyetine 1934 Üçüncü Hesap Senesi Hakkında İdare Meclisi Raporu ve Murakıplar Raporu, Bilânço ve Kâr ve Zarar Hesabı*, Ankara, 1935, ss. 5, 13’de yer alan veriler ışığında tarafımızca derlenmiştir.

³²⁷ Robert Gilpin, *Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politikası*, Çev: Murat Duran ve diğerleri, Ankara: Kripto Yayınları, 2015, s. 166. “Klasik Altın Standardı (1870-1914)” ve Bretton Woods Sistemi (1944-1976)” hakkında bilgi için çalışmanın ilgili bölümlerine ayrıca bkz.

* TCMB, 1933, kaynakta “hariçteki muhabirlerde” altın miktarının ne kadar olduğu gösterilmemiş, buna karşılık 842.784 liralık altın ile değiştirilebilir dövizin mevcut olduğu belirtilmiştir. Öte yandan “hariçteki muhabirler” de fiziki altın olmamasına rağmen toplam altın rezervinin karşılığına 842.784 lira TCMB tarafından dahil edilmiştir. Ayrıca yapılan hesaplamalar doğrultusunda 842.784 liralık altın ile değiştirilebilir dövizin karşılığı 599 kg’lık altına tekabül ettiği sonucuna varılmıştır.

Tablo-74.2: Türkiye'nin Altın Rezervi (Kg) ve Karşılığı [(Lira)-(1935-1938)]

Rezervin Bulunduğu Yer	Yıl			
	1935	1936	1937	1938
Kasa	16.567	17.093	19.624	17.160
Dahildeki Muhabirler	-	-	-	-
Hariçteki Muhabirler	4.401	7.010	6.483	9.054
Toplam Miktar	20.968	24.103	26.107	26.214
Toplam Karşılığı	29.494.349	33.902.868	36.722.466	36.872.518

Kaynak: TCMB, 27 Nisan 1936 Tarihinde Toplanacak Hissedarlar Umumî Heyetine 1935 Dördüncü Hesap Senesi Hakkında İdare Meclisi Raporu ve Murakıplar Raporu, Bilânço ve Kâr ve Zarar Hesabı, Ankara, 1936, s. 14; TCMB, 29 Nisan 1937 Tarihinde Toplanacak Hissedarlar Umumî Heyetine 1936 Beşinci Hesap Senesi Hakkında İdare Meclisi Raporu ve Murakıplar Raporu, Bilânço ve Kâr ve Zarar Hesabı, Ankara, 1937, s. 14; TCMB, 28 Nisan 1938 Tarihinde Toplanacak Hissedarlar Umumî Heyetine 1937 Altıncı Hesap Yılı Hakkında İdare Meclisi Raporu ve Murakıplar Raporu, Bilânço ve Kâr ve Zarar Hesabı, Ankara, 1938, s. 14; TCMB, 27 Nisan 1939 Tarihinde Toplanacak Hissedarlar Umumî Heyetine 1938 Yedinci Hesap Yılı Hakkında İdare Meclisi Raporu ve Murakıplar Raporu, Bilânço ve Kâr ve Zarar Hesabı, Ankara, 1939, s. 12'de yer alan veriler ışığında tarafımızca derlenmiştir.

Tablo-74.1 ve **Tablo-74.2** dikkate alındığında Türkiye'nin belirtilen tarihlerde yıldan yıla altın rezervinde artış meydana geldiği görülmüştür. 1933 yılında 17.695 ton olan altın miktarı 1934 yılına gelindiğinde 1.827 kg'lık bir artış ile 19.522 kg'ye yükselmiştir. Türkiye'nin 1932-1934 yılları arasındaki altın rezervindeki artış 1935-1938 yıllarının kapsayan dönemde de devam etmiştir. 1935 yılında 20.968 kg'lık altın miktarı 1937 sene sonunda 26.107 kg'a ulaşmıştır. 1938 sene sonunda ise bu miktar diğer yıllara kıyasla cüzi bir oranda artarak 26.214 kg kadar olmuştur. Türkiye'nin 1931-1934 yılları arasında ithalat ve ihracat değerlerinin ne olduğu **Tablo-75**'ten görülebilir.

Tablo-75: Türkiye'nin Toplam İhracat ve İthalat Değerleri (1931-1934)

Yıl	Değer (Lira)		Değer (Sterlin)*	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
1931	127.274.807	126.659.893	13.045.664	12.982.636
1932	101.301.000	85.984.000	13.670.850	11.603.779
1933	96.161.000	74.675.000	13.698.148	10.637.464
1934	92.149.000	86.790.000	14.466.091	13.624.804
Toplam	416.885.807	374.108.893	54.880.753	48.848.683

Kaynak: İstatistik Umum Müdürlüğü, *Küçük İstatistik Yıllığı*, 1938-39, Cilt: 2, Ankara, 1940, ss. 154, 155; Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1932, s. 237.

Tablo-75'e göz atıldığında Türkiye'nin ihracat değerinin belirtilen dönem aralığında giderek azalış göstermiş olduğu görülür. 1931 yılında 127.274.807 lira olarak kayıtlara geçen ihracat değeri 1932 yılına gelindiğinde yaklaşık olarak %20'lik bir azalış ile 101.301.000 liraya gerilemiştir. 1934 yılına gelindiğinde ise 1923 yılı ihracat değeri³²⁸ kıyaslama dışında tutulduğunda 92.149.000 lira ile en düşük değerde de ihracat yaptığı yıl olmuştur. İthalat değerlerine göz atılacak olunursa benzer bir tablo ile karşı karşıya kalınmıştır. 1931 yılında 126.659.893 lira olan ithalat değeri 1932 yılına gelindiğinde yaklaşık olarak %32 oranında bir düşüş ile 85.984.000 lira olmuştur. 1933 yılında ise 74.675.000 lira ile geçmiş yıllara³²⁹ oranla en düşük ithalat değeri gerçekleşmiştir. İstatistik verilerden de anlaşılacağı üzere 1929 yılında yaşanan evrensel ekonomik krizin etkileri Türkiye'nin dış ticaret verilerini açık bir şekilde olumsuz etkilediği görülmüştür. Öte yandan 1934 yılında sterlinin altın paritesindeki

* 1923-1931 yılları arasında sterlin/lira paritesinin hesaplanmasında *İstatistik Yıllığı* verileri baz alınmışken 1932-1938 dönemi için Tezel'in Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Bülteni (TCMBB)'nden derlediği günlük kurların senelik ortalaması dikkate alınmıştır. 1932, 1933, 1934 yıllarında sırasıyla sterlin/lira paritesi 7,41, 7,02, 6,37 lira olmuştur. 1932 ve 1934 yıllarında ayrıca sterlinin altın paritesinde de düşüşler gözlemlenmiştir.; Tezel, 1982, s. 154. Aksi belirtilmediği takdirde Bölüm-IV' te yer alan tüm tablolardaki lira ve rublenin, sterlin para birimi cinsinden dönüşümü tarafımızca yapılmış ve kalın çerçeve içerisinde belirtilmiştir.

³²⁸ 1923 yılı ihracat değeri 84.651.190 lira (11.109.080 sterlin) olmuştur. 1923-1927 yılları ihracat değeri için ayrıca bkz: Tablo-18, s. 47.

³²⁹ Türkiye'nin geçmiş yıllara ait genel dış ticaret verilerini görmek için ayrıca bkz: Tablo-18, 21, 40 ve 58, ss. 47, 50, 101, 122.

azalış³³⁰ liranın değer kazanması ile sonuçlanınca Türkiye'nin belirtilen dönem aralığında 1934 senesinde en düşük ihracat değerine sahip olmasına rağmen sterlin para birimi cinsinden en yüksek değerde ihracat gerçekleştirmiş olduğu yıl olmuştur. Türkiye'nin bu dönem aralığına ait dış ticaret dengesi **Tablo-76**'dan görülebilir.

Tablo-76: Türkiye'nin Dış Ticaret Dengesi (1931-1934)

Yıl	Dış Ticaret Dengesi	
	Değer (Lira)	Değer (Sterlin)
1931	+614.914	+63.028
1932	+15.317.000	+2.067.071
1933	+21.486.000	+3.060.684
1934	+5.359.000	+841.287

Kaynak: Tablo-75'teki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Türkiye daha önce de söz edildiği gibi cumhuriyet tarihinde ilk defa 1930 yılında dış ticaret fazlası vermiştir.³³¹ Fakat dikkat edilmelidir ki 1930-1934 arası dönemde verilen dış ticaret fazlası üretim çıktısındaki artışa paralel olarak ihraç edilen ürün miktarındaki artış ile birlikte ihracat değerinin, ithalat istatistiklerini geçmesinden kaynaklanmamıştır. Bunun temel nedeni ithalat değerlerinin ihracat değerlerine göre daha fazla azalış göstermiş olmasıdır. Örneğin **Tablo-75** ve **Tablo-76** göz önüne alınarak düşünüldüğünde, 1933 yılında ihracat değeri bir önceki yıla oranla yaklaşık olarak %5 azalırken buna karşılık ithalat değeri %13 azalma göstermiş ve 21.486.000 lira dış ticaret fazlası verilmiştir. Kısaca belirtmek gerekirse bu dönemde dış ticaret fazlası verilmesinin nedeni sanayi veya tarım alanındaki gelişmeye paralel olarak üretim çıktısındaki artışın Türkiye'nin dış ticaret fazlası vermesine etki etmemiş olmasıdır.

Bunun temel kanıtı 1933 yılında toplam dış ticarete konu olan ürünlerin %78,6'sı tarım ürünlerinden oluşmuştur. Bu oranın toplam ihracat değerindeki yeri 75.538.797 lira olup cumhuriyet tarihinde o güne kadar ki en düşük seviyelerinden birini

³³⁰ Tezel, 1982, s. 154.

³³¹ 1930 yılındaki dış ticaret fazlası 3.900.668 lira olmuştur. 1930 yılı ve öncesi dış ticaret dengesini görmek ayrıca bkz: Tablo-23 ve 59, ss. 52, 122.

görmüştür.³³² Öte yandan 1924 yılından 1929 yılı ekonomik krizine kadar olan dönemde tarım ürünlerinin ortalama ihracat değeri ise 140.293.641 lira dolaylarında seyretmiştir.³³³ Verilerden de anlaşıldığı üzere Türkiye'nin dış ticaretinde tarım ürünlerinin ihracat değeri 1933 yılında en düşük seviyelerinden birisini görmesine rağmen Türkiye'nin bu yıllarda dış ticaret fazlası vermiş olduğu görülmüştür. Böylece bu dönemde dış ticaret fazlası verilmesi Türkiye'nin iktisadi yapısının geliştiği veya dış ticaret hacminin arttığına dair herhangi bir yargıya varmak mümkün değildir. Aksine bu dönemde Türkiye'nin dış ticaret hacminde küçülme meydana gelmiştir. Dış ticaret hacmindeki bu küçülme **Tablo-77**'den görmek mümkündür.

Tablo-77: Türkiye'nin Dış Ticaret Hacmi (1931-1934)

Yıl	Dış Ticaret Hacmi	
	Değer (Lira)	Değer (Sterlin)
1931	253.934.700	26.028.300
1932	187.285.000	25.274.629
1933	170.836.000	24.335.612
1934	178.939.000	28.090.895

Kaynak: Tablo-75'teki verilerden yararlanılmıştır.

Verilerden de anlaşılabacağı üzere 1931 yılında 253.934.700 lira olan dış ticaret hacmi 1932 yılına gelindiğinde yaklaşık olarak %26 azalma göstererek 187.285.000 liraya kadar gerilemiştir. Dış ticaret hacmindeki bu daralma 1933 yılında devam etmiş ve bir önceki yıla oranla yaklaşık olarak %9 azalma göstererek 170.836.000 liraya düşmüştür. 1934 yılına gelindiğinde ise dış ticaret hacminin bir nebze arttığı görülmüştür.³³⁴ Türkiye'nin dış ticaret hacmindeki bu azalma, dönem itibariyle bakıldığında farklı bir iktisadi politika anlayışının benimsenmeye başlanması ile açıklanabilir. Öncelikle bu iktisadi politikanın ne olduğu ve dış ticaret üzerindeki etkisini nasıl gösterdiğinin çözümlemesinin yapılması, Türkiye'nin dış ticaretindeki daralmanın nedenlerini³³⁵ daha anlaşılır bir şekilde ortaya çıkarmış olacaktır. Ayrıca

³³² T.C Yüksek Ziraat Enstitüsü, s. 7.

³³³ 1924-1929 arası dönemde gerçekleşen ortalama tarım ürünlerinin ihracat değeri tarafımızca hesaplanmıştır. ;T.C Yüksek Ziraat Enstitüsü, s. 7.

³³⁴ Dış ticaret hacmindeki yüzdelik hesaplamalar ayrıca yapılmıştır.

³³⁵ Çalışmanın üçüncü bölümünde bu nedenlere kısaca değinilmiştir.

Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında benzer dönemlerde gerçekleşen ticarete dair veriler üzerinde durulurken, ikili ticari faaliyetlerdeki dalgalanmaların daha iyi idraki için de yarar sağlayacaktır.

Türkiye'nin 1929 Ekonomik Krizi'nden sonra 1938/39 yılına kadar olan dönem aralığında iktisadi yönden bakıldığında devletçilik³³⁶ modelini benimsediği görülmüştür.³³⁷ İktisatta devletçiliğe yönelme fikrinin temel nedenlerinden biri 1929 yılından meydana gelen ekonomik krizin liberal siyasaya ve serbest ticarete olan iyimserliği sarsması olmuştur. Türkiye'nin iktisadi sistemine zarar veren ekonomik kriz, kapitalizm ve liberal siyasa ortak bir paydada düşünülmüş, meydana gelen kriz-kapitalizm-liberalizm üçlüsünün olumsuz kolektif algısı³³⁸ farklı bir iktisadi politikanın uygulanması gerektiği kanısını hükümet kanadında oluşturmaya başlamıştır.³³⁹ Böylece ekonomik krizin Türkiye iktisadiyatı üzerindeki etkisi “himayeci” ve “müdahaleci” bir iktisadi politikanın gün yüzüne çıkarılmasını gerektirmiş, bunun Türkiye'ye yansımaları ise “*devletçi ve sanayi programı*” şeklinde tezahür etmiştir.³⁴⁰ Ayrıca Türkiye'nin iktisadi devletçilik modeline eğilim göstermesinin nedenlerin biri olarak genel kabul gören bir diğer faktör Sovyetler Birliği'nde BBYP (1928-1933) adı altında uygulanmakta olan iktisadi programın

³³⁶ Devletçilik modeli belirtilen dönem aralığında birçok yorumlamaya tabi tutulmuştur. Özellikle *Kadro* dergisi çevresinde birleşen yazarlar tarafından iktisadi devletçilik hakkında oldukça kalem oynatılmıştır. 1932 yılında yayın hayatına başlayan *Kadro* dergisinin kurucuları arasında Vedat Nedim (Tör), İsmail Hüsrev (Tökin), Şevket Süreyya (Aydemir), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Burhan Asaf (Belge) gibi isimler yer almıştır.; *Kadro Dergisi*, Sayı 1, Teşrinievvel 1932. Bunun yanında dönem itibarıyla iktisadi yönden devletçilik hakkında görüş bildirenler arasında Ahmet Ağaoğlu, Ahmet Hamdi Başar, Falih Rıfkı Atay, Şeref Aykut, Celal Nuri İleri, Sadri Etem Ertem, Munis Tekinalp gibi isimler de yer almıştır.; Halit Erdem Oksačan, “*Kadro*” *Dergisi ve İktisadi Devletçilik*, Birinci Baskı, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2016, ss. 76-90.; Tekeli ve İlkin, 1982, ss. 89-102. İktisadi devletçilik hakkında görüşlerini öne süren yazarlara çalışmanın içerisinde yeri geldiğinde değinilmiştir.

³³⁷ Bunun temel sebeplerinden biri çalışmanın üçüncü bölümünde söz edildiği gibi 1929 yılında yaşanan Büyük Buhran'ın yol açtığı uluslararası alandaki iktisadi çöküş olmuştur. 1929 yılında yaşanan ekonomik krizin başta Türkiye ve Sovyetler Birliği olmak üzere diğer devletlerin dış ticaretlerini nasıl etkilediğini de çalışmanın üçüncü bölümünde görmek mümkündür.

³³⁸ Bu algının oluşması ve yeni bir iktisadi model arayışları sadece Türkiye'de değil ekonomik krizin etki ettiği devletlerde de görülmüştür.

³³⁹ Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, Birinci Baskı, Ankara: Savaş Yayınları, 1982, s. 100.

³⁴⁰ Tevfik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu*, Birinci Baskı, İstanbul: Uygurluk Yayınları, 1982, ss. 271-272.

olumlu sonuçlar vermiş olması gösterilmektedir.³⁴¹ Öte yandan Boratav, “Sovyetler Birliği’nin diğer kapitalist üretim ilişkilerine sahip olan devletlere nazaran etkilenmemesinden dolayı Türkiye, uygulamaya geçirdiği iktisadi devletçilik modelinde Sovyetler Birliği’nden belirli yönlerden ilham aldığını fakat bunun iktisadi yönden sosyalist bir üretim ilişkisine geçme fikriyatının katiyen olmadığını” belirtmiştir.³⁴²

Devletçilik³⁴³ terimi ise ilk olarak Sivas’ta Başbakan İsmet Paşa tarafından 1930 yılında verilen bir nutukta şu şekilde dile getirilmiştir:

Liberalizm nazariyatı (kuramı), bütün bu memleketin güç anlayacağı bir şeydir. Biz iktisadiyata hakikaten mutedil (ılımlı) devletçiyiz. Bizi bu istikamete sevk eden bu memleketin ihtiyacı ve bu milletin fitri temayülüdür (doğuştan gelen eğilimidir). Memleketin ihtiyaçları için herkes ve her yer hazineinden çare arar. Elektriği yapılmayan şehir, limanı fena olan yer, iş bulamayan adam hükûmeti muhatap tutar. Mutedil devletçi olarak halkın temayülâtına ve metalibine yetişmiyoruz diye kusurluyuz. Devletçilikten büsbütün vaz geçüp her nimeti sermayedarların faaliyetinden beklemeğe sevk etmek bu memleketin anlayacağı bir şey midir?³⁴⁴

İsmet Paşa’nın liberalizm ve devletçilik kavramlarını kullanmasına iten şeyin 1929 yılında yaşanan ekonomik krizin iktisadi yapıdaki olumsuz etkilerinden kaynaklandığı söylenebilir. Bunun yanında İsmet Paşa devletçiliğin, iktisadi yönden ne tür görevler üstlenmesi gerektiğini vurgulayarak, devletçilik algısının halk üzerinde olumlu bir etki yaratmaya çalıştığı düşünmek de yanlış olmayacaktır.

³⁴¹ İlker Parasız, *Türkiye Ekonomisi : 1923’den Günümüze Türkiye’de İktisat ve İstikrar Politikaları Uygulamaları*, Birinci Baskı, Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları, 1998, s.29.; Ayrıca vurgulamak gerekir ki Türkiye’nin iktisadi politika arayışlarında iktisadi devletçiliğe evrilmesi arasında Sovyetler Birliği’nin payının olduğunu temel nedenler arasında göstermek yanlış bir yaklaşım olacaktır. Türkiye’nin iktisadi devletçilik modelinde karar kılmasıyla birlikte Sovyetler Birliği’nin dönem itibarıyla uygulamakta olduğu iktisadi politikaların işleyişi hakkında nasıl bir yöntem izleyeceği yönünden destek alması olmuştur. Bu durumun daha belirgin bir biçimde gün yüzüne çıkması 1934 yılında BBYSP’nin uygulanmasıyla anlaşılabacaktır.

³⁴² Boratav, 1982, s. 100.

³⁴³ İktisadi bir politika olarak devletçilik 1922 yılının Mart ayında Mustafa Kemal tarafından meclis kürsüsünde de dile getirilmiştir. Mustafa Kemal’in iktisadi yönden devletçilik anlayışını belirten konuşması şöyledir: “*Siyaseti iktisadiyemizin mühim gayelerinden biri de menafii umumiyyeyi (herkesin yararına olan şeyleri) doğrudan doğruya alâkadar edecek müessesat(kurumlar) ve teşebbüsâtı (girişimleri) iktisadiyeyi kudreti maliye ve fenniyemizin müsaadesi nispetinde Devletleştirmedir.*”; *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre 1, İctima Senesi (Yasama Yılı) 8, Cilt 18, 1.3.1338 (1 Mart 1922), s. 6.

³⁴⁴ *Akşam*, 1 Eylül 1930.; Nutkun tamamı için belirtilen kaynağın ilgili sayfalarına ayrıca bakınız.

1931 yılının Mayıs ayında toplanan Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF)'nin Büyük Kongre'sinde “*Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Ana Vasıfları*” adı altında kabul edilen devletçilik şöyle tanımlanmıştır:

Ferdî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete erdirmek için milletin umumî ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde – bilhassa iktisadî sahada – Devleti fiilen alâkadar etmek mühim esaslarımızdandır.³⁴⁵

Mustafa Kemal ise 14 Eylül 1932 tarihli söyleminde iktisadiyatta devletin ve vatandaşların rolünü şöyle belirtmiştir:

Bütün dünya da olduğu gibi memleketimizde de en başta bulunan mühim işimiz iktisat işidir. Bu işte en yüksek muvaffakiyeti temine çalışmak hayatidir, zaruridir. Bunun için bu işte bütün devlet teşkilâtının, bütün yurttaşların ve hepimizin ciddi duygularla alâkalı olmamız lüzumu tabiidir.³⁴⁶

Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde değinilmiş olan Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin sanayi gelişimi için kredi sağlaması ve sanayiye dair raporların hazırlanmasında sonra BBYSP'nin uygulamaya geçtiği 1935 yılında Mustafa Kemal devletçiliğin, sosyalizm ve liberalizmden farkını şöyle vurgulamıştır:

Türkiye'nin tatbik ettiği devletçilik sistemi 19 uncu asırdan beri sosyalizm nazariyatçılarının ileri sürdüğü fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir. Türkiye'ye has bir sistemdir. Devletçiliğin bizde mânası şudur: Ferdlerin hususi teşebbüslerini ve şahsi faaliyetlerini esas tutmak, fakat büyük bir milletin ve geniş bir memleketin bütün ihtiyaçlarını ve bir çok şeylerin yapılmadığını gözönünde tutarak memleket iktisadiyatını devletin eline alması...Bizim takip ettiğimiz bu yol liberalizm'den başka bir sistemdir.³⁴⁷

Bunun yanında CHF'nin aynı kongrede kabul edilen programında dış ticarete dair ilkeler şöyle belirtilmiştir:

İthalâtın ihracattan fazla olmaması ve en nihayet aynı kıymette olması tediye muvazenesinin (ticaret dengesi) temini için elzem addettiğimiz şarttır...Memleketin inkişafında bütün ticaret faaliyetleri mühimdir. Normal çalışan ve tekniğe istinat eden sermaye sahipleri teşvik ve himâyeye layıktır. Haricî ticaretimizin tanzimi başlıca işimizdir. Bu hususta ticaret erbabının faaliyetini semereli kılacağız. Millî mahsulât ve mamulâtımızın revaçlarını

³⁴⁵ C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, Ankara: T.B.M.M. Matbaası, 1931 s. 31.

³⁴⁶ Kemal Arıburnu (Der.), Atatürk'ün Milli Ekonomi Üzerine Düşünceleri, Ankara: T.C. Ziraat Bankası Genel Müdürlüğü Yayınları, 1973, s. 54.

³⁴⁷ Arıburnu, s. 55.

teshil, şöhretlerini muhafaza ve ihraçlarını temin tedbirleriyle yakından alâkadar olacağız.³⁴⁸

Kabul edilen programda dış ticarete dair bu fikriyat herhangi bir devlet tekeli ön görmemekte mevcut olan dış ticaret sisteminin desteklenmesi ve iyileştirilmesi yönünde olmuştur.

Ayrıca, CHF'nin 1931 yılında kabul edilen fırka tüzüğü ve programına göz atıldığında Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin sahip olduğu devlet karakterinden farklılık gösterdiğine dair doğrudan olmasa bile dolaylı yoldan söylemler bulunabilir. Buna, CHF programının ikinci bölümünde geçen “*sınıf yok, iş bölümü var*” vurgulaması ile Türkiye’de faaliyet gösteren çalışma grupları adı altında “*...büyük arazi ve iş sahipleri...*” nin tanımlanması örnek gösterilebilir.³⁴⁹ Öte yandan Çavdar sınıf kavramının yokluğunun belirtilip ardından zümrelerin varlığında söz edilmesini “*programın yapısına ters düştüğünü*” belirtmiştir.³⁵⁰

İsmet Paşa'nın 1933 yılının Ekim ayında *Kadro* dergisinde yayınlanan “*Fırkamızın Devletçilik Vasıfı*” adlı makalesinde iktisadi devletçilik üzerine kaleme aldıkları şöyledir:

İktisatta devletçilik siyaseti, bana her şeyden evvel bir müdafaa vasıtası olarak kendi lüzumunu gösterdi. Asırların ihmalini telâfi edecek, haksız tahripleri iymar edecek, yeni zamanın çetin şartlarına mukavemet edecek sağlam bir devlet bünyesi kurabilmek için, her şeyden evvel, devleti iktisatta yıpratacak âmillerden kurtarmak lâzım geliyordu... Biz, iktisatta devletçilik'i inkişaf (gelişme) için ve yeni düzeni kurmak için de feyizli (verimli) ve müspet (olumlu) bir yol sayıyoruz... Memleketin muhtaç olduğu sanayii, teşkilâtı, vasaiti, devletin yardımcı nazareti ve hatta doğrudan doğruya teşebbüsü olmaksızın kurabilmeyi, safdil olanlar düşünebilir... milletin sanayiini ve

³⁴⁸ C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, ss. 32, 33.

³⁴⁹ C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, s. 32. Ayrıca Türkiye'nin sahip olduğu devlet karakterinin farklılık gösterdiği başka isimler tarafından da dile getirilmiştir. Örneğin İsmet Paşa'nında kaleme aldığı bir makalesi bulununan *Kadro* dergisinin 1933 yılında çıkan yirmi ikinci sayısında Vedat Nedim (Tör) “*İktisatta İstiklâl*” adlı makalesinde ihtilallerin sahip olduğu amaçlar temelinde çözümlemeler yaparak şunları kaleme almıştır: “*...Burjuva sınıfının istiklâlini gaye bilen Fransız ihtilâli. ...Proleterya sınıfının istiklâlini ilân eden bolşevik ihtilâli. ...kapitalizmin planlaştırılmasını deneyen faşist ihtilali. Bu ihtilâllerin hepsi... bir sınıfın nam ve menfaatlerine konuşmuşlardır*” olduğunu belirtmiş “*Tarihte bütün milletin nam ve menfaatine konuşan ilk ihtilâl, Türk millî kurtuluş inkılâbıdır*” vurgusunu yapmıştır.; Vedat Nedim, “*İktisatta İstiklâl*” *Kadro Dergisi*, Sayı 22, Teşrinievvel 1933, s. 16.

³⁵⁰ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1999, s. 323.

iktisadi düzenlerini, devletin bütün vasıtaları ve imkânları ile bir an evel vücuda getirmek, taşıdığımız vazifelerin en ağır ve mühimmidir...³⁵¹

İsmet Paşa'nın kaleme aldığı makalesinde açık bir şekilde görüldüğü üzere devletin iktisadi alanda aktif bir konumda bulunmasını zorunluluk olarak gördüğü anlaşılabilir. Bunun yanında İsmet Paşa'nın sözü geçen makalesinde üzerinde durulması gereken bir diğer nokta iktisadi devletçilik modeli temelinde ticaret üzerine görüşleridir. İsmet Paşa, kaleme aldığı makalesinde ticaret dair görüşlerini ise şöyle vurgulamıştır:

En serbest zannolunan bir sanat veya ticaret müreffeh olabilmek için, mutlaka devletin yardımına ve müdahalesine ihtiyaç göstermektedir... Dikkatle vazettiğimiz gümrük himayeleri veya diğer tedbirlerin mevcut olmadığını, bir ân için tasavvur edebilir misiniz? En kârlı ve verimli bir sanat veya ziraat... rekabet karşısında perişan olur. Yediğimiz ekmeğin ununu dahi memleket dahilinden alamayız. Türü krizlerden dolayı, en serbest nice müesseseleri, senelerdenberi, sert fırtınalar karşı tutunduran, DEVLET³⁵²'tir. Ticaret gibi en serbest sahada, dar vaziyete düşen tüccarları (meselâ tütün tüccarlarını) korumak için, hükûmet geçen senelerde hususî tedbirler almıştır. İnhisarlar (tekeller), her sene hasat zamanında, piyasaya müdahale ederler. Ve bir sene, “devlet inhisarı,, ve “devletçilik” aleyhinde hayalât kuran nice müteşebbisler görmüşümdür ki, mevsiminde inhisarların piyasaya müdahale etmesi için, bütün idraklerini sarfederler.³⁵³

İsmet Paşa, özellikle 1929 yılı ekonomik krizi de göz önüne alındığında, devletin etkin bir rolü olmadan, ticaretin zarar göreceğinden söz etmiş ve tüccar kesiminin çıkarlarının da iktisadi devletçilik anlayışı çerçevesinde korunduğunu dile getirmeye çalışmıştır. Ayrıca belirtmek gerekir ki İsmet Paşa'nın serbest ticaret vurgusunu da yaparak, Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi dış ticarete bir devlet tekeli olduğu algısının meydana gelmesini istemediği çabası güttüğü düşünülebilir.

Ayrıca Mustafa Kemal'in 1922 yılında mecliste yapmış olduğu konuşma esnasında serbest ticarete dair düşünceleri dönemin koşulları da düşünüldüğünde olumsuz nitelik taşımıştır. Mustafa Kemal'in serbest ticarete dair söylemleri şöyle olmuştur:

...Bilhassa (özellikle) mâhsulatı ziraiyemizi (tarımsal ürünlerimizi) mümasili mahsulâtı (benzer ürünleri) ecnebiyeye karşı himayeye mâni olmakla

³⁵¹ İsmet İnönü, “Fırkamızın Devletçilik Vasfı”, *Kadro Dergisi*, Sayı 22, Teşrinievvel 1933, s. 4.

³⁵² Özgün makalede büyük harfler ile yazılmış ve sözü geçen cümlelerin paragrafı kalın puntolar ile belirtilmiştir.

³⁵³ İnönü, 1933, s. 5.

milletimizi bugünkü sefaleti iktisadiyeye mahkûm eden mülga (kaldırılmış olan) kapitülasyonların fecaatini (felaketini) hatırlatmadan geçemem. Malûmunuzdur ki, memleketimizin iktisadi teşkilât ve muhit itibariyle kuvvetli bir halde bulunmuyordu. Ferdî iktisat kıymetleri de serbest mübarezeyle mukavemet edebilecek (dayanabilecek) dereceye vâsıl olmamıştı (erişememişti). Tanzimatın açtığı serbest ticaret devri Avrupa rekabetine karşı kendisini müdafaa edemiyen iktisadiyatımızı bir de iktisadi kapitülasyon zincirleriyle bağladı.³⁵⁴

Mustafa Kemal hali hazırda içinde bulunulan iktisadi koşulların çetinliğinden söz ederken daha önce de belirtildiği gibi “...teşebbüsâtı (girişimleri) iktisadiyeyi kudreti maliye ve fenniyemizin müsaadesi nispetinde Devletleştirmedir” vurgusunu yapmıştır.

İsmet Paşa, 5 Temmuz 1934 yılında TBMM’de yapmış olduğu konuşmada Türkiye’nin dış ticaret rejiminin nasıl bir yapıda olduğuna da değinmiştir İsmet Paşa dış ticarete dair görüşlerini şöyle dile getirmiştir:

Ticaret bizde serbest ve normal vaziyetini muhafaza edecektir. Bunun memleket için tam semeresini ve doğruluğu ve nefasetile itibarını muhafaza eder bir vaziyete yükselmesi için standardını temin etmeğe ve satış kooperatiflerle cereyanını kolaylaştırmağa çalışmak zorundayız.³⁵⁵

İsmet Paşa’nın Türkiye’nin dış ticaret rejiminde herhangi bir kısıtlama olmadığını vurgulama gereği duyması, iktisadi alanda devletçiliğin 1930 yılına kıyasla daha çok hissedilmeye başlandığı yıl olan 1934 senesinde başlamış olmasında aramak mümkündür.

Konuşmasının sonları doğru ise İsmet Paşa, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki dostluğu şöyle vurgulamıştır:

Sovyet Rusya ile dostluk ve itimat siyaseti kuvvetli ve mesut bir surette devam etmektedir. İki memleket arasındaki yakın dostluk politikasını vefa ile takip etmek zihniyetinde birbirimizi iyi anlamış olmak hayırlı ve bahtiyar bir hususiyettir.³⁵⁶

Kıvılcımlı ise İsmet Paşa’nın iktisadi yönden devletçilik ilkesi doğrultusunda attığı adımları yabancı sermayeye duyulan itimadın tam olmadığına, “yerli özel

³⁵⁴ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima Senesi (Yasama Yılı) 8, Cilt 18, 1.3.1338 (1 Mart 1922), s. 5.

³⁵⁵ TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu, *İsmet İnönü’nün TBMM’deki Konuşmaları, 1920-1973*, Cilt: 1: 1920-1938, Ankara, 1992, s. 375.

³⁵⁶ TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu, 1992, s. 382.

sermaye” nin sanayi alanındaki yatırımlarının yetersizliği ile ağır bir süreç şeklinde ilerlediği ve Sovyetler Birliği’nde gerçekleşen sosyalist birikim sağlanmasının ise Türkiye’nin içtimai yapısının uygun olmadığı gerekçelerine bağlamıştır. Böylece Kıvılcımlı bir tarafta yerli diğer tarafta yabancı sermayenin olduğu bir *etatizm* (devletçilik siyaseti) benimsendiğini ve bu siyasetin amacını ise “milli savunma ve sermayeyi” etkin kılmak olduğunu vurgulamıştır.³⁵⁷

Devletçilik anlayışının bu dönemde hem CHF tüzüğüne hem de Teşkilatı Esasiye (1924 Anayasası)’ye 1937 yılının Şubat ayında kanun değişikliği³⁵⁸ ile girmiş olmasını Başkaya, uluslararası ortamın getirdiği bir yönelim olmasına rağmen bu iktisadi modeli zoraki bir “ilkeleştirilmek” olarak belirtmiş ve devletçilik kavramının anayasada yer almasının bir anlam taşımadığını belirtmiştir. Ayrıca 1934 yılında oluşturulan CHF tüzüğünün anayasayı şekillendirdiği üzerine durmuştur.³⁵⁹

İktisadi devletçilik anlayışının ne olduğunun birinci ağızdan tahlili yapılmaya çalışıldıktan sonra bu anlayışın dış ticarete yansımaları **Tablo-75**, **Tablo-76** ve **Tablo-77**’den görmek olanaklıdır. Belirtilen tablolara göz atıldığında ihracat ve ithalat değerlerinin azalış gösterdiği, özellikle ithalatın ihracata nazaran daha fazla oranda azalması, beraberinde Türkiye’nin dış ticaret fazlası vermesiyle sonuçlansa bile dış ticaret hacminin küçülmesine yol açmıştır. Böylece iktisadi devletçilik anlayışının “himayeci” ve müdahaleci” olan yanının dış ticaret üzerinde etkisini ne yönde gösterdiği bariz bir şekilde ortaya çıkmıştır. Türkiye’nin genel dış ticaretine değinildikten sonra Sovyetler Birliği’nin aynı dönem içerisinde ne tür bir vaziyette olduğuna geçilebilir.

³⁵⁷ Hikmet Kıvılcımlı, *Türkiye Ekonomi Politikası Hakkında*, [y.y.y]: [y.t.y]: Köxüz Yayınları, ss. 11-12.

³⁵⁸ 3115 kanun numarası ile devletçilik 1937 yılının Şubat mecliste kabul olunmuştur. Anayasanın birinci maddesi şu şekilde olmuştur: “*Türkiye Devleti, cümhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, lâik ve inkılâpçidir.*” Ayrıca kanun kabul edildiği Şubat ayında Dahiliye Vekili (İçişleri Bakanı) Şükrü Kaya “*Türk milleti devletçidir*” söylemlerinde bulunmuştur. Bunun yanında inkılapçılık üzerine tartışmalar da bu durumun komünizm ile bağdaştırılanlara cevap olarak Recep Peker “*...bütün vasıflar yanyana mütalea edilince ne komünist ve ne de faşist bir hareketi bizim rejimimizin derpiş ettiği bir inkılâb diye ileri sürmeye imkân yoktur*” ifadesinde bulunmuştur. RG, 13 Şubat 1937, Sayı: 3533, ss. 7660, 7665.

³⁵⁹ Fikret Başkaya, *Batılılaşma, Çağdaşlaşma, Kalkınma-Pradigmanın İflası, Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş*, Birinci Baskı, İstanbul: Doz Yayınları, 1991, s. 151.

Bu dönem aralığında Sovyetler Birliği'nin dış ticaret verilerine de göz atmak Türkiye'nin dış ticaret verileri ile kıyaslama olanağı doğurması bakımından önemlidir. Sovyetler Birliği'nin dış ticaret verilerini ise **Tablo-78**'den görmek mümkündür.

Tablo-78: Sovyetler Birliği'nin İhracat ve İthalat Değerleri (1931-1934)

Yıl	Değer (Ruble)		Değer (Sterlin)*	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
1931	811.000.000	1.105.000.000	91.264.081	124.348.717
1932	575.000.000	704.000.000	84.652.190	103.643.725
1933	496.000.000	348.000.000	76.973.215	54.005.401
1934	418.000.000	232.000.000	71.188.923	39.511.555
Toplam	2.300.000.000	2.389.000.000	324.078.409	321.509.398

Kaynak: Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, s. 13.

Sovyetler Birliği'nin 1931 yılında 811.000.000 ruble olan ihracat değerinin 1932 yılına gelindiğinde yaklaşık olarak %29'luk bir azalma ile 575.000.000 rubleye gerilemiş olduğu görülür. İhracat değeri **Tablo-78**'den de görüldüğü üzere yıldan yıla azalma göstermiş, 1934 yılına gelindiğinde bu değer 418.000.000 rubleye kadar düşmüştür.³⁶⁰ Öte yandan 1929 yılında yaşanan evrensel ekonomik krizin ertesi yılı Sovyetler Birliği'nin ihracat değerinin ise arttırmış olduğu görülmüştür.³⁶¹

* 1931, 1932, 1933 ve 1934 yıllarında sterlin/ruble paritesi sırasıyla 8,8863, 6,7925, 6,4438 ve 5,8717 ruble olmuştur.; RMB, <http://www.cbr.ru/Content/Document/File/41438/FS.xls>, (10 Kasım 2018). Ruble olarak verilen değerlerin sterlin para birimine çevrilmesi belirtilen pariteler dikkate alınarak hesaplanmıştır.

³⁶⁰ İhracat değerindeki yüzdelik hesaplamalar ayrıca yapılmıştır.

³⁶¹ 1929 yılında 924.000.000 ruble (97.905.210 sterlin) olan ihracat değeri 1930 yılında 1.036.000.000 rubleye (109.597.156 sterlin) yükselmiştir.; Tablo-62, s. 120.

Tablo-79: Sovyetler Birliği'nin Dış Ticaret Hacmi (1931-1934)

	Dış Ticaret Hacmi	
Yıl	Değer (Ruble)	Değer (Sterlin)
1931	1.916.000.000	215.612.798
1932	1.279.000.000	188.295.915
1933	844.000.000	130.978.616
1934	650.000.000	110.700.478

Kaynak: Dış ticaret hacminin hesaplanmasında Tablo-62'deki verilerden yararlanılmıştır.

Tablo-79'a göz atıldığında Sovyetler Birliği'nin dış ticaret hacminin yıldan yıla azaldığını gözlemlemek mümkündür. 1931 senesinde 1.916.000.000 ruble olan dış ticaret hacmi 1932 senesine gelindiğinde yaklaşık olarak %33 azalarak 1.279.000.000 liraya kadar gerilemiştir. Bu azalış 1933 yılında da devam ederek 844.000.000 rubleye düşmüştür. 1934 senesinde ise bir önceki yıla kıyasla yaklaşık olarak %23'lük bir düşüş ile 650.000.000 rubleye kadar inmiştir. Sovyetler Birliği'nin dış ticaret dengesindeki dalgalanma **Tablo-80'**den görülebilir.

Tablo-80: Sovyetler Birliği'nin Dış Ticaret Dengesi (1931-1934)

	Dış Ticaret Dengesi	
Yıl	Değer (Ruble)	Değer (Sterlin)
1931	-294.000.000	-33.084.636
1932	-129.000.000	-18.991.535
1933	+148.000.000	+22.967.814
1934	+186.000.000	+31.677.368

Kaynak: Dış ticaret dengesinin hesaplanmasında **Tablo-62'**deki verilerden yararlanılmıştır.

Sovyetler Birliği, 1931 yılında 294.000.000 ruble dış ticaret açığı verirken bu değer 1932 yılında 165.000.000 ruble azalarak 129.000.000 düşmüştür. 1933 yılında ise 148.000.000 ruble dış ticaret fazlası vermiştir. Bu değer 1934 yılı sonunda 38.000.000 ruble kadar arttığı görülmüş ve 186.000.000 ruble dış ticaret fazlası vermiştir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta Sovyetler Birliği'nin dış ticaret fazlası verdiği yıllarda **Tablo-79'**dan da anlaşıldığı gibi dış ticaret hacminde ciddi bir daralma meydana gelmesinden kaynaklanmıştır.

Sovyetler Birliği'nin 1931-1934 döneminde ihracat-ithalat ve buna paralel olarak dış ticaretindeki daralmanın anlaşılır olabilmesi için iktisadi politika olarak YEP (1921-1928)'in terk edilmesi ve yeni bir iktisadi politika olarak BBYP (1928-1933)'nin uygulamaya konulmasıyla ekonomideki değişimin betimlenmesi gerekmektedir. Bu durumun ayrıca açıklığa kavuşturulması Türkiye'nin 1929 Ekonomik Krizi'nden sonra iktisadi yönden toparlanma çabası içerisindeyken Sovyetler Birliği'nden neden destek aldığının anlaşılmasına da yardımcı olacaktır.

Sovyetler Birliği'nde BBYP (1928-1933) doğrultusunda “tarımda kolektivizasyon”nun başlatılması ile birlikte üretilen tarım ürünlerinin miktarında yükseliş sağlanmıştır. 1934 yılında Komitet po Zagotovkam S.-H Produktov (Tarım Ürünleri Satın Alma Komitesi) tarafından hazırlanan “*Yejegodnik Hlebooborota za 1931-32, 1932-33 i Predvaritelnyye Itogi Zagotovok 1933 z. (1931-1932, 1932-1933 Tahıl Yıllığı ve 1933 Yılı Hasadının Ön Sonuçları)*” adlı çalışmada hasat edilen tarımsal ürünlerin miktarındaki artışı **Tablo-81** 'den görmek mümkündür.

Tablo-81: Sovyetler Birliği'nin Tarımsal Ürün Hasadı (1929/1930-1933)

Dönem*	Hasat Miktarı (Ton)
1929/1930	13.780.769
1930/1931	19.915.681
1931/1932	21.317.711
1932/1933	17.286.932
1933	21.252.776

Kaynak: Komitet po Zagotovkam S.-H Produktov, 1934, s. 33.

Verilerden anlaşılacağı üzere 1928 yılında uygulamaya konulan BBYP sonucunda 1929/1930 döneminde 13.780.769 ton tarımsal ürün hasadı gerçekleştirilirken bu miktar 1930/1931 döneminde yaklaşık olarak %45 oranında artarak 19.915.681 tona çıkmıştır. Miktardaki bu yükseliş devam ederek belirtilen dönem aralığında en yüksek seviyesini ise 1931/1932 yılında 21.317.711 tonla vermiştir. 1932/1933 azalma gösteren tarımsal hasat, 1933 yılına gelindiğinde 1931/1932 yıllarında verilen miktara tekrardan yaklaşmıştır.

* Dönem aralığı Temmuz-Aralık ve III. Çeyrek, IV. Çeyrek, II. Yarım yıl, I.Yarım Yıl olarak belirtilmiştir.; Komitet po Zagotovkam S.-H Produktov, 1934, s. 33.

Öte yandan tarımsal ürün miktarındaki artışın dış ticarete yansımadığını görmek mümkündür. Bunun temel nedenleri arasında 1929 Ekonomik Krizi ile birlikte uluslararası piyasalardaki 1929 ve 1931 yıllarında hammadde fiyatlarının %20-%30 oranında azalma göstermesi, özellikle pirinç ve buğdayın %60 civarında bir fiyat kırılmasıyla karşılaşmış olmasıdır. Böylece fiyatların bu denli düşüklük göstermesi 1931 yılının ilk iki çeyreğinde 1930 yılına kıyasla ihracatın %30, ithalat değerinin ise %20 oranında artmasına sebebiyet vermiştir.³⁶² Örneğin **Tablo-82**'den tahıl ürünlerinin ihracat değerindeki düşüşü görmek mümkündür.

Tablo-82: Sovyetler Birliği'nin İhraç Ettiği Bazı Tarımsal Ürünlerin Değeri (1930-1932)

Ürün	İhracat Değeri (Bin Ruble)			İhracat Değeri (Bin Sterlin)		
	1930	1931	1932	1930	1931	1932
Buğday	130.318	77.112	18.745	13.786	8.678	2.760
Çavdar	21.009	33.980	13.179	2.223	3.824	1.940
Arpa	36.714	26.865	11.657	3.885	3.023	1.716
Yulaf	11.243	12.036	639	1.189	1.354	94

Kaynak: Tsetralnoye Upravleniye Narodno- Hozyaiystvennogo Uçete Gosplana SSSR, 1934, s. 384.

Tablo-82'den anlaşılabacağı üzere tahıl ürünlerinin 1930 yılındaki ihracat değeri 1932 yılına gelindiğinde yüksek bir oranda değer kaybı yaşamıştır. Özellikle buğdayın ihracat miktarı ve değeri inceleme altına alındığında Büyük Buhran'ın dış ticarete olumsuz etki ettiğini rahat bir şekilde görmek mümkündür. Tarafımızca yapılabana hesaplamalar doğrultusunda 1930 yılında buğdayın bir tonluk fiyatı yaklaşık olarak 51 rubleye eş değerkken bu fiyat 1931 yılında takribi 31 rubleye gerilemiştir.³⁶³ Bu nedenle 1930 yılında ihraç edilen buğday miktarı ile 1931 yılında ihraç edilen buğdayın miktarı³⁶⁴ ortalama benzer seviyede olmasına rağmen ihracat değerinde düşüş meydana gelmiştir.

³⁶² Dobb, s. 238.

³⁶³ Tsetralnoye Upravleniye Narodno- Hozyaiystvennogo Uçete Gosplana SSSR, 1934, s. 383.

³⁶⁴ 1930 yılında ihraç edilen buğday miktarı 2.530.935 ton, 1931 yılında ise 2.498.958 ton kadar olmuştur. Bu miktar 1932 yılına gelindiğinde ise büyük oranda azalarak 537.492 tona gerilemiştir.; Tsetralnoye Upravleniye Narodno- Hozyaiystvennogo Uçete Gosplana SSSR, 1934, s. 383.

Sanayi üretim verilerindeki artışın ise demir metalürjisi örneği üzerinden yola çıkarak anlam kazandırılması mümkündür.³⁶⁵

Tablo-83: Sovyetler Birliği'nin Demir Metalürjisi İstatistiki (1927-1933)

Yıl	Üretim Değeri	
	Ruble	Sterlin
1927	630.900.000	66.780.985
1928	685.700.000	72.492.573
1929	789.600.000	83.664.452
1931	918.300.000	103.338.847
1932	1.026.800.000	151.166.728
1933	1.491.900.000	231.524.877
Toplam	5.543.200.000	708.968.462

Kaynak: Tsetralnoye Upravleniye Narodno- Hozyaiystvennogo Uçete Gosplana SSSR, 1934, s. 98.

Sovyetler Birliği'nde YEP' in terk edilerek BBYP' in uygulamaya konulması sanayiye dair istatistik verilerde artış sağlandığı bariz bir şekilde görülmektedir. 1928 yılında 685.000.000 ruble olan üretim değeri 1929 yılına gelindiğinde yaklaşık olarak %15 artarak 789.600.000 ruble seviyelerine çıkmıştır. Bu artış oranı 1931 yılında bir önceki yıla kıyasla yaklaşık olarak %16 oranında artarak 1.026.800.000 bulmuştur. Belirtilen yıllar arasındaki en yüksek artış yüzdesi ise 1932 senesinden 1933 yılına geçişte yaşanmıştır. Bir önceki yıla kıyasla yaklaşık olarak %45 oranında artan üretim değeri 1933 yılında en yüksek seviyesini görerek 1.491.900.000 rubleye kadar ulaşmıştır.

Ayrıca BBYP'nin temel amaçları arasında salt olarak Sovyetler Birliği'ni iktisadi yönden kalkındırılmaya çalışılması olarak görmek sınırlı bir anlayış olacaktır. Sovyetler Birliği'nin sahip olduğu devlet karakteri ve ideolojisi düşünüldüğünde evrensel bir çapta proleter ihtilalinin gerçekleşmesi veya gerçekleştirilmesi için sözü geçen dönemde bir tür yöntem değişikliğine gidildiği çıkarımı yapılabilir. Evrensel

³⁶⁵ BBP döneminde Sovyetler Birliği'nin endüstri alanındaki diğer gelişim göstergelerini görmek için ayrıca bkz: Tsetralnoye Upravleniye Narodno- Hozyaiystvennogo Uçete Gosplana SSSR, *Sotsialistiçeskoje Stronitelstvo SSSR (SSCB'nin Sosyalist İnşası)*, *Statistiçeskiy Yejegodnik (İstatistik Yıllığı)*, Moskova: Tsunhu Gosplana SSSR- V/O Soyuzorguçet, 1934, ss. 98-109.

bir çapta proleter ihtilalinin gerçekleşmesi/gerçekleştirilmesi fikriyatı 20. yüzyılın başlarında genel olarak çatışma, savaş ve politik faaliyetlerin yoğunluğundan beslenerek ortaya çıkmıştır. Bu fikriyatın yöntem olarak Sovyetler Birliğı açısından öncelikle iktisadi yapının güçlendirilerek evrensel bir çapta proleter ihtilalin gerçekleştirilmesini BBYP'nin amaçlarının neler olduğuna bakılarak anlaşılması mümkündür. Bu yöntemin tam olarak nasıl değıştığının anlaşılması için Stalin'in BBYP hakkında da söylemlerde bulunduğu 7 Ocak 1933 tarihli raporuna göz atmak yardımcı olacaktır.

Stalin BBYP'nin önemini vurgularken zaman ilerledikçe bu planın “... *Sovyetler Birliğı'nin özel meselesi değıl, bütün uluslararası proletaryanın meselesi olduğunu göstermiştir*” vurgusunu yapmıştır. Ayrıca Stalin, daha çok Soğuk Savaş dönemi terminolojisinde çokça kullanılan Doğı Bloğı ve Batı Bloğı devletleri sınıflandırmasını, BBYP temelinde 1933 yılında şöyle tanımlamıştır: “...*Bütün dünya hemen iki kampa ayrıldı. Bize durmadan sövüp sayanların kampı ve Beş Yıllık Plân'ımızın başarısına şaşırانların kampı.*”³⁶⁶ Stalin konuşmasının devamında BBYP temelinde uluslararası çapta proleter ihtilalinin gerçekleşmesi dinamiğini nasıl etkilediğı/etkileyeceğini şöyle belirtmiştir:

Ayrıca bizim, bütün dünya da giderek büyüyen kendi kampımız var: SSCB İşçi sınıfının başarılarına sevinen, dünya burjuvazisini dehşete düşürerek SSCB'yi desteklemeye hazır olan kapitalist ülkelerdeki işçi sınıfı kampı. Bütün bunların anlamı, Beş Yıllık Plân'ın uluslararası öneminin, başarı ve kazanımlarının, uluslararası öneminin kuşkuya yer bırakmamasıdır. Bütün bunların anlamı, kapitalist ülkelerin proleter devrime gebe oldukları ve proleter devrime gebe oldukları için de burjuvazinin, Beş Yıllık Plân'nın başarısızlıklarından devrime karşı yeni bir argüman çıkarmak istemesi, proletaryanın ise, tam tersine, Beş Yıllık Plân'ın başarılarından, dünyanın bütün burjuvazilerine karşı, devrim için yeni bir argüman çıkarmaya çalışması ve gerçekten de çıkarmasıdır. Beş Yıllık Plân'ın başarıları, kapitalizme karşı bütün ülkelerinin işçi sınıflarının devrimci güçlerini seferber ediyor- bu tartışmasız bir gerçektir. Birinci Beş Plân'nın uluslararası devrimci öneminin, gerçekten de ölçülemez olduğuna kuşku olamaz.³⁶⁷

³⁶⁶ J.V. Stalin, *Eserler*, Çev: Saliha N. Kaya, Birinci Baskı, Cilt: 13: Temmuz 1930- Ocak 1934, Ankara: İnter Yayınları, 1992, ss. 149, 157-158.

³⁶⁷ Stalin, 1992, s. 158.

Bu sözlerin Stalin tarafından açık bir şekilde dile getirilmesinin temel nedenleri arasında 1929 Ekonomik Krizi'nin kapitalist üretim ilişkilerine sahip devletlerin özellikle iktisadi yönden çöküş içerisine girmesinde aranabilir. Ayrıca Stalin'in BBYP' nin temel görevlerini sıralarken “*sosyalist ekonomi biçimleri cephesini genişletmek*” sözüyle statükocu bir yaklaşımdan uzak olduğunun anlaşılması da mümkündür.³⁶⁸ Stalin tarafından BBYP hakkında sarf edilen bu sözler bu planın sadece iktisadi bir yön taşımadığı, bunun yanında ideolojik bir karaktere de sahip olduğu söylenebilir.

4.1.1. Yeni Bir Ticaret Antlaşmasının Gerekliliği

Her iki devlet arasında imzalanan 1927 tarihli Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması'nın 1931 yılına gelindiğinde artık karşılıklı ticari faaliyetleri istenilen biçimde düzenleyemediği görülmüştür.³⁶⁹ İkili ticari ilişkilerde yaşanan bu sorunun temel nedenlerinden biri daha önce de söz edildiği gibi Sovyetler Birliği açısından YEP'in (1921-1928) esasen kapitalist özellikler³⁷⁰ göstermesiyle de ilgili olmuştur.³⁷¹ Dönemin ilk Dış Ticaret Halk Komiseri olan Leonid Borisoviç Krasin, YEP sonucunda ortaya çıkan ticaret politikası sonucu, Sovyetler Birliği'nde “*özel ticaretin yeniden başladığını*” ve bu durumun giderek “*dış ticaret tekeli kırılmaya çalışarak, Dış Ticaret Halk Komiserliği*” üzerinde baskı oluşturduğunu belirtmiştir.³⁷² Özel ticaretin yeniden canlanması, “NEPmen”³⁷³ diye adlandırılan özel tüccarları ortaya

³⁶⁸ Stalin, 1992, s. 159.

³⁶⁹ Vandov, s. 227.

³⁷⁰ YEP'in kapitalist özellikler gösterdiğine dair söylemlerin neler olduğuna çalışmanın ikinci bölümde değinilmiştir.

³⁷¹ Z. Foster, *The Russian Revolution*, Chicago: The Trade Union Educational League, [y.t.y], s. 93.

³⁷² Olcay Geridönmez (Çev.), *Yönetmeyi Nasıl Öğrendik?, Sovyet İktidarının İlk Yıllarında Lenin'den Anılar*, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2010, s. 197.

³⁷³ Bu kesime dahil olanlar arasında zanaatkarlar, spekülâtörler, üreticiler, finansörler gibi kişiler de bulunmuştur. Bu kişiler sokaklarda ya da şehir meydanlarında YEP boyunca alım-satım ile uğraşmışlardır. Emma Goldman YEP sonucu ortaya çıkan bu durumu şöyle betimlemiştir: “... Moskova geniş bir pazara haline geldi. Ticaret yeni din oldu. Mağazalar ve dükkanlar bir gece de birdenbire palazlandılar.” Walter G. Moss, *A History of Russia*, Volume: 2: Since 1855, London: Anthem Press, 2005, s. 229. Dönemin gazetecilerinden biri olan Maurice Hindus ise NEPmen hakkında “yeni bir kelimenin türediğini ve Rusya'yı ziyaret etmeyen birisinin bunun hakkında hiçbir fikri olmayacağı” söylemiş ayrıca NEPmen'i “*yozaşmanın sembolü*” olarak görmüştür.; Alan M. Ball, *Russia's Last Capitalist: The Nepmen, 1921-1929*, Berkeley: Los Angeles: California: University of

çıkarmış ve bu kişilerin sayıları kısa bir zaman zarfında giderek artmaya başlamıştır.³⁷⁴ Böylece NEPmen olarak isimlendirilen kişilerin de Türkiye’de ticaret ile uğraşan kişilerle iletişime geçerek antlaşma imzalayıp ticari faaliyet yürütmeleri, Sovyetler Birliği’nin devlet tekeline dayalı iktisadi sistemi göz önüne alındığında kabul edilemez bir durumu ortaya çıkarmıştır.³⁷⁵ Dikkat edilmelidir ki her iki devlet arasında imzalanan 1927 tarihli Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması sırasında Sovyetler Birliği’nde YEP (1921-1928) halen yürürlükte olan bir program olmuştur. Bundan dolayı 1931 yılına gelindiğinde YEP’ in ticari faaliyetler alanında tanıdığı serbestlik ortadan kalkmıştır. Bu imtiyazların ortadan kalkması Sovyetler Birliği’nin Türkiye ile yeni bir ticaret antlaşmasının imzalaması ihtiyacını gerektirdiği söylenebilir. Ayrıca her iki devlet arasındaki ticaret hacminin³⁷⁶ giderek artması yeni bir ticaret antlaşmasının varlığını gerekli kılmış olduğu yorumu da getirilebilir. Bahsi geçen nedenlerden dolayı Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında 16 Mart 1931 yılında yeni bir ticaret antlaşması imzalanmıştır.³⁷⁷ Bu ticaret antlaşmasının detaylarının neler olduğuna geçilebilir.

California Press, 1990, s. 15.; Lewis Siegelbaum, “Nepmen”, <http://soviethistory.msu.edu/1924-2/nepmen/>, (27 Eylül 2018).

³⁷⁴ Dobb, s. 141.

³⁷⁵ Vandov, s. 227.

³⁷⁶ 1927 yılı sonunda Türkiye’nin Sovyetler Birliği ile olan dış ticaret hacmi 13.122.172 lira iken, bu değer 1929’ da 21.889.000 liraya kadar yükselmiş, 1930 yılına gelindiğinde ise bu değer 18.266.000 liraya düşmüştür. Fakat 1923-1927 arası dönem göz önüne alındığında her iki devlet arasındaki ticaret hacminin belirtilen dönem aralığından sonra büyüme göstermesi yeni bir ticaret antlaşmasının imzalanması gerektiğini düşündürmüş olduğu söylenebilir.; Ticaret hacimlerini görmek için ayrıca bkz: Tablo-27, 28, 65, ss. 78, 79, 129.

³⁷⁷ NKİD SSSR, *Sbornik Deiystvuyushih Dogovorov, Soglaşeniyy i Konventsiiy, Zaklyuçennih s İnostrannimi Gosudarstvami (Yabancı Devletler ile Yapılmış Olan Mevcut Antlaşmalar, Paktlar ve Sözleşmeler Koleksiyonu)*, Sayı: VII: Deiystvuyuşie Dogovori, Soglaşeniya i Konventsii, Vstupivşie v Silu Mejdu Yanvary 1931 goda i Yanvary 1933 goda (1 Ocak 1931 ve 1 Ocak 1933 Yılları Arasında Yürürlüğe Giren Mevcut Antlaşmalar, Paktlar ve Sözleşmeler), Moskova: Gosudarstvennoe İzdatelstvo Sovetskoe Zakonodatelstvo (GİSZ), 1933, s. 104.

4.1.2. 16 Mart 1931 Tarihli Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması

16 Mart 1931 tarihli Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması'nın³⁷⁸ imzalanma tarihi her iki devlet için dönemin şartları da düşünüldüğünde önemli bir konumda olan 16 Mart 1921 tarihli Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nın (Moskova Antlaşması) tarihine denk getirilmiştir.³⁷⁹ Siyasi bir antlaşma niteliği taşıyan Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması ile bir ekonomik nitelik taşıyan Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması'nın benzer ay ve güne denk getirilerek imzalanmış olması, her iki devlet arasındaki politik ilişkilerin iktisadi ilişkileri nasıl kuvvetlendirdiğinin vurgulanması açısından önemlilik arz etmiştir denebilir.

Moskova'da imza edilen 16 Mart 1931 tarihli Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması'na, Türkiye tarafı adına Hüseyin Ragıp Bey, Sovyetler Birliği tarafı adına ise Karahan imza koymuştur.³⁸⁰ Antlaşmanın temel misyonu “...*dostane münasebetleri takviye ve iki memleketin iktisadî münasebetlerinin inkişafına hizmet etmek, kezaik memleketlerinde tebaalarının ikamet şartlarını tanzim eylemek...*” olarak belirtilmiştir.³⁸¹ Antlaşma toplam 30 maddeden ve bir ek protokolden oluşmuş ve iki nüsha şeklinde düzenlenmiştir.³⁸²

Antlaşmanın dikkat çeken maddelerine göz atılacak olunursa, Madde-6' ya göre “*her birinin ülkesine girmiş olan diğer Taraf vatandaşları bu ülkede en ziyade müsaadeye mazhar millet vatandaşları...hakkında tatbik edilen esasların aynına tebaan sınaî ve ticarî faaliyette ve fikrî ve bedenî mesaide bulunabileceklerdir...*” tanımlaması yer almıştır.³⁸³ Madde-8'e bakıldığında Madde-6'da olduğu gibi

³⁷⁸ 16 Mart 1931 tarihinde imzalanan Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması, 22 Temmuz 1931 Çarşamba günü TBMM'de kabul edilmiştir.; *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre (Dönem) 4, İnikat (Toplantı) 34, Cilt 3, 22 Temmuz 1931, s. 319.

³⁷⁹ Vandov, s. 227.; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasî Andlaşmaları*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1965, s. 7. Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nın tam metni için ayrıca bkz: ss. 10-16.

³⁸⁰ NKİD SSSR, 1933, s. 104.; Degras, s. 479.; Vandov, s. 227.

³⁸¹ *Resmî Gazete (RG)*, 5 Ağustos 1931, Sayı: 1865.

³⁸² Antlaşmanın Rusça tam metni için bkz: NKİD SSSR, 1933, ss. 95-107.; Antlaşmanın İngilizce tam metni için bkz: Degras, ss. 479-490.; Antlaşmanın Türkçe tam metni için bkz: RG, 5 Ağustos 1931, Sayı: 1865.; Antlaşmanın Fransızca tam metni için bkz: “Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetist Sosyalist Cumhuriyetler İttihadı Hükümeti Arasında Mün'akit Ticaret ve Seyrüsefain Mukavelenamesi ve Protokol”, *Uluslararası Antlaşmalar*, <http://ua.mfa.gov.tr/>, (3 Ekim 2018).

³⁸³ RG, 5 Ağustos 1931, Sayı: 1865, s. 724.; Degras, s. 481.; NKİD SSSR, 1933, s. 97.

“antlaşmaya imza koyan devletlerin vatandaşları taraflardan birinin devlet sınırlarına girdiğinde benzer haklara sahip oldukları” vurgulanmış ve “...*başka veya daha yüksek vergilere...*” maruz kalmayacakları belirtilmiştir.³⁸⁴

Madde-9 ise “Sovyetler Birliği’nin dış ticaretinin devlet tekeline olduğu” ve bu durumun “Türkiye tarafından dikkate alınması gerektiği” vurgusu yapılarak, Türkiye’nin Sovyetler Birliği’nin “ticaret temsilciliklerine ve ofislerine kendi sınırları içerisinde olanak sağlayacağı” üç farklı bentten söz edilmiştir. Bu bentlerde söz edilenler genel olarak “Sovyetler Birliği’nin dış ticaretinde yararının gözetilmesi, ikili ticari ilişkilerin halihazırdaki antlaşma gereği düzenlenmesi” ve son olarak “Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında gerçekleşen ticari ilişkilerin geliştirilmesine yardımcı olması” olarak kararlaştırılmıştır. Madde-14’te ise Sovyetler Birliği’nin Türkiye’de “İzmir, İstanbul, Mersin, Trabzon, Erzurum, Konya ya da Eskişehir’de şubeler açması”³⁸⁵ konusunda anlaşmaya varılmıştır. Bunun yanında “Sovyetler Birliği, Türkiye’ye “Batum’dan ticari malların giriş çıkışı için serbest geçiş hakkı”³⁸⁶ da tanımıştır. Madde-30’a bakıldığında antlaşmanın her iki taraf açısından feshedilebilmesi hakkının doğması için bir yıllık süre tanınmıştır.³⁸⁷

16 Mart 1931 tarihli Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması’nın TBMM’de 22 Temmuz 1931 yılının otuz dördüncü birleşiminde kabul edildiği vakit Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki ticari faaliyetler, dostluk ve ekonomik ilişkiler üzerine milletvekilleri görüşlerini belirtmiştir. Bunun yanında her iki devlet arasında imza edilen ticaret antlaşması hakkında milletvekilleri çeşitli şüphelerini de dile getirmiştir. Örneğin Eskişehir Milletvekili Emin (Sazak) ³⁸⁸, imza edilen ticaret antlaşması hakkındaki endişesini şöyle dile getirmiştir:

³⁸⁴ RG, 5 Ağustos 1931, Sayı: 1865, s. 724.; Degras, s. 482.; NKİD SSSR, 1933, s. 98.

³⁸⁵ Benzer madde 11 Mart 1927 tarihli Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması’nın 15. Maddesinde yer almıştır.; Degras, s. 169.

³⁸⁶ Benzer maddeyi 11 Mart 1927 tarihli Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması’nın 18. Maddesinde de görmek mümkündür.; Degras, 170.

³⁸⁷ RG, 5 Ağustos 1931, Sayı: 1865, ss. 724, 725, 726.; Degras, ss. 482, 483, 488.; NKİD SSSR, 1933, ss. 98, 99, 100, 104.

³⁸⁸ Emin Bey, 1945 yılının Mayıs ayında bütçe görüşmeleri sırasında Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) içerisinde ilk muhalif duruş gösterenler arasında yer almıştır. 1947’in Ocak ayına gelindiğinde Celal Bey Demokrat Parti (DP)’nin genel başkanlığına seçilirken, Emin Bey genel idare kurulunun

Rusya bizden üzüm alacak, bizden aldığı üzümü götürüp de bizim üzüm göndereceğimiz pazarda satarsa, o istihlâk pazarımızı kaybetmiş oluruz. Bizim maksadımız; on beş milyon liralık eşyayı Rusyada ve Rusya nüfusuna istihlâk ettirmektir... Yoksa bizden aldığı bu on beş milyon liralık eşyayı istihlâk pazarlarımız olan İngilterede, Almanyada, Fransada satarsa şüphesiz bu, lehimize olmaz... Hükümetten sordum, böyle bir şey konuşuldu mu? Dediler ki böyle bir şey varit değildir ve olamaz, bu mallar Rusya dahilinde istihlâk edilecektir... En sıkı zamanlarda Rusya dostumuzdur diyoruz. Hükümetimiz bu dostlukta daima sadıktır. Millette de aynı his vardır... Bizden alacağı malı her hangi bir istihlâk pazarımızda satarsa, hiç almaması daha hayırlı olur. Eğer Hükümet bu hususu Rusya ile konuşursa böyle bir şeye mahal kalmaz zannederim...³⁸⁹

Emin Bey'in konuşmasından da anlaşılacağı üzere temel endişesi Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nden ihraç ettiği ürünlerin başka devletlere satması üzerine ortaya çıkabilecek bir durumdan, Türkiye'nin benzer ürünleri ihraç ettiği devletlerdeki pazar payını kaybetmesi üzerine olmuştur.

Emin Bey'in bu endişesini Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey şöyle cevaplamıştır:

...bizden mal alıp başka yere götürmek meselesini ve Türkiye'yi izrar (zarar verme) edecek bir ticarî muameleye girişmek hususunu Sovyetlerden asla beklemiyorum. Aramızdaki mevcut münasebatla kabili telif bulmadığımız içindir ki, gayri varit görüyoruz. Herhangi bir yanlışlık olursa derhal nazarı dikkatlerini celbederiz ve şimdiye kadar olduğu gibi ehemmiyetle nazarı itibara alırlar ve müsbet neticeye vardırırlar.³⁹⁰

Tevfik Rüştü Bey'in Emin Bey'in endişesine karşı sarf ettiği sözlerden Sovyetler Birliği'ne olan güvenin açık bir şekilde belirtildiğini ve böyle bir durumun ortaya çıkmasının olası olmadığını anlamak mümkündür. Ayrıca belirtmek gerekir ki Emin Bey tarafından, gerçekleştirilmesi pek de mümkün olmamasına rağmen kereste ihracatı konusunda bir öneride bulunmuştur. Emin Bey'in önerisi³⁹¹ şu şekilde olmuştur:

oluşturulması sırasında en çok oyu alan kişi olmuştur.; Cem Eroğlu, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1990, ss. 9, 24.

³⁸⁹ T.B.M.M. *Zabıt Ceridesi*, Devre 4, İnikat 34, Cilt 3, 22 Temmuz 1931, s. 315.

³⁹⁰ T.B.M.M. *Zabıt Ceridesi*, Devre 4, İnikat 34, Cilt 3, 22 Temmuz 1931, s. 316.

³⁹¹ Bu önerinin temel nedeni Emin Bey'in şahsi çıkarlarının da ön planda olduğu, ticaret ile uğraştığı ve kereste fabrikasına/fabrikalarına sahip oluşunda aramak mümkündür. Ayrıca Emin Bey'in babası dönemin toprak ağalarından birisi olan Hacı Abdurrahman Ağa'dır.; Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, Yayın No: 6, ss. 409-410.

Hükûmetin Ruslara karşı gösterdiği çok samimi dostluğu millet te takdir etmektedir. Malûmya kara gün dostudur derler. Bu, Türklerin çok eski bir darbu meseledir. Acaba dostluk iktisadi sahalara da teşmil edilmez mi?... Meselâ bizim Mısır ve Yunanistana 78 000 metre mikâbı kadar kereste ihracatımız vardır... Onlarda kereste müstahsili bu pazarlara kereste ihracatı yapmamalıdır. Zamanın akidei siyasiyesi budur. Dostluktan bu maksat çıkar, yoksa kuru kuru dostluğun hiçbir faidesi yoktur.”³⁹²

Bursa Milletvekili Rüştü Bey ise “Sovyetler Birliği’ne ihraç edilen zeytin ve ipek böceği tohumundan” söz ederek özellikle “salamura zeytin ihracının önemi üzerinde durmuş” ve “zeytin fiyatlarının daha önceden 60-70 kuruş dolaylarında iken bu fiyatın şu an 20 kuruştan³⁹³ bile satılamadığından” söz etmiştir. Fiyatların bu denli düşük seyretmesinin sonucunu Rüştü Bey “zeytin üreticilerinin artık zeytin üretimi için gerekli emeği harcamadığını ve zeytinciliğin giderek zarar gördüğünü” belirtmiştir. Ayrıca Rüştü Bey “iki devlet arasında antlaşmalar olmasına karşın tüccarların halen sıkıntılar çektiğini, transit geçiş bölgelerinde de sorunlarla karşılaştığını” vurgulamıştır.³⁹⁴

Bütçe Encümeni Başkanı Hasan Fehmi Bey “Türkiye’nin diğer devletler ile ihracat ve ithalat konusunda herhangi bir kısıtlama olmadığını fakat Sovyetler Birliği’nin sahip olduğu yapının farklılık göstermesinden dolayı Türkiye’deki tüccarların tam kontrollünde olmadığını ve zorluklar yaşadığını” belirmiş öte yandan “Sovyetler Birliği ile imza edilen ticaret antlaşmasının Türkiye’nin çıkarlarını koruyan bir yapıda olduğundan emin olduğunu” söylemiştir. Denizli Milletvekili Mazhar Müfit Bey ise “*Siyasette ticarete, iktisadiyatta dostluk olmaz*” sözlerini sarf etmiş fakat “Türkiye’nin Sovyetler Birliği ile olan dostluğun farklı bir noktada olduğunu” her iki devlet arasındaki bu dostluğun “*metin ve rasin (sağlam)*” bir yapıda

³⁹² T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 4, İnkat 34, Cilt 3, 22 Temmuz 1931, s. 316.

³⁹³ Fiyatlardaki yükselme sanayi ürünlerinde görülmüşken, fiyatların sabit kalması veya düşüş ile sonuçlanması ise tarım ürünleri üzerinde etkisini göstermiştir. Tarım fiyatlarındaki bu düşme daha önce de söz edildiği gibi 1929 yılında yaşanan ekonomik kriz sonrasında gerçekleşmiş, özellikle tarım ürünleri ihraç eden devletlere olumsuz yansımaları daha fazla hissedilmiştir.; Tevfik Çavdar, *Yüz Yıllık Pahalılık*, Birinci Baskı, Ankara: Ülke Yayınları, 1983, s. 87. Örneğin tarım ürünlerinin ticaret borsalarındaki fiyatlarına bakılacak olunursa İstanbul’da 1 okka (1.283 kg) sert buğdayın 1928 sene sonu ortalama fiyatı 16.52 kuruşken, 1931 sene sonu ortalaması ise 6.29 kuruşa kadar düşmüştür. Bunun yanında Ege Bölgesi’nde 1930 senesinde 32.000 ton olan zeytin yağı üretimi, 1931 senesinde 9.000 tona kadar düşmüştür.; Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1932, Cilt: 5, s. 200, 311.

³⁹⁴ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 4, İnkat 34, Cilt 3, 22 Temmuz 1931, ss. 315, 316.

seyrettiğini dile getirmiş ancak “her iki devlet arasında herhangi bir sorunun çıkması durumunda da bu antlaşmanın geçersiz kılınması gerektiği” üzerine durmuştur. Sözlerini ise tekrardan “Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında dostluğun yakınlığından” söz ederek bitirmiştir. Bunun yanında Cebelibereket Milletvekili İbrahim Bey “Sovyetler Birliği ile olan ticari faaliyetlerde portakal ihracatında birçok aracı kişilerin olduğunu ve bu durumun zararlı sonuçlandığını” belirtmiş bunun üzerine Tevfik Rüştü Bey söz alarak “bu durumun ortaya çıkmasının halihazırda imza edilen ticaret antlaşmasından önce olduğu, yeni ticaret antlaşmasında buna dikkat edildiğini” söyleyerek cevap vermiştir. Benzer ithalat ve ihracat sorunları da diğer milletvekilleri tarafından dile getirildikten sonra 16 Mart 1931 yılında her iki devlet arasında imza edilen Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması 22 Temmuz 1931 yılında TBMM’de kabul edilmiştir.³⁹⁵ Antlaşma 9 Eylül 1931 tarihinde ise yürürlüğe girmiştir.³⁹⁶

16 Mart 1931 tarihli ticaret antlaşmasından sonra her iki devlet arasında 1932 yılının Nisan ayında ek bir ticaret antlaşması daha yapılmıştır. İmza edilen ticaret antlaşması gereği Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında ticaretin dengeli bir yapıya oturtulması ve karşılıklı eş değerde ithalat ve ihracat yapılması kararlaştırılmıştır.³⁹⁷ 17 Nisan 1932 tarihli ticaret antlaşmasının geçerlilik süresi 2 yıl kadar olmuştur. Fakat 18 Nisan 1934 tarihli bir kararname ile “geçen devreye ait hesapların görülebilmesini” sağlamak adına 1 Temmuz 1934 yılına kadar uzatılmıştır.³⁹⁸

Her iki devlet arasında imza edilen ticaret antlaşmaları sonrası ilişkilerin boyutu bu dönemde politik alanda da devam etmiştir. Özellikle Türkiye ve Sovyetler Birliği’nin uluslararası alanda diğer dönemlere kıyasla daha fazla görünür olmaya başlaması her iki devletin bu konularda iletişim halinde olmasını gerektirmiştir. Örneğin Türkiye’nin Cemiyet-i Akvam (Milletler Cemiyeti)’a üyeliği³⁹⁹ söz konusu

³⁹⁵ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 4, İnkat 34, Cilt 3, 22 Temmuz 1931, s. 317.

³⁹⁶ BCA, 030.018.01.02.23.62.015.; NKİD SSSR, 1933, s. 107.

³⁹⁷ Vandov, s. 229.

³⁹⁸ BCA, 030.0.18.01.02.44.23.004.

³⁹⁹ İsmet Paşa’nın Sovyetler Birliği’ne ziyareti sonrasında Türkiye’nin MC’ ye üyeliği 18 Temmuz 1932 yılında gerçekleşmiştir. Sovyetler Birliği’nin MC’ ye giriş tarihi ise 1934 yılının Eylül ayında olmuştur.; İsmail Soysal, *Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Kılavuz (1919-1993)*, İstanbul: Eren Yayınevi, 1993, ss. 47, 48.

olduğunda İsmet Paşa'nın bu dönemde Sovyetler Birliği'ne 1932 yılının Nisan ve Mayıs aylarını kapsayan günlerde bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta İsmet Paşa'nın Sovyetler Birliği'ne olan ziyaretinin sadece politik bir amaç taşımadığı olmuştur. Bu ziyaretin Türkiye için iktisadi yönden *“korumacı-devletçi sanayileşme dönemi”*⁴⁰⁰ (1930-1939) olarak adlandırılan yıllar arasında gerçekleştirilmesi düşünüldüğünde iktisadi yön de teşkil ettiği ayrıca söylenebilir. Özellikle İsmet Paşa'nın Sovyetler Birliği'ne gerçekleştirdiği ziyaret esnasında Sovyet uzmanlarına ya da bizzat Stalin'e çeşitli sorular sorarak sanayileşmeye dair bilgi edinmeye çalışmasında da anlaşılabilir.⁴⁰¹

Ayrıca bu dönemde cumhuriyetin onucu yılı kutlamaları için Sovyetler Birliği'nden Türkiye'ye bir heyetin gelmesi adına yemek verilmiştir. Bu yemekte İsmet Paşa genel olarak Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki dostluğu ve Sovyetler Birliği'nin iktisadi görünümünün nasıl olduğuna dair düşüncelerini dile getirmiştir. İsmet Paşa, bu konular hakkındaki düşüncelerini şöyle vurgulamıştır:

İktisadi, sınai, ziraî ve harsî bütün sahalarda girişilen muhteşem kalkınma eserinin orada gözlerimle gördüğüm fiili ve çok parlak neticeleri bir an olsun hatırımdan çıkmıyor. Fakat Moskova'yı anarken, bütün hatıraların üzerine Stalin'in büyük siması yükseliyor. Bu masadan kendisine hakkındaki derin takdirlerimi ve Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin bütün kardeşçe dostluğunu arz etmek isterim.⁴⁰²

Sonuç olarak 16 Mart 1931 tarihli Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması ve her iki devlet arasında imza edilen 1932 tarihli ek ticaret antlaşmasından sonra 1931-1934 yılları arasında Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında gerçekleşen dış ticaret değerlerinin hangi şekilde etki ettiğine geçilebilir. Böylece her iki devlet arasında gerçekleştirilen ticaret antlaşmaları ne dereceye kadar başarılı olup olmadığını da görmek mümkün olacaktır. **Tablo-84**'ten belirtilen dönem aralığında iki devlet arasındaki ihracat ve ithalat değerlerini görmek mümkündür.

⁴⁰⁰ Türkiye'nin dönemsel olarak iktisadi politikasının çözümlemesinde Boratav tarafından kullanılmış olan tanımlama.; Boratav, 1989, s. 7.

⁴⁰¹ İnönü, 1998, Cilt: 1, ss. 145-150.

⁴⁰² İsmet İnönü, *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler, 1933-1938*, İlhan K. Turan (Haz.) ,Ankara: TBBM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2003, s. 4.

Tablo-84: Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile Olan İhracat-İthalat Değerleri (1931-1934)

Yıl	Değer (Lira)		Değer (Sterlin)	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
1931	4.688.045	7.243.236	480.524	742.432
1932	5.437.163	5.942.269	733.760	801.926
1933	4.449.343	3.907.488	633.810	556.622
1934	3.642.968	3.911.494	571.895	614.049
Toplam	18.217.519	21.004.487	2.419.989	2.715.029

Kaynak: İstatistik Umum Müdürlüğü, 1940, ss. 163, 164.; Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1932, s. Celal Bayar, *Şark Raporu*, Birinci Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006, s. 73.

Tablo-84 göz önüne alındığında Türkiye'nin 1931 yılı sonunda Sovyetler Birliği'ne ihracat değeri 4.688.045 lira iken ithalat değeri 7.243.236 lira değerinde gerçekleşmiştir. 1931 tarihli ticaret antlaşmasından sonra ihracat değeri yaklaşık olarak %16'lık yükseliş ile 5.437.163 liraya çıkmış, öte yandan ithalat değerinde ise yaklaşık olarak %18'lik bir azalış ile 5.942.269 liraya düşmüştür. 1932 yılında ihracat değerindeki yükseliş 1933 yılı sonuna gelindiğinde, 1931 yılının gerisinde kalarak 4.449.343 liraya kadar inmiştir. İhracat değerindeki bu azalış 1934 yılı sonuna gelindiğinde bir önceki yıla kıyasla yaklaşık olarak %18'lik azalma göstererek 3.642.968 liraya kadar düşmüştür. Türkiye'nin bu dönem aralığında Sovyetler Birliği'nden ithalat miktarındaki azalış⁴⁰³ ithalat değerindeki düşüşe de yansımıştır. 1933 yılı sonundaki ithalat değeri bir önceki yıla kıyasla yaklaşık olarak %34 azalış göstererek 3.907.488 lira olurken, bu değer 1934 yılı sonunda cüzi bir değerde artış ile 3.911.494 liraya yükselmiştir. Türkiye'nin Sovyetler Birliği karşısındaki ticaret

⁴⁰³ 1931 yılında Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden ithal ettiği ürün miktarı 392.277 ton iken bu miktar 1932 yılına gelindiğinde 195.348 tona düşmüştür. Bu düşüş 1933 ve 1934 yılında devam etmiştir. 1933 yılında 99.298 ton olan ithalat miktarı 1934 yılı sonuna gelindiğinde 53.013 tona kadar gerilemiştir. Sovyetler Birliği'ne ihraç ettiği ürünlerin miktarı ise ithal ettiği ürünlerin aksine cüzi bir oranda kalmıştır. 1931 yılında ihraç ettiği ürün miktarı 24.338 ton iken bu miktar 1932 yılında bir miktar artarak 34.390 tona yükselmiştir. İhraç edilen ürün miktarındaki bu artış 1933 yılında 26.164 tona düşerken, belirtilen dönem aralığında en düşük ihraç miktarını ise 20.237 ton ile 1934 senesinde gerçekleştirmiştir.; Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, s. 35.

dengesi ve her devletin ticaret hacimleri toplamını sırasıyla **Tablo-85** ile **Tablo-86**'dan görmek mümkündür.

Tablo-85: Türkiye'nin Sovyetler Birliği Karşısındaki Dış Ticaret Dengesi (1931-1934)

Yıl	Dış Ticaret Dengesi	
	Değer (Lira)	Değer (Sterlin)
1931	-2.555.191	-261.908
1932	-505.106	-68.166
1933	+541.855	+77.188
1934	-268.526	-42.154

Kaynak: Tablo-84'te yer alan veriler baz alınarak hesaplanmıştır.

Tablo-86: Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile Olan Dış Ticaret Hacmi (1931-1934)

Yıl	Dış Ticaret Hacmi	
	Değer (Lira)	Değer (Sterlin)
1931	11.931.281	1.222.956
1932	11.379.432	1.535.686
1933	8.356.831	1.190.432
1934	7.554.462	1.185.944

Kaynak: Tablo-84'te yer alan veriler baz alınarak hesaplanmıştır.

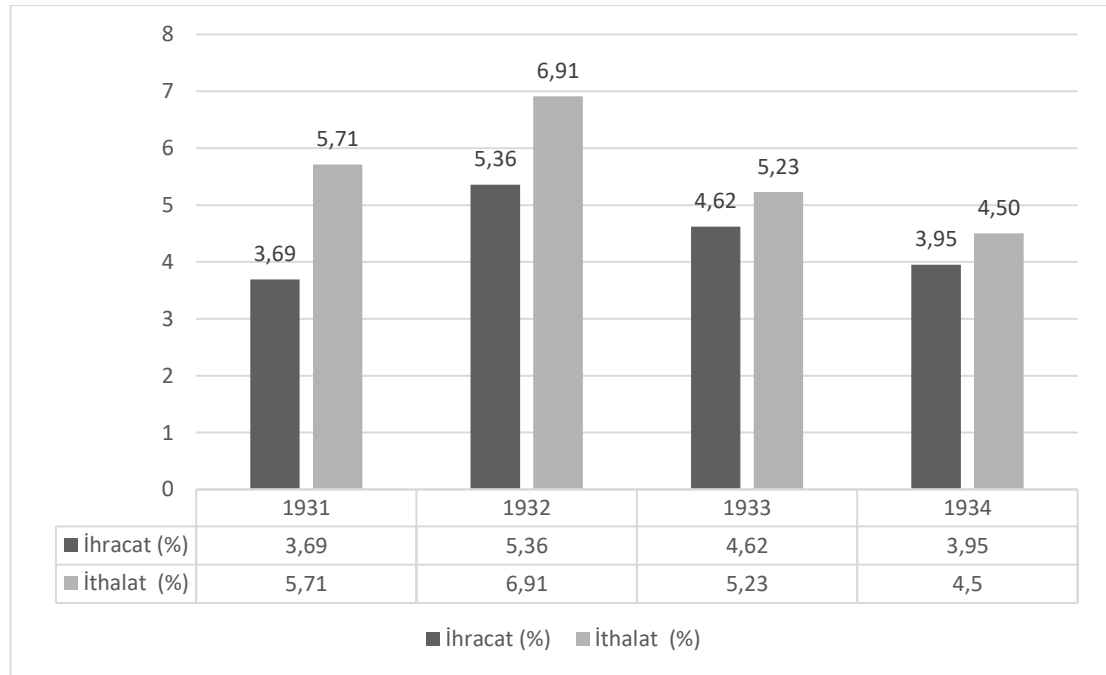
Tablo-85 ve **Tablo-86**'daki veriler ışığında düşünüldüğünde 1931 yılında Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne ihraç ettiği ürünlerin değeri, ithal ettiği ürünlerin değerine oranla düşük kalmış ve 2.555.191 lira dış ticaret açığı vermesi ile sonuçlanmıştır. Dış ticarete oluşan bu açık 1932 yılına gelindiğinde biraz daha kapanarak 505.106 seviyelerine kadar inmiştir. 1933 yılı ise 1932'den bu yana Sovyetler Birliği karşısında Türkiye'nin 541.855 lira ile ilk defa dış ticaret fazlasının verildiği tarih olmuştur.

1931 ve 1932 yıllarında imza edilen ticaret antlaşmaları doğrultusunda iki devlet arasındaki ticaret dengesinin sağlanması ilkesi 1932, 1933 ve 1934 yılları sonunda bir dereceye kadar başarı elde etmiş olduğu söylenebilir. Öte yandan dikkat edilmelidir ki, Türkiye'nin belirtilen dönemde Sovyetler Birliği karşısındaki dış ticaret dengesinin 1933 yılında lehine sonuçlanması ayrıca 1934 yılında ise diğer

yıllara kıyasla cüzi derecede dış ticaret açığı verildiği görülse bile **Tablo-86**'ya göz atıldığında ticaret hacminde de git gide daralmalar meydana gelmiştir. 1931 yılında her iki devlet arasındaki ticaret hacmi 11.931.281 lira iken bu değer 1932 yılında 11.379.432 liraya gerilemiştir. Türkiye'nin Sovyetler Birliği karşısında 1933 yılında ilk defa dış ticaret fazlası verdiğinde, ticaret hacmi bir önceki yıla kıyasla yaklaşık olarak %27 azalarak⁴⁰⁴ 8.356.831 liraya kadar gerilemiştir.⁴⁰⁵

Sonuç olarak her ne kadar Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile arasındaki ticaret hacmi daralma gösterse dahi genel dış ticaretindeki daralma da göz önüne alındığında, doğru bir karşılaştırma yapılması adına, Türkiye'nin 1931-1934 yılları arasında genel dış ticaretinde Sovyetler Birliği'nin payının ne olduğunun bilinmesi fayda sağlayacaktır.

Grafik-6: Türkiye'nin Genel Dış Ticaretinde Sovyetler Birliği'nin Payı (1931-1934)

Kaynak: Grafikte yer alan hesaplamalar Tablo-75 ve Tablo-84'teki veriler baz alınarak yapılmıştır.

1932 senesine bakıldığında Türkiye'nin bir önceki yıla oranla genel ihracatında daralma gözlemlenirken Sovyetler Birliği'ne olan ihracat değeri hem artış

⁴⁰⁴ Dış ticaret hacmindeki yüzdelik hesaplama ayrıca yapılmıştır.

⁴⁰⁵ Ayrıca Türkiye'nin 1933 yılında Sovyetler Birliği karşısında ticaret hacmindeki daralmayı Türkiye'nin genel dış ticaret hacminde de görmek mümkündür. Bkz: Tablo-77, s. 153.

göstermiş hem de genel ihracatında Sovyetler Birliği'nin payı %3,69'dan %5,36'ya yükselmiştir. Bu yüzdelik oran, Türkiye'nin genel ihracatında Sovyetler Birliği'nin payının 1923'ten bu yana en yüksek olduğu yıl olma özelliğini de göstermiştir. Benzer şekilde Türkiye daha önce de söz edildiği gibi ithalata getirilen sınırlandırmalar ile toplam ithalat değeri bir önceki yıla kıyasla yaklaşık olarak %32 oranında bir düşüş göstermesine rağmen, Sovyetler Birliği'nin genel ithalattaki payı %6,91'e kadar yükselmiştir. İthalat ve ihracat oranları, Türkiye'nin iktisadi devletçilik politikasının uygulama alanı bulduğu yıllar temelinde düşünüldüğünde, kayda değer bir oran olarak görülebilir. Ayrıca ikili ticaret antlaşmalarının hem ihracat hem de ithalat oranlarının yükselmesine etkisi göz önüne alındığında belli bir zaman aralığında başarı elde ettiği de söylenebilir. Öte yandan 1932 yılından sonra Türkiye'nin genel ihracat ve ithalatında Sovyetler Birliği'nin payı kademeli olarak azalma göstermiştir. 1933 yılında ihracatın payı %4,62, ithalatı payı %5,23'e 1934 yılına gelindiğinde ise ihracatın payı %3,95, ithalatın payı ise %4,50'ye kadar gerilemiştir. **Tablo-87**'den Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile olan ihracat ve ithalat değerleri görülebilir.

Tablo-87: Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile Olan İhracat-İthalat Değerleri (1931-1934)

Yıl	Değer (Ruble)		Değer (Sterlin)	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
1931	12.515.000	6.961.000	1.408.348	783.341
1932	5.498.000	5.762.000	809.422	848.289
1933	3.798.000	4.657.000	589.404	722.710
1934	5.438.000	2.870.000	926.137	488.785
Toplam	27.249.000	20.250.000	3.733.311	2.843.125

Kaynak: Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, s. 35.

Sovyetler Birliği'nin 1931-1934 yıllarını kapsayan dönemde Türkiye'ye toplam ihracat değeri 27.249.000 ruble kadar olmuştur. İhracat değeri belirtilen dönemler arasında 1931 yılında 12.515.000 ruble ile en yüksek seviyede gözlemlenirken, bu değer sonraki yıl yaklaşık olarak %56'lık gibi büyük bir oranda azalarak 5.598.000 ruble seviyesine gerilemiştir. İhracattaki bu gerileme 1933

senesinde de devam ederek 3.798.000 rubleye kadar düşmüştür. Bu değer Sovyetler Birliği'nin 1923'ten o ana kadar ki yapmış olduğu en düşük ihracat değeri olma özelliğini de göstermiştir.⁴⁰⁶ 1934 yılında ise ihracat değeri yaklaşık olarak %43 oranında bir artış ile 5.438.000 rubleye yükselmiştir. İthalat değerlerine bakılacak olunursa 1931-1933 yılları arasında keskin bir düşüş gözlemlenmezken, 1934 yılının ithalat değeri bir önceki yıla oranla yaklaşık olarak %38 oranında bir düşüş ile 2.870.000 rubleye kadar gerilemiştir.

Tablo-88: Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile Olan İhracat-İthalat Miktarları (1931-1934)

Yıl	İhracat (Ton)	İthalat (Ton)
1931	392.277	24.338
1932	195.348	34.890
1933	99.298	26.164
1934	53.013	20.237
Toplam	739.936	105.629

Kaynak: Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960, s. 35.

Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye ihracat miktarı **Tablo-88**'den gözlemlenebildiği gibi yıldan yıla azalış ile sonuçlanmıştır. 1931 yılındaki 392.277 ton olan ihracat miktarı 1932 yılında yaklaşık olarak %50 azalarak 195.348 tona gerilemiştir. Bu düşüş 1933 yılında da devam ederek 99.298 tona kadar inmiştir. Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye 1923 yılından beri 53.019 ton ile birlikte en düşük ihracatı ise 1934 yılında gerçekleşmiştir.⁴⁰⁷ İthal edilen ürün miktarlarına bakılacak olunursa 1931 yılında 24.338 ton kadar gerçekleştirilmişken, bu miktar 1932 senesinde yaklaşık olarak %43 oranında artarak 34.890 tona yükselmiştir. Bu yükseliş sonraki yıllarda devamlılık sergileyememiştir. 1933 yılında 26.164 ton olan ithalat, 1934 senesinde 20.237 tona kadar gerilemiştir.⁴⁰⁸

⁴⁰⁶ 1923-1931 yılları arasında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yapmış olduğu ihracat değerlerini görmek için ayrıca bkz: Tablo-34, Tablo-45, Tablo-65, ss. 85, 105, 129.

⁴⁰⁷ Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye 1923-1929 yılları arasında gerçekleştirdiği ihracat miktarlarını görmek için ayrıca bkz: Tablo-34, Tablo-45, ss. 85, 105.

⁴⁰⁸ İthalat ve ihracat miktarındaki yüzdelik değişimler ayrıca hesaplanmıştır.

Ayrıca Sovyetler Birliği, Türkiye'ye 1933 yılında 99.298 ton ihracat miktarı gerçekleştirirken bu miktarın 1934 senesine gelindiğinde 53.013 tona düşmesine rağmen **Tablo-87'**den de görüldüğü gibi ihracat değerinde bir artış meydana geldiği görülmüştür. Bunun nedeni Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye ihraç ettiği ürünler listesindeki değişimlerden kaynaklandığı görülmüştür. Örneğin 1933 yılında ihraç edilmeyen ürünler 1934 yılında "*makinelere ve ekipmanlar*" başlığı altında incelendiğinde yeni ihraç kalemlerinin yer aldığı görülmüştür. Bu başlık altında özellikle "*enerji ve elektrik ekipmanları*" yeni bir ihraç kalemi olarak 2.310 ton miktarıyla listeye girerken, 1933 yılında ihraç edilen "*yakıt, mineraller hammadde ve metaller, gıda ürünleri*"⁴⁰⁹, "*çiğ sebze ve hayvansal kökenli ürünler*" in 1934 senesinde ihracat miktarında ise düşüşler gözlemlenmiştir.⁴¹⁰ Örneğin "*yakıt, mineral hammadde ve metaller*" başlığı altında ihraç listesinde yer alan ürünlerin toplam ihracat miktarı 1933 yılında 92.620 ton iken 1934 yılında 43.001 tona düşmüştür. Fakat miktardaki bu düşüş ihracat değerinde azalışa sebebiyet vermemiş aksine arttırmıştır. Bunun nedeni Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye belirten başlık altında ihraç ettiği kömür, antrasit, petrol ve petrol ürünleri gibi maddelerin miktarında azalış göstererek, yeni bir ihraç kalemi olan ve "*diğer metal ürünleri*" adıyla tanımlanan maddelerin listeye girmiş olmasından kaynaklanmıştır.⁴¹¹ Ayrıca "*enerji ve elektrik ekipmanları*"nın bir tonluk fiyatının⁴¹² diğer ihraç ürünlerine nazaran daha yüksek bir seviye olması, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye ihraç ettiği ürün miktarı düşerken, ihracat değerini arttırmasını açıklayan nedenler arasındadır.

⁴⁰⁹ Özellikle gıda ürünlerinin ihracat miktarında büyük oranda düşüş gözlemlenmiştir. 1933 senesinde 312 ton olan miktar 1934 senesinde 9 tona kadar gerilemiştir.; Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960, s. 988.

⁴¹⁰ Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960, ss. 985-988.

⁴¹¹ Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960, ss. 986-987.

⁴¹² Rublenin 1950 yılındaki değeri baz alınarak tarafımızca yapılan hesaplamalar doğrultusunda "*enerji ve elektrik ekipmanları*"nın bir tonluk fiyatı yaklaşık olarak 2.633 ruble değerinde seyretmiştir. Karşılaştırma yapılabilmesi adına 1934 yılında örneğin "*petrol ve petrol ürünleri*" adı altında ihraç edilen ürünlerin bir tonluk değeri ise yaklaşık olarak 69 ruble olmuştur.; Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960, s. 985.

Tablo-89: Sovyetler Birliği'nin Türkiye Karşısındaki Dış Ticaret Dengesi (1931-1934)

Yıl	Dış Ticaret Dengesi	
	Değer (Ruble)	Değer (Sterlin)
1931	+5.554.000	+625.007
1932	-264.000	-38.867
1933	-859.000	-133.306
1934	+2.568.000	+437352

Kaynak: Dış ticaret dengesinin hesaplanmasında Tablo-87'deki verilerden yararlanılmıştır.

Sovyetler Birliği'nin Türkiye karşısındaki dış ticaret dengesine **Tablo-89'**dan bakılacak olunursa, 1931 yılında 5.554.000 ruble kadar dış ticaret fazlası vermiş olduğu görülür. Bu değer 1932 senesine gelindiğinde Sovyetler Birliği'nin 264.000 ruble değerinde dış ticaret açığı vermesiyle sonuçlanmıştır. Dış ticaret açığı 1933 senesinde artarak devam etmiş ve 859.000 rubleye çıkmıştır. Bu açık 1934 senesinde kapanarak, 2.568.000 ruble dış ticaret fazlası verilmiştir. Belirtilen dış ticaret fazlası daha önce de söz edildiği gibi yeni ürünlerin ihracat listesine girmesinden kaynaklanmıştır.

Tablo-90: Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile Olan Dış Ticaret Hacmi (1931-1934)

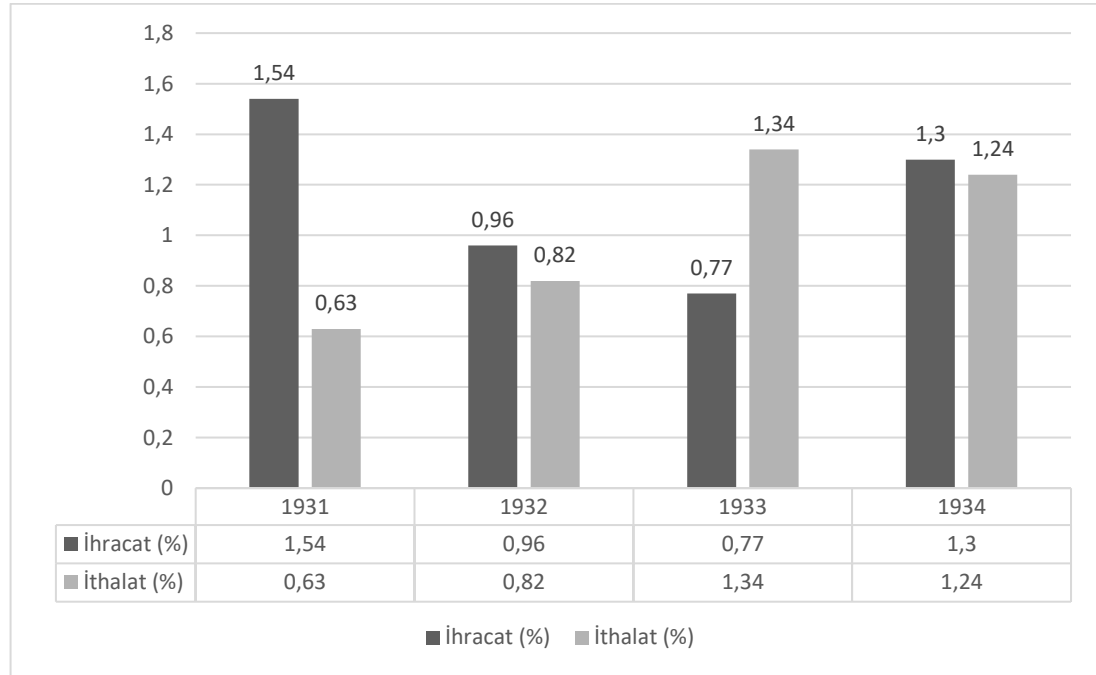
Yıl	Dış Ticaret Hacmi	
	Değer (Ruble)	Değer (Sterlin)
1931	19.476.000	2.191.689
1932	11.260.000	1.657.711
1933	8.455.000	1.312.114
1934	8.308.000	1.414.922
Toplam	47.499.000	6.576.436

Kaynak: Dış ticaret hacminin hesaplanmasında Tablo-87'deki verilerden yararlanılmıştır.

Her iki devlet arasındaki dış ticaret hacmi belirtilen dönem aralığında kademeli olarak düşme eğilimine girmiştir. 1931 yılında 19.476.000 ruble olan dış ticaret hacmi 1932 yılında yaklaşık olarak %42 oranında bir düşüş ile 11.260.000 rubleye gerilemiştir. Bu düşüş 1933 yılında devam ederek 8.455.000 rubleye, bir sonraki yıl ise cüzi bir değerde %1,74'lük azalış göstererek 8.308.000 rubleye kadar

inmiştir.⁴¹³ Bu dönem aralığında ise toplam ticaret hacmi 47.499.000 ruble olmuştur. Görüldüğü üzere her iki devlet arasında imza edilen ticaret antlaşmalarının dış ticaret hacminin büyümesine etki ettiği söylenemez. Son olarak belirtilen dönem aralığında Sovyetler Birliği'nin toplam ihracat ve ithalat değerlerinde Türkiye'nin payını **Grafik-7**'den görmek mümkündür.

Grafik-7: Sovyetler Birliği'nin Genel Dış Ticaretin 'de Türkiye'nin Payı (1931-1934)

Kaynak: Grafikte yer alan hesaplamalar tarafımızca Tablo-78 ve Tablo-87'deki veriler baz alınarak yapılmıştır.

Verilerden de anlaşılaçağı üzere Sovyetler Birliği'nin genel dış ticaretinde Türkiye'nin payı 1931-1934 yılları arasında oldukça düşük olmuştur. Özellikle 1932 ve 1933 yıllarında Sovyetler Birliği'nin toplam ihracatında Türkiye'nin payı geçmiş yıllara⁴¹⁴ oranla 1923'ten bu yana en düşük seviyelerini görmüştür. 1934 senesinde ise bir önceki yıla kıyasla ihracatın payı %1,30 dolaylarında seyretmiştir. Sovyetler Birliği'nin toplam ithalatında Türkiye'nin payı 1931-1933 yılları baz alındığında ithalat payının ihracata nazaran giderek artış göstermiş olduğu görülebilir. Fakat 1933

⁴¹³ Dış ticaret hacmindeki yüzdelik değişimler ayrıca hesaplanmıştır.

⁴¹⁴ Sovyetler Birliği'nin genel dış ticaretinde Türkiye'nin payının 1923/1924-1931 dönemi arasında ne kadar olduğunu görmek için ayrıca bkz: Grafik-2 ve Grafik-5, s. 106, 131.

yılında %1,34 oranına kadar yükselmiş olan ithalat payı 1934 yılına gelindiğinde %1,24'e düşmüştür.

4.1.3. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı Temelinde Sovyetler Birliği-Türkiye İktisadi İlişkileri

Türkiye'nin iktisadi yönden devletçilik anlayışına yönelmesiyle ortaya çıkan bir diğer konu bu anlayışın nasıl uygulanacağı doğrultusunda olmuştur. Genel olarak birçok yorum getirilen bu konuda genel kabul gören fikriyat "planlı" olarak iktisadi devletçiliğin hayata geçirilmesi olmuştur.⁴¹⁵ Türkiye'de planlı bir şekilde iktisadi devletçiliğin uygulamasında karar kılınmasının nedenleri arasında ise Sovyetler Birliği'nin BBYP temelinde özellikle Büyük Buhran'ın etkisinin görüldüğü yıllarda sanayi ve tarım alanında ilerlemeler kat etmesi olduğu söylenebilir. Ayrıca Türkiye açısından iktisadi kalkınma adına Sovyetler Birliği'nin uygulamış olduğu planlı iktisadi model haricinde farklı iktisadi model alternatifi veya diğer devletlerden destek alma arayışı dönem itibarıyla sınırlı kaldığı çıkarımı yapılabilir. Bunun nedeni daha önce de söz edildiği gibi Büyük Buhran'ın kapitalist üretim ilişkilerine sahip devletlerin iktisadi yönden zarar görmüş olmasında aramak mümkündür.

Bunun yanında Şevket Süreyya, Türkiye'nin 1930'lu yıllarda Sovyetler Birliği'nden destek alınmasının nedenleri arasında Milli Mücadele döneminde Sovyetler Birliği'nin maddi yardımlarının olduğunu ve "*Türk siyasetine ve iç işlerine herhangi bir müdahale meylî (eğilimi) ve misali (örneği)*" olmadığını gerekçe olarak göstermiştir.⁴¹⁶ Yerasimos ise bu durumu Türkiye'nin Lozan Antlaşması sonrası dış devletlerden borçlanma endişesine ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan dış borçların ödenmesi hususunun 1933 yılı öncesine kadar tam olarak bir sistematığa oturtulmamış olması göz önüne alındığında, dış devletlerin de Türkiye'ye borç verme konusunda pek de yanaşmadığını söylemiştir.⁴¹⁷

Çalışmanın üçüncü bölümde değinilen 1930 yılında iktisadi alanda atılımın sağlanması adına Ali İktisat Meclisi'nin görevlendirilmesi, raporların hazırlanması ve

⁴¹⁵ Tekeli ve İlkin, 1982, s. 134.

⁴¹⁶ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt: 1: 1884-1938, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011, ss. 411-412.

⁴¹⁷ Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye*, Çev: Babür Kuzucu, Cilt: 3: I. Dünya Savaşı'ndan 1971'e, İstanbul: Belge Yayınları, 1992, s. 131.

1930 yılında bir sanayi kongresinin toplandığı sıralarda öncelikle yerli özel sermayenin ikincil olarak ise yabancı sermayeden⁴¹⁸ umulan girişimlerin sonuçsuz kalması, sanayi alanında “devlet kapitalizmi” ne yönelimini gerektirmiş böylece 1932 yılında İsmet Paşa bu durumun çözüme kavuşturulması adına Sovyetler Birliği’ne bir ziyaret gerçekleştirme ihtiyacını doğurmuştur.⁴¹⁹

Bu ziyaretin politik yönünden ziyade daha çok iktisadi açıdan bir çözümlemesi yapılırsa, İsmet Paşa’nın hatıratında kaleme aldığı Sovyetler Birliği ziyaretinde çeşitli sualler ile planlı sanayileşmeye dair bilgi almaya çalıştığını görmek mümkündür. Fakat İsmet Paşa’nın hatıratından anlaşılan bu konu hakkında pek de başarılı olamadığıdır. Özellikle sanayi alanında yatırımın gerçekleştirilmesi için gerekli sermayenin nasıl ve nereden bulunacağı konusunda Stalin’in “*ihtiyaç maddesine bir kapık zam yapacak olsak, bizde milyarlar toplanır*” sözüne rağmen İnönü gerekli cevabı alamadığını belirtmiştir. Sonrasında “plan dairesi” ile görüştüğünü belirten İsmet Paşa sermaye sorununun nasıl çözüleceği üzerine cevap arama çabası ise hatıratında şöyle okunmaktadır:

Bir gün plan dairesine götürdüler. ...Adamla görüşüyoruz. Bana rubleden bahsediyor, sarf ediyoruz, diyordu. Ona da sordum: 'Parayı nereden buluyorsunuz?' O anlatırken, işte şu kadar ruble sarf edeceğiz, falan işin mali tarafı bu kadar rubledir, gibi laflar ediyordu. "Nedir bu ruble" dedim. Yüzüme baktı, cebinden bir altın ruble çıkardı, "Budur" dedi. Anladım, bana, altın değeri ile rubleyi göstermek istiyor. Fakat benim, rubleyi nereden buluyorsunuz sualimi cevaplandıramadı. Bir plana karar verip tatbik edecekleri zaman parasını nasıl bulduklarına dair bizim bildiklerimizden daha fazla bir usul ve kaynak gösteremediklerini anladım. Yani bildiğimiz gibi bir planı tatbik etmek için parayı kendimiz bulacağız, yetmeyen kısmı için dışarıdan döviz alacağız. Ya mahsulümüzün satışından döviz temin edeceğiz veya istikraz yapılacaktır. Başka bir tılsım olmadığı kanaatini edinmiş oldum.⁴²⁰

Ayrıca İsmet Paşa, Sovyetler Birliği ziyareti sırasında 8.000.000 altın dolarlık kredinin Sovyetler Birliği tarafından Türkiye’ye sanayi alanında kullanımı için verilmesine dair mutabakat sağlamıştır.⁴²¹

⁴¹⁸ Amerikan, Fransız ve İtalyan sermayeleri.

⁴¹⁹ Tezel, 1982, ss. 266-267.

⁴²⁰ İnönü, 1998, ss. 145-148.

⁴²¹ İnönü, s. 150.; Vandov, s. 233.; Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010, s. 129.

İsmet Paşa ve heyetinin ziyareti sona ererken tekstil uzmanları Kamil İbrahim Bey ve Ahmet Şerif Bey Sovyetler Birliği'nde kalarak gözlemlerde bulunmuş, yetmiş yakın sanayi tesisini ziyaret etmiştir. BBYP doğrultusunda Sovyetler Birliği'nde sanayi alanındaki gelişmeleri yerinde gözlemlemiş ve olumlu tespitlerde bulunmuştur. Özellikle tekstil sanayinin Türkiye'de gelişiminin sağlanması adına Sovyetler Birliği'nden büyük bir miktarda teçhizatın ithal edilebilir olduğu kanısına varmışlardır.⁴²²

Planlı sanayileşme hamlesi ekseninde inşa edilecek sanayi kuruluşlarının ve sonrasının nasıl bir şekilde yürüteceği sorunu ise Devlet Sanayi Ofisi (DSO)'nin kurulmasıyla çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır.⁴²³ DSO 1932 yılının Temmuz ayında 2058 kanun numarasıyla mecliste kabul edilmiştir. Toplam on sekiz maddeden oluşan kanunun birinci maddesinde DSO'nun kuruluş gerekçesi şöyle belirtilmiştir:

Devlet teşebbüsü şeklinde kurulacak sanayi müesseslerinin doğrudan doğruya veya bilvasıta (dolaylı) tesisine hizmet ve kanunu mahsusu ile kurulanlardan maada (diğeri) Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası tarafından idare edilmekte olanlarla Devlet sermayesi ile tesis edilmiş ve edilecek her türlü fabrikaları ve Devlet iştiraklerini idare ile mükellef olmak üzere İktisat Vekaletinin murakabesi (denetimi) altında hükmi şahsiyeti haiz ve üçüncü şahıslarla olan bilcümle (aynı) münasebat ve muamelelerinde ticaret ve hususî hukuk ahkâmına tâbi bir (Devlet Sanayi Ofisi) teşkil edilmiştir.⁴²⁴

Ayrıca kanun dördüncü maddesinde toplam beş bentten oluşan DSO' nun görevleri sıralanmıştır. Genel olarak DSO' nun görevleri İktisat Vekaleti ve İcra Vekilleri Heyeti'nin direktiflerini yerine getirmek olarak belirtilmiştir. Örneğin dördüncü maddenin c ve d bendinde DSO'nun görevleri şöyle belirtilmiştir:

İcra Vekilleri Heyetince Devlet teşebbüsü şeklinde tesisine karar verilen fabrikaların projelerini ihzar etmek ve bunlardan İktisat Vekâleti tarafından tasdik edilenleri tatbik etmek. İktisat Vekâleti tarafından lüzum gösterilecek teftiş ve tetkikleri yapmak ve vekâlet tarafından kendisine havale edilecek fennî meseleler ve sanayi tesisi projeleri hakkında mütalaa beyan etmek.⁴²⁵

⁴²² N.G Kireyev, *İstoriya Turtsii XX Vek (20.YY Türkiye Tarihi)*, Moskova: İnstitut Vostokovedeniya RAN, İV RAN, 2007, s. 211.; Kolesnikov, s. 68.

⁴²³ Tekeli ve İlkin, 1982, s. 149.

⁴²⁴ RG, 10 Temmuz 1932, Sayı: 2146, s. 1703.

⁴²⁵ RG, 10 Temmuz 1932, Sayı: 2146, s. 1704.

Daha öncede söz edildiği gibi DSO'nun kurulmasıyla birlikte yerli özel sermayeden beklenen yatırımların ve başarıların yetersizliğine karşı atılmış somut bir adım olarak düşünülmesi mümkündür.

DSO'nun kurulmasından kısa bir süre sonra planlı sanayileşmenin mali işlerini düzenleyebilmesi adına Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası (TSMB), 2064 numaralı kanunla Temmuz (1932) ayının ilk haftasında Türkiye Sanayi Kredi Bankası (TSKB)'na dönüştürülme kararı alınmıştır. Toplam yedi bölümden ve yirmi yedi maddeden oluşan kanunun birinci bölümünün birinci maddesinde bankanın kuruluş amacı ve görevleri dokuz bent şeklinde sıralanmıştır. Bu bentlerin bazıları şu şekilde belirtilmiştir:

Makine üzerine ve memleket dahilinde muadili bulunmayan sanayi inşaatı malzemesi üzerine kredi açmak ve makine piyasası ile iştigal etmek (uğraşmak). Sanayi işletme kredileri açmak. Millî sanayi in mevaddı iptidaiye (ham maddelerinin) tedarikine tavassut etmek (arabuluculuk etmek). Müesses veya tesis edilecek her türlü teşviki sanayi primleri muamelâtına tavassut etmek. Millî fabrikalarla müşterileri arasında vuku bulacak her türlü akreditif ve itibar muamelâtına tavassut etmek.⁴²⁶

İktisadi devletçilik temelinde planlı sanayileşmeye yönelik DSO ve TSKB'nin kurulmasından sonra tarih 12 Ağustos 1932'yi gösterdiğinde Sovyetler Birliği'nden ilk heyet Türkiye sınırları içerisine girmiştir. Bu heyete öncülük eden ekonomist ve Gosproyektstroy Şirketi'nde yönetici konumunda olan Profesör Orlov Boris Pavloviç⁴²⁷ olmuştur. Heyet içerisinde yer alan diğer kişiler Profesör Kovalevski, Profesör Andre Samgin, Profesör Boris Volinski, Profesör Nikolayev, Emanuel Mark, Mamurin, Gogolin, Serj Troyanski oluşmuştur.⁴²⁸

Sovyetler Birliği'nden gelen heyet 14 Ağustos 1932 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde “*şehrimize gelen Rus heyeti ne yapacak*” başlığı altında yer bulmuştur. Ayrıca Pavloviç'in *Cumhuriyet* gazetesinin aynı tarihli sayısında şu ifadeleri yer almıştır:

⁴²⁶ RG, 14 Temmuz 1932, Sayı: 2150, ss. 1717, 1718.

⁴²⁷ Dönemin Devlet İnşaat Proje Tröstü Müdürü'dür. Ayrıca genel olarak Türkçe kaynaklarda tam olarak adı ve soyadı Orlov Boris Pavloviç olarak belirtilmemiştir. Genel kullanımı Prof. Orloff şeklinde olmuştur.

⁴²⁸ Heyet içerisinde yer alan kişiler tekstil, kimya, enerji, inşaat gibi uzmanlık alanlarına sahiptir.; Tezel, 1982, s. 158.; *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1932; Kireyev, s. 211; Kolesnikov, s. 68.

Heyetimiz Rusya’da beş senelik sanayi programında çalışan, aynı zamanda ikinci beş senelik programı tanzim (düzene koymak) için uğraşmakta olan mütehassıslardan (uzmanlardan) tereküp ediyor (meydana geliyor). Türkiye’nin sanayileşmesi için tanzim edilecek programda çalışmak üzere buraya davet edilmemizi büyük bir şeref addetmekteyiz. ...bu plan aynı zamanda memleketin iktisadi istikrarını da temin edecektir.⁴²⁹

Sovyetler Birliği’nden gelen heyet 1932 yılı Ağustos ve Ekim aylarını kapsayan dönemde incelemeler doğrultusunda detaylı bir şekilde raporlar hazırlamıştır. Bu raporlar genel bir başlık altında “*Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii Hakkında Sovyet Mütehassısları Tarafından Verilen Raporlar*” şeklinde toplanmıştır. Raporların temel amacı, genel başlıkta belirtilen sanayi kollarının devlet sınırları içerisinde inşa edilebilme olanağının tespitinin yapılması ve gerekli üretim miktarının sağlanarak bu alanlarda dışa bağımlılığı azaltmak olmuştur. Raporlar içerisinde en çok ağırlık verilen nokta pamuk sanayisi üzerine olmuştur. Pamuk sanayisi üzerine Pavloviç “*Pamuk Sanayii Hakkında İktisadî Rapor*” başlıklı bir çalışma hazırlamıştır.⁴³⁰

Pavloviç raporun giriş kısmında gözlemler ve araştırmalar sonucunda en önemli konunun “*memleketi pamuklu mensucat ithalâtından kurtarmak ve ithalât kumaşlarının yerine millî sanayiî istihsal eylediği kumaşları ikame etmek*” hedefleri doğrultusunda hareket ettiklerini belirtmiş ve bütün çalışmalarda da bu amaçlar temelinde yürütülmesine dikkat edildiğini vurgulamıştır. Raporda gözlem yapılan yerler “*pamukculuk merkezleri*” olarak belirtilen İzmir ve Adana, daha çok ev dokumacılığının yapıldığı yerler olan Burdur ve Denizli illeri belirtilmiştir. Yeni fabrikaların inşası için ziyaret edilen ve raporlar hazırlanan yerler Denizli, Konya, Eskişehir, Malatya, Sivas, Kayseri, Sarayköy, Nazilli, Kastamonu ve Afyonkarahisar olmuştur. Pamuk sanayi hakkındaki raporun hammadde bölümünde Pavloviç Türkiye’nin pamuklu kumaş ihtiyacının 1933 yılı için 27.550 ton olarak tahmin edildiğini ve bu kumaş ihtiyacının karşılanabilmesi için ise 34.000 ton ya da 170.000

⁴²⁹ “Şehrimize Gelen Rus Heyeti Ne Yapacak?” *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1932; Vandov, s. 234-235.

⁴³⁰ Orloff ve diğerleri, *Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii Hakkında Sovyet Mütehassısları Tarafından Verilen Raporlar*, Ankara: Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 1933.; Tekeli ve İlkin, 1982, ss. 164-165.; Tezel, 1982, s. 267.; Rozaliyev, 1978, 178-179.; Ayrıca Sovyetler Birliği’nden gelen uzmanlarca hazırlanan raporların birer kopyası Tekeli ve İlkin’in “*Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*” adlı çalışmanın ek bölümde bulunabilir.

balya⁴³¹ pamuğa gereksinim duyulduğunu belirtmiştir. Fakat 1932 senesinde pamuk üretim miktarının 57.000 balyada kaldığı öte yandan 1933 tahmini pamuk üretim miktarının ise 100.000 balya dolaylarında olacağı tahmin edilmiştir. Böylece kumaş ve iplik ihtiyacının karşılanması ancak ithalat yoluyla mümkün olacağı açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. İthalat yapılmadan bu sorunun çözümü ise raporun “fabrikalar inşaatı plânı” ve “yeni fabrikalar tesisi” bölümlerinde belirtilmiştir. Böylece Türkiye’nin yapması gereken 170.000 iğli ve 4.000 dokuma tezgahına sahip olan ve ayrıca “iplik, dokuma, ıslah” bölümlerinde oluşan üç kombinanın kurulmasının elzem olduğu belirtilmiştir. “Pamuk Sanayi Hakkında Fennî Rapor” un hazırlanmasında görev alanlar ise Enerji Uzmanı B. Volinski, Jeoloji Uzmanı Troyanski, Mimar Nikolayev, Su ve Kanalizasyon Uzmanı A. Samgin, İnşaat Mühendisi Mark yer almıştır. Toplamda on iki yer 1932 yılının 20 Ağustos ve 30 Ekim aylarını kapsayan dönemde tekstil sanayinin gelişimi ve gerekli yapıların inşası için incelemelerde bulunulmuştur. İlk gözlemler sonucu Eskişehir, Konya, Malatya veya Kayseri’de 32.000 iğli, 900 dokuma tezgahına sahip ve 1.700 işçinin çalışma kapasitesine uygun bir tekstil kombinası kurulması planlanmıştır. Gerekli incelemeler ve gözlemler sonrasında ise ilk kombinanın Kayseri’ de daha önce söz edildiği biçimde, ikinci kombinanın ise 69.025 iğli, 1.500 otomatik tezgahlı, ıslah kısmına ve 2.700 işçi çalıştırma kapasitesine sahip bir şekilde Nazilli’de, son kombinanın ise 66.833 iğli, 1.500 otomatik tezgahlı ve ıslah kısmını içeren, 3.000 işçinin çalışmasına uygun olarak Afyonkarahisar’da inşa edilmeleri planlanmıştır.⁴³²

Makine Mühendisi I. M. Galavinin 24 Ekim 1932 tarihli ilk raporu “Türkiye’de Kendir Sanayiinin İnkişafı Hakkında”, 31 Ekim tarihli ikinci rapor ise “Türkiye’de Kendir Mamulâtına Mahsus Fabrikalar İnşası Hakkında Projeler” başlıklarını taşımıştır. Raporlarda genel olarak Türkiye’de yetişen kendirin kalitesinin Sovyetler Birliği’nde yetişene kıyasla daha kaliteli olduğu belirtilmiştir. Kenevir üretiminin en çok yapıldığı yerler İzmir’in Tire, Bayındır, Ödemiş bölgeleri ve Kastamonu olarak raporlanmıştır. Örneğin Kastamonu’da Birinci Dünya Savaşı

⁴³¹ 1 balya yaklaşık olarak 205-225 kg’dir.

⁴³² Orloff ve diğerleri, s. 5-6, 10, 12-13, 19, 23, 128.; Tekeli ve İlkin, 1982, ss. 165-166., Tezel, 1982, s. 267.

öncesinde 5.000 ton kadar kendir üretimi yapılırken bu miktar 1927 yılı için 3.645 ton, 1929-1931 yılları arasında ise 2.500 tona kadar düşmüştür. “*Türkiye’de Nebatî Elyaf Sanayiinin İnkişafına Dair Umumî Bir Plân*” başlığı altında, Türkiye’nin ip, halat ve çuval gibi ürünlere ihtiyacını önemli olduğu vurgulanmış ve kendir sanayinin gelişimi için fabrikaların İzmir ve Kastamonu şehirlerinde kurulması planlanmıştır. Böylece 9.800 tonluk üretimin gerçekleşeceği raporlanmıştır.⁴³³

1 Kasım 1932 tarihli çalışma ise N. Yuşkeviç tarafından “*Türkiye Kimya ve Demir Sanayiinin Tesis ve İnkişafı Hakkında Rapor*” başlığı altında hazırlanmıştır. Raporun hazırlanmasındaki temel amaç ve hangi tür sermaye ile kimya sanayinin uygulamaya geçirileceği şöyle belirtilmiştir:

... Kimya sanayiinin... Türkiye’de mümkün olduğu kadar çabuk tesis ve inkişafı olduğuna göre imal edilecek eşyayı, memleket hammaddelerini, münasebettar diğer sanayi inkişaf ihtiyacını ve diğer iktisadî âmilleri hesaba katarak bir umumî plân.. yapmak lâzımdır. ...Kimya sanayiinin yaratılması ve işletilmesi bizzat Devlet tarafından yapılmalıdır. Bu işin hususî sermayeye bırakıldığı taktirde daha bir çok seneler meydana gelmiyeceği şimdiden iddia olunabilir. Zirâ, hususî sermaye her şeyden evvel kâr düşkünüdür.

Raporun hemen devamında ise kimya sanayinden hızlı bir şekilde kâr beklenmesinin nedenleri üzerinde durulmuş ve özel sermayenin kimya sanayinin gelişimi için yatırımda bulunmaya girişse bile devletin bu noktada izin vermemesi gerektiği vurgulanmıştır. Kimya endüstrisinin tam olarak faaliyete geçmesi için ise on yıllık bir zaman dilimi biçilmiş ve toplam maliyetin 50.000.000-80.000.000 lira arasında olacağı hesaplanmıştır. Ayrıca raporda Türkiye’de demir fabrikası kurulması için gerekli demir madeninin olmadığı tespiti yapılmış ve yüksek fırınların kömür madeninin olduğu yerlerde kurulması gerektiği belirtilmiştir.⁴³⁴

Sovyetler Birliği’nden gelen heyete ek olarak 1933 yılında ABD’ den W. D. Hines öncülüğünde bir heyet de Türkiye’ye gelerek gözlemlerde bulunmuş, rapor ancak BBYSP’ nin yürürlüğü girmesinden sonra tamamlana bilmiştir. Öte yandan

⁴³³ Orloff ve diğerleri, ss. 129, 133, 134, 137, 138, 140, 147-148, 150.; Tekeli ve İlkin, 1982, s. 166.; Tezel, 1982, s. 267.

⁴³⁴ Orloff ve diğerleri., “Türkiye Kimya ve Demir Sanayiinin Tesis ve İnkişafı Hakkında Rapor”, s. 3, 24.; Tekeli ve İlkin, 1982, s. 167.; Tezel, 1982, s. 267.

raporun genel hatlarını oluşturan çalışma 1933 yılının son ayında İktisat Vekaleti' ne teslim edilmiştir.⁴³⁵

Ayrıca, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin çeşitli yerlerinde gözlemlerde bulmak için geldiği 1932 yılının Ağustos ayında İktisat Vekili Mehmet Şeref (Özkan) iken heyetin ayrıldığı vakitlerde bu göreve Mahmut Celal (Bayar) getirilmiştir. Böyle bir değişikliğin nedeni çeşitli tartışmaları ve yorumları da beraberinde getirmiştir. Bu değişikliğin temel nedenleri arasında daha önce de söz edildiği gibi DSO ve TSKB'nin kurulmasına dair kanunlar ve bunun yanında aynı dönemde “Çay, Şeker ve Kahve İthalinin Bir Elden İdaresi Hakkında Kanun”, “Hükümetçe Ziraat Bankasına Mubayaa Ettirilecek Buğday Hakkında Kanun”, “Menkul Kıymetler ve Kambiyo Hakkındaki Kanuna Müzeyyel Kanun”, “Türkiye Afyon Yetiştiriciler Satış Birliği Hakkında Kanun”, “Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanununun Bazı Maddelerinin Tadiline ve Bu Kanuna Bazı Hükümler İlâvesine Dair Kanun”, ve Türkiye İskele ve Limanları Arasında Posta Seferleri Hizmetinin Devlet İdaresine Alınmasına Dair Kanun”⁴³⁶ başlığı taşıyan kanunların mecliste kabul edilmesi devletin ekonomide giderek hakim bir konuma gelmesi olarak değerlendirilmiştir. Avcıoğlu ise bu durumu “devletin özel sektör aleyhinde gelişebileceği izlenimi” verdiğini ve “kapitalist çevreler” de bir korku uyandırdığını belirtmiştir.⁴³⁷

Bu endişeyi örneğin Kocaeli Milletvekili Sırrı Bey'in meclis konuşmasından anlamak mümkündür:

...Bankaya verilen muafiyet ve imtiyazlarla Hükümet yerli halkın zararına olarak kendisine bir takım muafiyetler temin etmek istiyor. Onun için, aynı yol üzerinde olan, aynı fabrikayı işleten, aynı sanat ve ticareti yapan vatandaşlardan birile Hükümetin bu hususta rekabete düşerek onları ızzar etmesi (zarar vermesi) muhakkaktır. Çünkü Hükümet hiç bir şeyle mükellef olmadığı gibi bir çok imtiyazlara da mazhardır. Halbuki onunla rekabet edecek

⁴³⁵ Tezel, 1982, ss. 267-269; Tekeli ve İlkin, 1982, ss. 172-174. ABD'den gelen heyet dönemin gazetelerine de konu olmuştur. Bkz: *Akşam*, 15 Eylül 1932; 2 Kasım 1932; 3 Kasım 1932; *Cumhuriyet*, 20 Haziran 1933; 26 Haziran 1933. Ayrıca heyetin hazırlamış olduğu raporun ayrıntılı bilgisi için bkz: W.D. Hines, *Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki 1933-1934*, Ankara: Köyöğretmeni Basımevi, 1936.

⁴³⁶ Adı geçen kanunların detaylı bilgisi için bkz: RG, 4 Temmuz 1932, Sayı: 2141; 6 Temmuz 1932, Sayı: 2143; 10 Temmuz 1932, Sayı: 2146; 14 Temmuz 1932, Sayı: 2150; 17 Temmuz 1932, Sayı: 2151.

⁴³⁷ Boratav, 1982, s. 119.; Avcıoğlu, s. 219.; Tekeli ve İlkin, 1982, ss. 155, 162.

olan hususî müesseseler bir çok külfetler altında ezilmektedir Bu hususî müesseselerin memlekete vermesi lâzımgelen randmanı temin edememesi bir emri tabîî haline giriyor.⁴³⁸

Nitekim Celal Bey'in İktisat Vekili olmasından sonra Avcıoğlu, devletçilik anlayışının özel teşebbüse tekrardan yöneldiğini belirtmiştir. Bunun temel gerekçeleri arasında özellikle DSO'nun ve TSKB' nin sanayileşme planı sürecinde yürüteceği görevler 1933 yılının Haziran ayında Sümer Bank' a devredilmesi olarak gösterilmiştir. Ayıca Sümer Bank kurulduğu yıl içerisinde özel teşebbüse 384.000 lira ticari ve 1.365.000 lira sınaî kredi sağlamıştır. DSO'nun görevlerine son verilmesi ise *“milli sanayiinin inkişafına (gelişimine) âmil (etkisi) olmaktan ziyade sanayi erbabımızı endişeye düşüren bir müessese tesiri”* olarak belirtirmiştir.⁴³⁹ Sümer Bank kanunun ikinci maddesinin ilk bendinde ise Sümer Bank'ın temel görevleri arasında *“devlet sanayi ofisinden devralacağı fabrikaları işletmek ve hususî sanayi müesseselerindeki Devlet iştirak hisselerini ticaret kanunu hükümlerine göre idare etmek”* olarak belirlenmiş ayrıca madde üçte DSO ve TSKB hakkında çıkarılan 2058 ve 2061 numaralı kanunların geçersiz olduğu kabul olunmuştur.⁴⁴⁰ Bunun yanında daha önce sözü edilen *“Türkiye İskeleye ve Limanları Arasında Posta Seferleri Hizmetinin Devlet İdaresine Alınmasına Dair Kanun”* ile devletin limanlar arasındaki posta seferleri kontrol atına alınmışken 1933 yılına gelindiğinde bu karardan dönülmüştür.⁴⁴¹

Öte yandan 1935 yılında 20.000.000 lira sermayeli Etibank kurulmuştur. Etibank kanununun maddeleri incelendiğinde özel teşebbüse kapı aralayan bir yapıda olduğunu görmek mümkündür. Örneğin dördüncü maddenin d bendinde Sümer Bank'ın *“başlıbaşına veya başkalarile birlikte... ticarî teşekküller kurmak ve Türkiyede veya hariçte kurulmuş olan bu gibi teşekküllere iştirak etmek”* ayrıca kurulacak olan kurumların *“Hükümetin teklifi ve banka umumî heyetinin kararile şirket haline dahi ifrağ edilebilir (dönüştürülebilir)”* ifadeleri yer almıştır.⁴⁴²

⁴³⁸ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, Devre 4, İçtima Senesi 1, İnikat 8, Cilt 9, 7 Temmuz 1932, s. 502.

⁴³⁹ Avcıoğlu, s. 219.; Yerasimos, s. 131.; Tekeli ve İlkin, ss. 170, 175.

⁴⁴⁰ RG, 11 Haziran 1933, Sayı: 2424, s. 2676, 2677.

⁴⁴¹ Cem, s. 288.

⁴⁴² RG, 22 Haziran 1935, Sayı: 3035, s. 5380.; Avcıoğlu, s. 220.

Fakat temel olarak her ne kadar bu dönemde bürokrasi ve özel sermaye arasında yaşanan “sürtüşmeler” olsa da Başkaya’nın vurguladığı gibi genel olarak bu süreç “ ‘Türk’ burjuvazisinin zenginleşmesini ve ilkel sermaye birikiminin ” meydana gelmesine kapı aralamıştır.⁴⁴³

Sonuç olarak büyük oranda Sovyetler Birliği’nden gelen uzmanlar tarafından hazırlanan raporlar temelinde 1933 yılının son ayında “*Raporlar*” genel başlığı altında İktisat Vekaleti tarafından hazırlanan çalışma BBYSP’ nin şemasını oluşturmuştur.⁴⁴⁴ İktisat Vekaleti tarafından hazırlanan “*Raporlar*” başlığı altındaki çalışmanın içeriğine göz atıldığında iki farklı kısımdan oluştuğunu görmek mümkündür. Birinci kısım “*Sınâî ve Tesisat ve İşletme*” ikinci kısım ise “*Vekâlet Teşkilâtına İlâveler*” başlığı altında olmuştur. Birinci kısmın son bölümde BBYSP’ nin uygulamaya geçirilmesi için gereken toplam sermayenin ne kadar olduğu ve bunun hangi alanlara harcanacağı belirtilmiştir.⁴⁴⁵ **Tablo-91**’den bunu görmek mümkündür.

⁴⁴³ Başkaya, s. 153.

⁴⁴⁴ İktisat Vekâleti, *Raporlar*, Kısım I: Sınâî Tesisat ve İşletme, Ankara: Başvekâlet Matbaası, 1933; İktisat Vekâleti, *Raporlar*, Kısım II: Vekâlet Teşkilâtına İlâveler, Ankara: Başvekâlet Matbaası, 1933; Tekeli ve İlkin, 1982, s. 179; Tezel, 1982, s. 269. Ayrıca İktisat Vekâleti, Kısım I, Kısım II, 1933 çalışmalarının birer kopyası Afet İnan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972 adlı çalışmanın ekler bölümünde bulunabilir.

⁴⁴⁵ İktisat Vekâleti, Kısım: I, 1933, s. 3, Kısım II, s. 3.

Tablo-91: BBYSP Kapsamında Kurulacak Olan Sanayi Tesisleri ve Yatırılacak Sermayenin Dağılımı

		Sermayenin Dağılımı	
Sümer Bank Tarafından Yürütülecek Olan Plan	Sanayinin Türü	Lira	Sterlin*
	Pamuklu	18.538.000	2.640.741
	Kendir	1.700.000	242.165
	Kamgarn	1.650.000	235.043
	Demir	10.000.000	1.424.501
	Bakır	550.000	78.348
	Kükürt	150.000	21.368
	Selüloz	1.025.000	146.011
	Kâğıt	3.790.000	539.886
	Suni İpek	490.000	69.801
	Porselen	800.000	113.960
	Kimya	2.360.000**	336.182
	Talebe Tahsisatı	500.000	71.225
	Toplam-1	41.553.000	5.919.231
İş Bankası Tarafından Yürütülecek Olan Plan	Sömikok	1.000.000	142.450
	Cam ve Şişe	1.250.000	178.063
	Kükürt	150.000	21.368
	Toplam-2	2.400.000	341.881
Genel Toplam		43.953.000	6.261.112

Kaynak: İktisat Vekâleti, Kısım I, 1933, s. 141

Tablo-91'den görüldüğü üzere uygulamaya geçirilecek olan 43.953.000 lira (6.900.001 sterlin) maliyetli BBYSP' nin yaklaşık olarak %95'i Sümer Bank, geri kalan %5'lik kısmı ise İş Bankası tarafından tatbik edilmesi kararlaştırılmıştır.

* 1933 yılının sterlin/lira paritesinin yıllık ortalaması olan 7,02 değeri baz alınarak tarafımızca çevrilmiştir.

** Belirtilen toplam değerın dağılımı kimya sanayinin alt başlığı şeklinde verilmiş olan “zaç yağı (550.000 lira), süper fosfat (400.000 lira), sudkostik ve klor (1.410.000 lira)” dur.; İktisat Vekâleti, Kısım I, 1933, s. 141.

Sermayenin en fazla harcanacağı alanların pamuklu ve demir sanayi olduğu görülmektedir. Sovyetler Birliği'nden gelen uzmanların da daha çok ağırlık verdiği ve detaylı rapor hazırladığı alan pamuklu sanayi olmuştur.

Raporda BBYSP için sermayenin nereden ve nasıl sağlanacağı üzerine de durulmuştur. Bu sermayenin belli bir kısmı Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında 1934 yılının Ocak ayında imzalanacak olan 8.000.000 milyon Amerikan doları tutarındaki kredi antlaşması üzerinden temin edileceği belirlenmiştir. Bu antlaşmaya Sovyetler Birliği adına M. Jacques Souritz, Türkiye adına ise Tevfik Rüştü Bey imza koymuştur. Bu antlaşmanın içeriği incelendiğinde kredinin Türkiye'ye verilmesinde ki temel amaç “*sanayiinin cihazlandırılması*” olarak belirtilmiştir. Antlaşmanın birinci maddesine göz atıldığında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye sanayinin kurulması adına gerekli teçhizatın, kurulumun, projelerin hazırlanması gibi konularda yardım edeceğinden söz edilmiştir. İkinci maddede Sovyetler Birliği tarafından Türkiye'ye verilen kredinin faizsiz olduğu ve 20 sene içerisinde ödeneceği vurgulanmıştır.⁴⁴⁶ Raporda Sovyetler Birliği'nden 8.000.000 altın dolarlık kredinin dönemin paritesine göre yaklaşık olarak tutarı 16.000.000 lira olarak hesaplanmıştır. Bu tutarın 10.515.000 lirası Sovyetler Birliği'nden **Tablo-92**'den belirtilen kuruluşların inşasında kullanılacak malzemelerin temini için kullanılacağı hesaplaması yapılmıştır.⁴⁴⁷

⁴⁴⁶ RG, 24 Mayıs 1934, Sayı: 2709, s. 3813.; İktisat Vekâleti, Kısım I, 1933, s. 142. Kredi antlaşmasının tam metni için ayrıca bkz: RG, 24 Mayıs 1934, Sayı: 2709, s. 3813-3815.

⁴⁴⁷ İktisat Vekâleti, Kısım I, 1933, s. 142.

Tablo-92: Sovyetler Birliği’nden İthal Edilecek Malzemeler ile İnşa Edilecek Fabrikalar

İnşa Edilecek Fabrikalar*	İthal Edilecek Malzemelerin Tutarı	
	Lira	Sterlin**
Kayseri	2.970.000	423.077
Nazilli	2.320.000	330.484
Kombina III	2.755.000	392.450
Kendir	970.000	138.177
Santrallar (Tahminen)	1.500.000	213.675
Toplam	10.515.000	1.497.863

Kaynak: İktisat Vekâleti, Kısım I, 1933, s. 142.

Ayrıca raporda Sovyetler Birliği’nden alınan kredinin geri kalan kısmı ile iki projenin (demir ve elektrik enerjisi sanayileri) yürütülmesi düşünülmüştür. Bu iki sanayi kolunda ise yine gerekli olan malzemelerin Sovyetler Birliği’nden temin edilmesi planlanmıştır.⁴⁴⁸ Nitekim çalışmanın 1931-1934 yılları arasında Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında gerçekleşen ticari ilişkilere değinirken, Türkiye’nin 1934 senesinde ithal ettiği ürünler listesine “*enerji ve elektrik ekipmanları*” adı altında yeni bir kalem girdiği belirtilmişti.⁴⁴⁹ Raporun devamında Sümer Bank tarafında tatbik olunacak planın toplam maliyeti 41.500.000 lira olduğu, bunun 10.500.000 lirasının Sovyetler Birliği’nden temin edildiği ve geri kalan 31.000.000 lira ve bu tutara ek olarak Sovyetler Birliği’nden alınan kredinin üç yıllık taksitini⁴⁵⁰ içeren 1.500.000 lira da dahil edildiğinde 32.500.000 liraya daha ihtiyaç olunduğu hesabı yapılmıştır. Böylece BBYSP’ nin uygulanması için hükümetin bütçesinden beş yıl boyunca ayırması gereken senelik tutarın ortalama 6.000.000 lira olacağı hesaplanmıştır. Ayrıca Sovyetler Birliği’nden ithal edilecek olan malzemenin taksitlerinin ödenmesini altıncı yıldan itibaren kredinin bitimine kadar olan dönemde Sümer

* İlk üç sırada yer alan pamuk fabrikalarıdır. Bu fabrikaların hangi tarihte faaliyete gireceği ve verimlilik oranlarını ne durumda olacağını görmek için bkz: İktisat Vekâleti, Kısım I, 1933, s. 26-27.

** 1933 yılı sterlin/lira paritesinin senelik ortalaması olan 7,02 değeri baz alınarak tarafımızca çevrilmiştir.

⁴⁴⁸ İktisat Vekâleti, Kısım I, 1933, s. 142.

⁴⁴⁹ Bkz: s. 180.

⁴⁵⁰ Senelik taksit tutarı 500.000 liradır.

Bank'ın belirlemiş olduğu plan çerçevesinde gerçekleşmesi halinde üstüne almış olduğu belirtilmiştir.⁴⁵¹

Raporun ikinci bölümü inceleme altına alındığında “*ihracat maddelerinin sürümü ve ihracatın teşkilâtlandırılması, dış ticaret ofisi, iş ve işçiler bürosu, deniz ticareti işleri*” gibi toplam 13 başlıktan oluşan konular hakkında malumat verilmiştir. “Dış Ticaret Ofisi” hakkında kaleme alınanlara bakılacak olunursa, genel olarak böyle bir ofisin kurulmasındaki gereklilik uluslararası ticarete konu olan alanlarda “*memleketin alâkadar tüccarına vaktında ve sūratle malūmat vermek*” adına bizzat ayrı bir kurumun faaliyete geçmesi gerektiği belirtilmiştir.⁴⁵² Böyle bir ofisin varlığına ihtiyaç duyulması hiç şüphesiz 1929 Ekonomik Krizi'nin dış ticarete yarattığı çöküşün sonucu olduğu kanısına varmak mümkündür.

Ayrıca kurulacak olan bu ofisin İktisat Vekaleti'ne bağlı olacak bir biçimde merkezinin Ankara'da olacağı ve bunun yanında daha çok ekonomi ve ticaretin dinamik olduğu İzmir, İstanbul ve benzeri şehirlerde de birer şubenin açılması ofisin amacını yerine getirmesi bakımından önemli görülmüştür.⁴⁵³ 1934 yılının Mart ayında ise Celal Bey'in daha önce raporda sözü edilen bir dış ticaret ofisinin kurulması hakkında bazı söylemlerde bulunmuştur. Bu söylemleri İktisat Vekâleti'nin yapısında değişikliğe gidileceğini açıkladığı sırada ayrıca vurgulamıştır. Celal Bey “1929 yılında yaşanan ekonomik krizinden etkilenen devletlerin İktisat Vekaletlerine düşen görevlerini ve sorumluluklarını arttırdığından söz etmiş ve halihazırda iktisadi kalkınma çabası içerisinde olan Türkiye'nin durumu da düşünüldüğünde yeni bir ‘*teşkilata*’ gereksinim duyulduğunu” belirtmiştir. Celal Bey bu yeni teşkilatın isminin “Millî İktisat Vekâleti” olacağını belirterek, “*bu yeni teşkilâtın milletin iktisadî bünyesindeki varlık kaynaklarını coşturmak, emin, devamlı, kârlı istikametler tayin ve temin etmek*” şeklindeki görevlere daha çok alakadar olacağı vurgusu yapmıştır.⁴⁵⁴ Celal Bey konuşmasının devamında Millî İktisat

⁴⁵¹ İktisat Vekâleti, Kısım I, 1933, s. 142-143.

⁴⁵² İktisat Vekâleti, Kısım II, 1933, s. 3, 13.

⁴⁵³ İktisat Vekâleti, Kısım II, 1933, s. 3, 13-14.

⁴⁵⁴ Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası*, Cilt: 2: 1933-1935, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1993, s. 132.

Vekaleti' nin en önemli kollarından birini oluşturacak yapının daha önce sözü edilen bir ticaret kurumu olacağından şöyle söz etmiştir:

Yalnız yeni teşkilâtın (Millî İktisat Vekaleti) en mühim bir uzvu olarak mütalea edilen ve Türk mallarının yabancı memleketlerdeki sürümünü kolaylaştıracak yollar araştırmak ve müstakil ve tüccarımıza yardımcı bir rehber olmak başlıca vazifesi olan "Türkiye Dış Ticareti İşleri Millî Ofisleri Dairesini" şimdiden faaliyete geçiriyoruz. Merkezi Ankara'da olacak ve kısaca Türkofis diye anılacak olan bu yeni teşekkülün şimdilik İstanbul ve İzmir'de birer şubesi bulunacak... Hulâsa, Türkofis cumhuriyet hükümetinin müstahsil ve tüccara hizmet için kurduğu faydalı bir müessese olacaktır.⁴⁵⁵

1934 yılının Mayıs ayında “İktisat Vekâleti Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanun” adı altında 2450 kanun numarası ile mecliste kabul olunan yasa gereği, İktisat Vekaleti' nin birinci maddede yerine getireceği görevler alanı genişletilmiş ve ikinci maddede dış ticareti alakadar eden meseleler tek bir çatı altında toplanarak Dış Ticaret Reisliği (Türk Ofis) bünyesine katılmıştır.⁴⁵⁶ Sonuç olarak İktisat Vekaleti' ne bağlı ayrı bir kurum olarak faaliyet gösterecek olan Türk Ofis'in kurulması, özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan devletlerin siyasi münasebetler kurmasını kolaylaştıracak bir zeminin oluşmasında önemli bir yer teşkil eden ticari ilişkilerin boyutu düşünüldüğünde, geç atılmış bir adım olarak değerlendirilmesi mümkündür.

BBYSP' nin içeriğinin neleri kapsadığı ve bu sürecin ne şekilde devam ettiği ise dönemin gazetelerinde de yer bulmuştur. Örneğin *Akşam* gazetesinde yer alan haberde “icra vekilleri heyeti bugün de iktisadî program üzerinde müzakerelerine devam etmiştir” ifadesi yer almıştır.⁴⁵⁷ Aynı gazetenin 8 Ocak 1934 senesinde yer alan habere göre “vekiller heyeti dün iktisat projelerini geç vakte kadar tetkik etmiştir. Projeler üzerindeki müzakereler bitmiştir” sözleri yer almıştır. Ayrıca Başvekalet tarafından hazırlanan bildiride aynı tarihli gazetelerde de yayınlanmıştır. Bildirinin içeriğinde sanayi planının hazırlık sürecinin bitimi şöyle belirtilmiştir:

16 kânunuevvel 933 ten beri 26 kânunuevvel 1933 e kadar icra vekilleri heyeti yüksek müdafaa meclisi halinde toplanarak memleketin yüksek müdafaa meselelerini tetkik eyledi. Müteakiben iktisat vekâletinin kurulacak yeni

⁴⁵⁵ Kuruç, 1993, s. 132.

⁴⁵⁶ RG, 29 Mayıs 1934, Sayı: 2713 , s. 3866; Kanun No: 2450.

⁴⁵⁷ “5 senelik program” *Akşam*, 7 Kânunusani 1934, s. 2.

fabrikalar hakkındaki raporu icra vekillerinin 6 kânunusani 934 e kadar toplantılarında tetkik olundu. Tetkikatın bütçeye taallûk eden kısımları bütçe hazırlık müzakeresinde tekarrür ettirilecektir.⁴⁵⁸

Bu açıklamalardan bir gün sonra ise Mahmut Celal Bey'in daha önce İktisat Vekaleti tarafından hazırlanan iki nüshalık rapor doğrultusunda demeçler verdiği görülmüştür. Böylece BBYSP daha detaylı bir şekilde halka duyurulmuş olmuştur. Bu demeçlerden kesitler şöyledir:

Kayseride kurulacak olan mensucat fabrikasının plânları bitmiştir. Havalar müsait gitti taktirde derhal inşaata başlanacaktır. 1935 senesinde... Nazillide diğer bir mensucat fabrikası kurulacaktır. Henüz yeri kâti surette tayin edilmemiş olan üçüncü mensucat fabrikası da 1937 de ikmal edilecektir. Konya Ereğlisinde diğer bir dokuma fabrikasının kurulması düşünülüyor.⁴⁵⁹

Öte yandan BBYSP' nin yürürlüğe giriş tarihi 17 Nisan 1934 yılında gerçekleşmiştir. Bu plan Bakanlar Kurulu aracılığıyla bir tezkere şeklinde Sümer Bank'a bildirimini gerçekleştirmiş ayrıca tezkerenin ekinde "Sınai Tesisat ve İşletmeler Hakkında" İcra Vekilleri Heyeti'nin hükmünü içeren bir belge de yer almıştır.⁴⁶⁰ Ayrıca Tezel' in çalışmasında belirttiğine göre Bakanlar Kurulu'nun Sümer Bank'a bildirdiği tezkere 11 Nisan 1934 tarihinde gerçekleştirilen Gizli Bakanlar Kurulu kararının çerçevesinde oluşturulmuş olan ve daha önce hiçbir yerde yayınlanmış bu kararın Şevket Süreyya tarafından kendisine temin edildiğini belirtmiştir. 11 Nisan 1934 tarihli Gizli Bakanlar Kurulu kararının içeriğine göz atıldığında "*Sınai Tesisat ve İşletme Raporları Üzerine Tetkikler ve Kararlar*" başlığı altında "*İktisat Vekili Celal Beyefendi tarafından hazırlanıp İcra Vekilleri Heyetine tevdi olunan muhtelif sanayi mevzularına ait raporlar tetkik ve müzakere edilerek sanayi kuruluşunda tesis yerlerinin intihabı için şu esaslar düşünülmüş ve aşağıdaki neticelere varılmıştır*"

⁴⁵⁸ "Sanayi plânı, Pamuklu sanayiinden başka 12 fabrika kurulacak, Plânın tatbiki için 42 milyon lira sarfedilecek" *Akşam*, 8 Kânunusani 1934, s. 1, 2; Benzer haber için bkz: "İktisadî programın esasları, Heyeti Vekile programın ana hatları hakkındaki müzakerelerini bitirdi" *Cumhuriyet*, 8 Kânunusani 1934, s. 1, 2.

⁴⁵⁹ Beş yıllık iktisadî plan, Açılacak fabrikalar ve yeni teşkilât hakkında Celâl beyin beyanâtı" *Akşam* 9 Kânunusani 1934, s. 2.; "İktisat Vekili, iktisadî program esaslarını izah etti" *Cumhuriyet*, 9 Kânunusani 1934, s. 1.

⁴⁶⁰ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt: 3: 1922-1938, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999, s. 354.; Aydemir, 2011, s. 413; Tekeli ve İlkin, 1982, s. 184.

ifadesi yer almış ve BBYSP için hangi alanlarda ve şehirlerde yatırımda bulunacağı başlıklar⁴⁶¹ halinde belirtilmiştir.⁴⁶²

Son olarak BBYSP' nin uygulama alanı bulunduğu süre boyunca hangi fabrikaların faaliyete geçtiğinin bir dökümünün verilmesi plandan elde edilen başarının derecesinin ve bu durumun dış ticarete ne kadar etki edip edilmediğinin anlaşılması bakımından yarar sağlayacaktır. **Tablo-93**'ten özellikle 1934-1939 yılları arasında temeli atılıp, işletmeye açılmış olan fabrikaların listesine yer verilmiştir.

⁴⁶¹ Pamuklu mensucat, kendir ve keten, demir, sömikok, bakır, kükürt, sellüloz, kâat ve suni ipek, seramik, kimya, sünger, gül yağı, elektrifikasyon, altın ve petrol.; Tezel, 1982, ss. 270-273.

⁴⁶² Tezel, 1982, s. 270-274. Gizli Bakanlar Kurulu kararının tam metni için belirtilen sayfa aralığına ayrıca bkz.

Tablo-93: BBYSP Doğrultusunda Kurulmuş Olan Fabrikalar (1934-1939)

	Fabrika Adı	Temel Atılma Tarihi	İşletmeye Açılma Tarihi
Dokuma Sanayi	Bakırköy Tevsi	Mayıs 1934	13 Ağustos 1934
	Kayseri	20 Mayıs 1934	16 Eylül 1935
	Ereğli	20 Kasım 1934	4 Nisan 1937
	Nazilli	24 Ağustos 1935	9 Ekim 1937
	Malatya	25 Mayıs 1937	1940*
	Bursa Merinos Fabrikası	18 Ekim 1935	2 Şubat 1938
	Karabük Demir-Çelik Fabrikası	3 Nisan 1937	9 Ağustos 1938
Maadin Sanayi	Zonguldak Sömikok Fabrikası	15 Ağustos 1934	10 Aralık 1935
	Ergani Bakır İzabe Fabrikası	Mayıs 1937	Mayıs 1939
	Keçiborlu Kükürt Fabrikası	1 Ekim 1934	25 Ağustos 1935
	I.Kâğıt Fabrikası (İzmit)	14 Ağustos 1934	6 Kasım 1935
Selüloz Sanayi	Selüloz Fabrikası (İzmit)**	17 Ağustos 1935	6 Kasım 1936
	Gemlik Suni İpek Fabrikası	28 Kasım 1935	1 Ocak 1938
	Beykoz Şişe ve Cam Fabrikası	14 Ağustos 1934	29 Kasım 1935
Sünger Sanayi	Bodrum	29 Ağustos 1934 (Şirket Kuruluşu)	29 Ağustos 1934
Gülyağı Sanayi	Isparta	1 Ekim 1934	Mayıs 1935

Kaynak: Tekeli ve İlkin, 1982, Tablo (46)'da yer alan bilgilerden derlenmiştir.

Tablo-93'te belirtilen 16 fabrikanın haricinde 1939 yılı sonrası BBYSP temelinde inşa edilip işletmeye açılan fabrikalar; Taşköprü Kendir (1946), İzmit Kaolin (1941), İzmit II. Kâğıt (1944), Filyos Ateş Tuğlası (1948), Karabük Zaç Yağı

* Tekeli ve İlkin, 1982, Tablo (46)'da belirtilen tarihin 1939 olması gerekmektedir.; *Kamu İktisadi Teşebbüsleri Karma Komisyonu Raporu*, Dönem 5, Toplantı 2, Sayı: 1, 23 Mart 1979, s. 19.

** Belirtilen fabrikanın Tekeli ve İlkin, 1982, Tablo (46)'da temel atılma ve işletmeye açılış tarihinin yerleri yanlış konumlandırılmıştır. Gerekli düzeltme yapıp doğru bir şekilde belirtilmiştir.

(1944), Karabük Süper Fosfat (1944), Sivas Çimento (1943) ve İzmit Klor Alkali (1945) olmuştur.⁴⁶³ Böylece BBYSP' nin 1934-1939 yılları arası dönemde kurulan fabrikalar göz önüne alındığında büyük oranda başarı elde edildiği söylenebilir. Ayrıca BBYSP' nin uygulanabilmesi için hesaplanan gerekli sermaye tutarı 43.953.000 lira olduğundan doğal olarak Sümer Bank'ın bu planı tatbik edebilmesi için 1933 yılında 2262 sayılı kanun ile belirlenmiş olan ve en fazla 20.000.000 liraya kadar çıkabileceği sermaye tutarının yetersiz kaldığı görülmüştür. Bu sebepten ötürü ilk olarak 1934 yılının Temmuz ayında 2580 sayılı kanunun birinci maddesi gereği BBYSP' nin uygulanabilmesi için Sümer Bank'ın sermayesi 42.000.000 lira daha genişletildiği belirtilmiştir. Sonrasında 1936 senesinin Aralık ayında 3.500.000 lira, 1937 yılının Haziran ayında 15.000.000 lira ve 1939 yılının Temmuz ayında 19.500.000 lira daha ilaveler yapılmış böylece mevcut sermaye 100.000.000 liraya kadar yükseltilmiştir.⁴⁶⁴ Kısacası Sümer Bank sermayesinin belli aralıklar ile yükseltilmesi, BBYSP' nin beklenen üstünde bir maliyetle sonuçlandığı göstergelerinden biri olarak yorumlanabilir.

İnşaatı tamamlanıp işletmeye açılan tüm fabrikalardan ne derece verim alındığı ise çalışmanın tarih aralığı dışında bir değerlendirmeye tabi tutulmasını gerektirmektedir. Öte yandan 1934-1936 yıllarında işletmeye açılan fabrikaların sanayi üretim çıktılarına olumlu etkisine örnek vermek gerekirse *İstatistik Yıllığı* verileri incelendiğinde “kâğıt ve karton sanayi” nin 1935 yılındaki toplam üretim değeri 2.633.000 lira iken bu değer 1936 ve 1937 yıllarında sırasıyla 4.131.000 ile 6.898.000 liraya kadar yükselme göstermiştir. Ayrıca pamuklu dokuma alanına ait olan 1933 yılındaki üretim değeri 5.471.000 lira iken bu değer 1934, 1935 ve 1936 yıllarındaki üretim değeri artış göstererek sırasıyla 8.647.000, 9.305.000 ve 17.485.000 liraya kadar yükselmiştir. 1937 yılında ise bir önceki yıla oranla her ne kadar 11.020.000 lira değerine gerilese dahi bu değer, 1936 yılı haricinde, diğer yıllara kıyasla yüksek bir seviyede seyretmiştir.⁴⁶⁵

⁴⁶³ Tekeli ve İlkin, 1982, Tablo (46); Tezel, 1982, s. 275.

⁴⁶⁴ RG, 11 Haziran 1933, Sayı: 2424, s. 2677; RG, 15 Temmuz 1934, Sayı: 2752, s. 4148; RG, 2 Kânunusani 1937, Sayı: 3497, s. 7485; RG, 24 Haziran 1937, Sayı: 3639, s. 8376; RG, 14 Temmuz 1939, Sayı: 4258, s. 12276.

⁴⁶⁵ İstatistik Umum Müdürlüğü, 1940, ss. 132, 133.

1931-1934 yılları arasında Sovyetler Birliği ve Türkiye arasında gerçekleşen ikili ticari ilişkilerinin yanında her iki devletin uluslararası konjonktürün gerekli kıldığı politik ilişkilerine de değinmek gerekir. Böylece çalışmanın 1935-1938 döneminde her iki devlet arasında yürütülen ticari faaliyetlerin politik ilişkilerde ne gibi etkileri olduğunun anlaşılması bakımından da temel sağlamış olacaktır.

1932 yılında Almanya-İtalya ve İngiltere-Fransa arasında bir dördütlü paktın imzalanacağına gündeme gelmesi özellikle revizyonist bir tavır içerisinde bulunan Almanya ve İtalya'nın Türkiye' de dahil öncelikle Avrupa kıtasında yer alan devletler üzerinde kaygı uyandırmasına sebebiyet vermiştir. Doğal olarak Sovyetler Birliği'nin etki alanında yer alan devletlerinde bu durumdan etkileneceği düşünüldüğünde 1933 yılında Londra' da düzenlenmekte olan Para ve İktisat Konferansı sırasında iki ayrı antlaşmanın imzalanması gerçekleştirilmiştir.⁴⁶⁶ İlk antlaşma 3 Temmuz günü aralarında Sovyetler Birliği, Türkiye, Estonya, Letonya, Lehistan, Romanya, Afganistan ve İran'ın bulunduğu devletler tarafından imza edilmiştir. Antlaşmaya Sovyetler Birliği adına Dışişleri Halk Komiseri Maksim Litvinov, Türkiye adına ise Tevfik Rüştü Bey imza koymuştur. İkinci antlaşma ise 4 Temmuz günü aralarında Sovyetler Birliği, Türkiye, Yugoslavya, Çekoslovakya ve Romanya'nın bulunduğu devletler tarafında imza edilmiş olup, ilk antlaşmanın içeriği ile benzer şekilde olmuştur. Antlaşma isimleri "Tecavüzün Tarifi Mukavelenamesi" başlığını taşımış olup genel olarak bir devlet tarafından icra edilecek bir davranışın saldırı niteliği taşıyıp, taşımadığının tanımlaması yapılmıştır.⁴⁶⁷ Ayrıca 23 Aralık 1933 yılında mecliste bu antlaşmaların kabulü gerçekleştirilirken Tevfik Rüştü Bey'in imza edilen iki antlaşmada da Türkiye'nin imzasının bulunma nedenini ve iki antlaşma arasındaki temel farkı şöyle açıklamıştır:

Muhterem Heyetinizin dikkat nazarınızı celbeden, bir şey vardır ki Türkiye her ikisinde de ayrı ayrı imza sahibidir. Bunun sebebi, gayet basittir. Onu da arzetmiş olmak için söylüyorum. Bu muahede sırf mıntakavî yapılmıştır. Sovyet Rusya ile komşuları arasında yapılmıştır. Tabîi Sovyet Rusyanın dostları arasında en başta Türkiye geldiği gibi komşuları arasında da bulunduğumuz için onda da imza sahibi olması tabiidir. Halbuki biraz evvel

⁴⁶⁶ Mehmet Gönülöbol ve diğerleri, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Cilt: I: 1919-1973, Cilt: II: 1973-1983, Ankara: AÜSBF Yayınları, 1987, s. 109; Pommery, s. 103.

⁴⁶⁷ RG, 28 Kânunuevvel 1933, Sayı: 2590, ss. 3337-3340.

tasvinize iktiran eden muahede ise Yugoslavya, Romanya ve Çekoslovakya ile Sovyet Rusya ve Türkiye arasında aktedilmiş ve diğer arzu eden Devletlerin imzasına açık bırakılmıştır. Şimdi tasvibinize arzedilen muahede yalnız mıntakavî olarak yapılmıştır.⁴⁶⁸

Ayrıca Tefvîk Rüştü Bey'in bu konuşmasında dikkati çeken nokta Sovyetler Birliği'nin dostu olarak Türkiye'nin ilk sırada yer aldığını belirtmiş olmasıdır. Bu tarz söylemler meclis içerisinde çokça yer bulmuştur. Bu durumun kökleri Milli Mücadele döneminde Sovyetler Birliği'nin yardımda bulunması ve Türkiye'yi ilk tanıyan devlet vasfını sahip oluşunda aramak mümkündür. Fakat böyle bir durumun dostluktan ziyade daha çok pragmatik bir yaklaşımın hâkim olduğu söylenebilir. Hem Sovyetler Birliği hem de Türkiye açısından bu durumun pragmatik bir yaklaşım taşıdığı çalışmanın ilerleyen sayfalarında görülebilir.

1934 yılının Şubat ayında Balkan Paktı imza olunmuştur. Bu paktın detayına girmek kaydı ile toplam üç maddeden oluşan metnin birinci maddesi "*Türkiye, Yugoslavya, Yunanistan ve Romanya bütün kendi Balkan hudutlarının emniyetini müteakiben (karşılıklı olarak) tekeffül ederler (yükümlenirler)*" şeklinde olmuştur.⁴⁶⁹ Paktın imzalanmasındaki temel nedenler arasında Almanya ve Avusturya'nın birleşmesi sonucu, Almanya'nın ortaya çıkabilecek saldırgan tavırlarına karşı bir savunma mekanizması oluşturma temeline dayanmıştır. Böyle bir paktın imzalanmasında ise başta Fransa olmak üzere İngiltere'nin de eğilim göstermesi sonucu ortaya çıkmıştır.⁴⁷⁰ Değnilmesi gereken husus, Balkan Paktı'na Türkiye adına imza koyan dönemin Dışişleri Bakanı Tefvîk Rüştü Bey' in paktın imza günü Sovyetler Birliği ve Türkiye' yi ilgilendiren şu demeci vermiş olmasıdır: "*Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İttihadı aleyhine müteveccih (yönelik) her hangi bir harekâta iştirake Türkiye 'nin kendini borçlu addeylemeği hiç bir halde kabul eyleyemeyeceğini Türkiye Cumhuriyeti namına beyan ile şeref kazanırım.*"⁴⁷¹ Böylece ileride Sovyetler Birliği ile en azında pakta imza koyan devletler tarafından savaşa girme olasılığı olduğunda Türkiye pakta yer alan devletlere destek vermeyeceğini taahhüt etmiştir.

⁴⁶⁸ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre IV, İnkat (Birleşim) 17, Cilt: 19, 23 Aralık 1933, s. 105.

⁴⁶⁹ RG, 12 Mart 1934, Sayı: 2651, s. 3527; Soysal, 1965, s. 231, 232.

⁴⁷⁰ Vladimir Potyemkin ve diğerleri, *Uluslararası İlişkiler Tarihi, (Diplomasi Tarihi)*, Çev: Atilla Tokatlı, Birinci Baskı, Cilt: 4, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2009, s. 170.

⁴⁷¹ Soysal, 1965, s. 229.

Son olarak 1934 yılının Ağustos ayında Sovyetler Birliği'nin Türkiye Ticaret Temsilciliği ile Türkiye arasında bir ticaret antlaşması daha imza edilmiştir. Bu antlaşmanın yürürlükte kalma süresi 1 Temmuz 1934-1 Ocak 1935 tarihleri arasında olarak belirlenmiştir. Antlaşmanın üçüncü maddesine göre Sovyetler Birliği' nin Türkiye'de bulunan ticaret temsilcisi, Sovyetler Birliği'ne 2.000.000 lira değerinde aralarında “yün, tiftik, zeytin, portakal, canlı hayvanlar ve av derileri” nin olduğu ürünleri ihraç edeceği kararlaştırılmıştır. Benzer şekilde bu ihraç ürünlerine karşılık antlaşmanın dördüncü maddesinde Türkiye'nin 2.000.000 lirayı geçemeyecek tutarda Sovyetler Birliği'nden ithal edilecek ürünler listesinin saptaması da yapılmıştır.⁴⁷²

4.2. 1935-1938 Arası Dönemde Sovyetler Birliği-Türkiye Ticari İlişkileri

Bu dönem aralığında iki devlet arasında gerçekleşen ticari faaliyetlere geçmeden önce uluslararası ortamın getirdiği şartlar doğrultusunda Sovyetler Birliği ve Türkiye'nin siyasi ilişkilerinin ne durumda olduğuna kısaca değinmek gerekir. Böylece her iki devlet arasındaki bu ilişkilerin aynı zamanda genel ve ikili ticaret politikalarını da ne şekilde etkilendiğinin idraki açısından yarar sağlayacaktır.

Sovyetler Birliği ile Türkiye' nin 1925 yılında imzalamış oldukları Türk-Sovyet Saldırmazlık Paktı ve buna bağlı ekleri 1935 yılının Kasım ayında 10 yıllık bir süre ile uzatıldığı görülmüştür. Uzatma işlemine ait Protokol'ün genel olarak amacı her iki devlet arasındaki dostluğun ve güveninin dış politikalarının özünü oluşturan barışın sürdürülmesinde yardımcı olması isteği şeklinde belirtilmiştir.⁴⁷³ Paktın uzatılmasına dair bir protokolün 1935 senesi içerisinde imzalanmasının temel nedenleri arasında Almanya'nın Versay Antlaşması tarafından şart koşulan silahsızlanmaya yönelik maddelerini tanımadığını belirtmesi ve İtalya'nın Ekim ile Kasım aylarının kapsayan günlerde Habeşistan'a saldırması olarak gösterilebilir.⁴⁷⁴

Belirtilen dönem aralığında her iki devlet arasında gerçekleşmiş olan ticari faaliyetlere geçmeden daha önce sözü edilen BBYSP temelinde 1934-1939 yılları arasında **Tablo-93**'te belirtilen sanayi kollarının inşasının haricinde savunma

⁴⁷² RG, 2 Teşrinievvel 1934, Sayı: 2818, s. 4374. İthal edilebilecek ürünlere ait tarife numarası için belirtilen kaynağa ayrıca bkz.

⁴⁷³ RG, 25 Kânunuevvel 1935, Sayı: 3191, s. 5874.

⁴⁷⁴ Soysal, 1993, s. 49.

sanayisine de yatırımlar yapıldığı görülmüştür. Örneğin Alman firmaları vasıtasıyla kuruluşları gerçekleştirilen fabrikaların ürettikleri bazı ürünler şunlar olmuştur: barut, zehirli savaş gazı, gaz maskesi, nitrogliserin ve sülfürik asit.⁴⁷⁵ Türkiye'nin bütçesini en çok hangi alanlara ayrıldığıнын bir listesini vermek özellikle 1935-1938 yılları arasında bir savaş hazırlığının yapıldığı durumunun hissedilmesi açısından yardımcı olacaktır. Benzer şekilde Sovyetler Birliği'nin İBYP temelinde hangi alanlara daha çok yatırım yapıldığının ayrıntısı üzerinde durulması ve her iki devlet arasında gerçekleşen ticari faaliyetlerin yanında, diğer devletler ile olan ticari ilişkilerinde hangi ürünlerin ithalata ve ihracata mevzubahis olduğunun incelenmesi, bir savaş hazırlığı yapıldığının anlaşılması adına fayda sağlayacaktır. **Tablo-94**'ten Türkiye'nin toplam bütçesinden savunmaya ayrılan tutarlar görülebilir.

Tablo-94: Türkiye'nin Toplam Bütçe Geliri ve Savunmaya Ayrılan Tutar [(Lira)(1935-1938)]

Bütçe Yılı	Toplam Bütçe Geliri	Milli Savunma Bakanlıklarına Ayrılan Tutar			Mili Savunma Bakanlıklarına Ayrılan Tutarın Genel Bütçedeki Payı
		Kara	Hava	Deniz	
1935	195.013.000	44.130.678	4.862.270	4.198.374	%27
1936	212.764.000	46.314.500	7.909.470	5.761.780	%28
1937	231.020.000	49.294.880	7.842.493	6.283.826	%27
1938	250.049.000	61.361.030	8.050.140	6.583.880	%30

Kaynak: 1935 *Malî Yılı Muvazenei Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası*, Ankara: T.B.M.M Matbaası, 1935, ss. 34-37; 1936 *Malî Yılı Muvazenei Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası*, Ankara: T.B.M.M Matbaası, 1936, ss. 41-44; *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre: 5, İçtima: 2, Cilt: 18, S. Sayısı: 185, ss. 44-48; *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre: 5, İçtima: 3, Cilt: 25, S. Sayısı: 181, ss. 89, 114-118'da yer alan veriler doğrultusunda tarafımızca derlenmiş ve tablo haline getirilmiştir.

Tablo-94'ten görüldüğü üzere savunmaya ayrılan bütçe yıldan yıla artarak İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesindeki sene en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Ayrıca Milli Savunma Bakanlığı, donanmanın 1935 yılı ihtiyaçları doğrultusunda

⁴⁷⁵ Rozaliyev, s.160.

Sovyetler Birliği'nden 5.000 ton mazot da ithal etmiştir.⁴⁷⁶ Bir diğer nokta iktisadi yapının kalkındırılması için uygulamaya konulan BBYSP' nin devletin bütçeden ayırdığı toplam tutar 43.953.000 lirayla sadece bir senelik savunmaya ayrılan tutarın altında kalmıştır.

Ayrıca Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden almış olduğu 8.000.000 altın dolarlık kredinin belli bir bölümünün savaş araçlarının satın alınmasına ayrıldığı da görülmüştür. Savaş araçlarının alımı ise yine Sovyetler Birliği'nden yapılmış, bu araçların incelenmesinin ve saptamasının yapılması için 1934 yılının Mart ayında Miriliva Emin Paşa'nın başkanlığında aralarında Binbaşı Haşmet Efendi ile Recep Efendi'nin de bulunduğu bir grup görevlendirilmiştir.⁴⁷⁷

Tablo-95'ten Türkiye'nin genel dış ticaretine ait verileri verdikten sonra bu dönemde özellikle Almanya ile ticari faaliyetlerde savaş sanayisinde kullanılan hangi ürünlerin ihrac kalemi listesinde bulunduğunun açıklaması yapılacaktır.

Tablo-95: Türkiye'nin Genel İhracat-İthalat Değerleri (1935-1938)

	Değer (Lira)		Değer (Sterlin)*	
Yıl	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
1935	95.861.000	88.823.000	15.837.629	14.395.948
1936	117.733.000	92.531.000	18.837.280	14.804.960
1937	137.984.000	114.379.000	22.112.821	18.329.968
1938	144.947.000	149.837.000	23.530.357	24.324.188
Toplam	496.525.000	445.570.000	80.017.087	71.855.064

Kaynak: İstatistik Umum Müdürlüğü, Cilt: 2, 1940, s. 154.

Türkiye'nin toplam ihracat değerlerinin **Tablo-75** ve **Tablo-95** göz önüne alındığında 1934 yılından sonra artış meydana geldiği görülebilir. 1929 yılında yaşanan ekonomik kriz ile birlikte ihracat değerinin düşüşe geçmesi 1934 yılına kadar sürmüştür. 1933/34 yılından sonra ekonomik krizin etkilerinin giderek azalması uluslararası ticareti tekrardan canlandırmaya başlamış böylece Türkiye'nin dış

⁴⁷⁶ RG, 29 Nisan 1936, Sayı: 3291, s. 6389.

⁴⁷⁷ BCA, 030.0.18.01.02.43.18.013.

* 1935, 1936, 1937 ve 1938 yıllarında sterlin/lira paritesi sırasıyla 6.17, 6.25, 6.24 ve 6.16 olmuştur.; Tezel, 1982, s. 154. Liranın sterlin para birimine çevrilmesinde belirtilen pariteler dikkate alınarak tarafımızca hesaplanmıştır.

ticaretini de olumlu yönde etkilemiştir. Bu olumlu etki 1935 senesinin ihracat değerini bir önceki yıla oranla yaklaşık olarak %4 'lük artırarak 95.861.000 liraya yükselmesini sağlamıştır. İhracat değerindeki bu yükseliş 1938 yılına kadar kademeli olarak devam etmiş ve Türkiye'nin belirtilen yıllar arasındaki toplam ihracat değeri 496.525.000 lirayı⁴⁷⁸ bulmuştur.

Ayrıca belirtilen yıllarda Türkiye'nin genel dış ticaretinde en büyük pay sahibi olan devletin Almanya olduğu görülmüştür. Almanya'ya ihraç edilen ürünlerin değeri 1935 yılında 39.201.000 lirayı bulmuştur. İhracat sıralamasında ikinci ve üçüncü sıralamayı sırasıyla 9.653.000 lira ile ABD, 9.493.000 lira ile İtalya almıştır. 1938 senesinde ise belirtilen yıllar aralığında Türkiye'nin Almanya'ya ihracatı 62.210.000 lira ile en yüksek seviyesini görmüştür. Bu değer Türkiye'nin genel ihracatının yaklaşık olarak %43'ünü oluşturmaktadır.⁴⁷⁹ Bu dönemde savaş sanayinde önemli bir yeri olan kromun üretilmesinde Türkiye 1938 senesinde gelindiğinde genel sıralamada birinci sırada yer almıştır.⁴⁸⁰ Ayrıca savaş sanayi alanında mühim bir yer teşkil eden krom rezervlerine sahip yerler arasında Antalya ve Muğla yöreleri bulunmaktadır.⁴⁸¹ Nitekim Ökçün'ün çalışması incelendiğinde 1928 yılının Haziran ayında aralarında yabancı sermayenin⁴⁸² bulunduğu "Fethiye Şirket-i Madeniyesi TAŞ" nin krom madeninin satın alınması ya da kiralanmasına adına kurulmuş olduğu görülür.⁴⁸³ Böylece krom madeninin işletilmesinde de yabancı sermaye varlık göstermiştir. **Tablo-96**'dan Türkiye'nin krom üretimi görülebilir.

⁴⁷⁸ Bu değer 1929 Ekonomik Krizi'nin etkisinin görüldüğü 1931-1934 döneminde Türkiye'nin toplam ihracat değeri 416.885.807 lira olmuştu. Bkz: Tablo-75, s. 151.

⁴⁷⁹ İstatistik Umum Müdürlüğü, Cilt: 2, 1940, s. 164.

⁴⁸⁰ Kırac Ali Bekişoğlu, "Türkiye'de Krom Madenciligi", s. 306, <http://www.maden.org.tr/resimler/ekler/68.pdf>. (23 Aralık 2018).

⁴⁸¹ Ahmet Demir, "Türkiye'de Demir ve Krom Madencilik Faaliyetleri" *Prof. Aziz Köklü' nün Anısına Armağan*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1984, s. 78.

⁴⁸² Belirtilen şirkette hisse sahibi olanlar: The Oriental Industrial Monopolies Limited, Stanley Peterson, Robin Bey.

⁴⁸³ Ökçün, 1971, s. 49.

Tablo-96: Türkiye'nin Krom Üretimi (1935-1938)

Yıl	Üretim Miktarı (Ton)
1935	150.472
1936	163.399
1937	192.508
1938	213.831
Toplam	720.210

Kaynak: İstatistik Umum Müdürlüğü, Cilt: 2, 1940, s. 145; Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Madencilik Özel İhtisas Komisyonu Raporu Metal Madenler Alt Komisyonu Krom Çalışma Grubu Raporu*, Ankara, 2001, s. 23.

Belirtilen dönemde krom ihracatı en fazla Almanya'ya yapılmıştır. Örneğin 1936 yılında 163.399 ton kadar üretilen kromun 149.681 tonu ihraç edilmiş ve bu miktar içerisinde 64.472 ton ise doğrudan Almanya'ya ihraç edilmiştir. Böylece bu sene içerisinde ihraç edilen krom miktarının yaklaşık olarak %43'ü doğrudan Almanya tarafından satın alınması gerçekleştirilmiştir.⁴⁸⁴ 1938 senesine gelindiğinde ise daha önce sözü edilen Türkiye'nin Almanya'ya ihraç ettiği 62.210.000 liralık değerdeki ihraç ürünlerinin %30'u savaş sanayi alanında kullanılabilen ürünlerden oluşmuştur. Bu ürünler içerisinde krom, yün, kereste, moher (tiftik), deri hammaddeleri ve pamuk bulunmuştur.⁴⁸⁵ Böylece dış ticaret verileri ışığında Almanya'nın başta krom ithalatını arttırması o dönemde savaş hazırlığı yaptığının bir göstergesi olarak yorumlanması mümkündür.

Bu dönemde Türkiye'nin ithalat değerlerinin de kademeli bir şekilde arttığını görmek mümkündür. 1935 yılı ithalat değeri bir önceki yıla kıyasla yaklaşık olarak %2 oranında artarak 88.823.000 lira seviyesine çıkmıştır. Bu dönemde ithalattaki en büyük artış 1938 senesinde bir önceki yıla oranla yaklaşık olarak %30 artarak 149.837.000 lira ile yaşanmıştır. Toplam ithalat değeri ise bu dönemde 445.570.000

⁴⁸⁴ Ömer Açar, "Krom ve Türkiye Kromları", *Altan*, Sayı: 39, Haziran 1938, s. 42' den aktaran Abidin Temizer ve M. Selçuk Özkan, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Ticaretinin Siyasi ve Ekonomik Sonuçları" *Studies of the Ottoman Domain*, Cilt: 3, Sayı: 4, Şubat 2013, s. 7.

⁴⁸⁵ Cemil Koçak, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939), İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 225.

lira⁴⁸⁶ olarak kayıtlara geçmiştir. Ayrıca Türkiye'nin belirtilen dönem aralığında genel ithalatındaki en büyük pay yine Almanya'ya ait olmuştur. 1935 yılında Türkiye'nin Almanya'dan toplam ithalat değeri 35.508.000 lira iken bu değer 1938 yılına gelindiğinde 70.411.000 liraya kadar çıkmıştır. Bu ithalat değeri 1938 yılının genel ithalata oranının yaklaşık olarak %47'nin oluşturmuştur.⁴⁸⁷ Türkiye'nin bu dönemde dış ticaret hacmini **Tablo-97**'den görmek mümkündür.

Tablo-97: Türkiye'nin Dış Ticaret Hacmi (1935-1938)

Yıl	Dış Ticaret Hacmi	
	Değer (Lira)	Değer (Sterlin)
1935	184.684.000	29.932.577
1936	210.264.000	33.642.240
1937	252.363.000	40.442.789
1938	294.784.000	47.854.545
Toplam	942.095.000	151.872.151

Kaynak: Dış ticaret hacminin hesaplanmasında Tablo-95'teki verilerden yararlanılmıştır.

Uluslararası ticaretteki toparlanma **Tablo-97**'den bariz şekilde görüldüğü gibi Türkiye'nin dış ticaret hacmini de etkilemiştir. 1935 senesinin dış ticaret hacmi bir önceki yıla oranla yaklaşık olarak %3 oranında artarak 184.684.000 liraya yükselmiştir. Dış ticaret hacmindeki bu artış sürerek 1938 senesinde 294.784.000 milyon liraya kadar yükselmiştir.⁴⁸⁸ Bu dönemde Türkiye'nin en büyük dış ticaret ortağı Almanya olmuştur. 1935 yılında Türkiye'nin Almanya ile dış ticaret hacmi 74.709.000 lira iken bu değer 1938 senesinde 132.621.000 liraya çıkmıştır. Bu değer toplam dış ticaret hacminin yaklaşık olarak %45'ini oluşturmuştur.⁴⁸⁹

Sonuç olarak Türkiye'nin bu denli ithalatta Almanya'ya bağımlı olması benzer şekilde genel ihracatında en yüksek payı Almanya'nın alması öncelikle kapitalist üretim ilişkilerine sahip devletlerde evrensel bir ekonomik krizin yaşanması

⁴⁸⁶ 1929 Ekonomik Krizi'nin yoğun hissedildiği 1931-1934 arası dönemde Türkiye'nin toplam ithalat değeri 374.108.893 lira olmuştur.

⁴⁸⁷ İstatistik Umum Müdürlüğü, Cilt: 2, 1940, s. 163.

⁴⁸⁸ Türkiye'nin 1931-1934 yılları arasındaki dış ticaret hacmini görmek için ayrıca bkz: Tablo-77, s. 153.

⁴⁸⁹ İstatistik Umum Müdürlüğü, Cilt: 2, 1940, s. 163, 164.

dahilinde, Türkiye'nin dış ticaretin ani bir çöküşe yol açma ihtimalini arttırmıştır. Ayrıca Türkiye'nin dış ticarete yalnızca bir devlete yüksek oranda bağımlı konuma gelmesi, siyasi ilişkilerde de dış ticaret yönünden bağımlı olunan devletin tahakkümü altına girmesini kolaylaştırdığı yorumu yapılabilir. Böyle bir durumun dış ticaret temelinde ortaya çıkma ihtimalinin İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesi ve sırasında Türkiye ile Almanya arasındaki ilişkilerin mercek altına alınması ile anlaşılabilir. Bu durum ise başlı başına başka bir çalışmanın alanına girmektedir. Türkiye'nin belirtilen dönemdeki dış ticaret dengesi ise **Tablo-98**'den görülebilir.

Tablo-98: Türkiye'nin Dış Ticaret Dengesi (1935-1938)

Yıl	Dış Ticaret Dengesi	
	Değer (Lira)	Değer (Sterlin)
1935	+7.038.000	+1.140.681
1936	+25.202.000	+4.032.320
1937	+23.605.000	+3.782.853
1938	-4.890.000	-793.831

Kaynak: Dış ticaret hacminin hesaplanmasında Tablo-95'teki verilerden yararlanılmıştır.

Türkiye'nin dış ticaret fazlası 1935 yılında 7.038.000 lira iken bu değer, 1936 yılına gelindiğinde yaklaşık olarak %258'lik büyük bir oranda artarak 25.202.000 liraya ulaşmıştır. Böylece Türkiye 1923'ten bu yana en yüksek değerde dış ticaret fazlası vermiştir. Bir sonraki yıl cüzi bir azalışla 23.605.000 lira olarak kayıtlara geçen dış ticaret fazlası, 1938 yılının sonunda ani bir düşüş ile 4.890.000 lira dış ticaret açığı vermesiyle sonuçlanmıştır. Öte yandan her ne kadar Türkiye'nin 1929 Ekonomik Krizi'nin ilk yıllarında dış ticaret fazlası vermiş olduğu görülse de bu fazlalık daha önce de söz edildiği gibi uygulamaya konulan iktisadi politikalar çerçevesinde ithalatın kısıtlanması yoluyla sağlanmış fakat bu dış ticaret hacmindeki daralmayı da beraberinde getirmiştir. Bundan dolayı 1935-1937 arası dönemde verilen dış ticaret fazlasının dış ticaret hacmine paralel olarak artış göstermesi daha başarılı bir yer teşkil etmiştir denebilir.

Sovyetler Birliği'nin BBYP'yi (1928-1933) daha önce söz edildiği gibi başarılı bir şekilde yürüttükten sonra İBYP'nin uygulamaya geçirilmesi için gerekli kararlar alınması ve raporların sunulması SBKP-(B) XVII. Parti Kongresi'nde

gerçekleştirilmiştir. Temel olarak İBYP, BBYP’ den daha büyük bir maliyetle hayata geçirileceği hesaplanmıştır. BBYP 64.000.000.000 rubleye mal olmuşken, İBYP’ nin uygulanması için yatırımın yapılacağı tutar 133.000.000.000 ruble olarak düşünülmüştür. Sanayi alanında gerçekleştirilmesi planlanan gayelerden biri üretimin, Birinci Dünya Savaşı öncesinin 8 katına yükseltilmesi, tarımda ise makineleşmenin arttırılarak 1932 yılında 2.500.000 beygir gücünden 8.000.000 beygir gücüne kadar çıkarılması ön görülmüştür.⁴⁹⁰ İBYP’ nin sahip olduğu temel görevler ise sadece iktisadi değil bununla beraber ideolojik hedefleri de içeren bir biçimde şu şekilde belirtilmiştir:

İkinci Beş Yıllık Planın baş görevleri—kapitalist unsurları tamamen ortadan kaldırmak, iktisadi hayattaki ve insanların zihinlerindeki kapitalizm kalıntılarını yok etmek, bütün ulusal ekonomiyi modern teknik temelinde yeniden kurma çalışmasını tamamlamak, yeni işletmeleri ve yeni teknik donatımı kullanmayı öğrenmek, tarımı makineleştirmek ve verimini artırmak...⁴⁹¹

İBYP tahmin edilenden daha erken bir süre içerisinde 1937 yılının Nisan ayında bitirilmiştir. Bu planda sanayide ve tarımda ön görülün üretim miktarı genel olarak sağlanabilmiştir. İBYP süresi boyunca sanayi ve tarım alanında ne gibi ilerleme kat edildiğinin daha iyi anlaşılması adına istatistik veriler üzerinde durmak yararlı olacaktır. Özellikle bu dönemde sanayi üretim hacmine bakıldığında kapitalist üretim ilişkilerine sahip devletler ile Sovyetler Birliği arasındaki farkta giderek açılmıştır.⁴⁹² Sovyetler Birliği’ nin özellikle sanayi üretim hacminde büyüme sağlamasına katkısı olan temel faktörlerden “Stahanov Hareketine” değinmek gerekir. Bu hareketin tahlili yapıldıktan sonra özellikle 1934 yılı ile birlikte **Tablo-99, Tablo-100 ve Tablo-101’** de belirtilen üretim hacmi ve miktarları artışının temel nedeni daha iyi anlaşılmış olacaktır.

⁴⁹⁰ J.V. Stalin, *Eserler*, Çev: İsmail Yarkın, Birinci Baskı, Cilt: 15, İstanbul: İnter Yayıncılık, 1990, s. 442.

⁴⁹¹ Stalin, Cilt: 15, 1990, s. 443.

⁴⁹² İ.V Sautin, (Ed.), *Sotsialistiçeskoye Stroitelstvo Soyuzu SSR, 1933-1938 Gg, Statistiçeskiy Sbornik (SSC Birliği’ nin Sosyalist İnşası, 1933-1938, İstatistik Koleksiyonu)*, Moskova: Leningrad: Gosplanizdat, 1939, ss. 47, 51.; J. V. Stalin, *Eserler*, Çev: Süheyla Kaya, Birinci Baskı, Cilt: 14: Şubat 1934-Nisan 1945, İstanbul: İnter Yayıncılık, 1993, s. 200.

Sovyetler Birliği'nde 1934 yılı öncesi dönemlere kıyasla bu denli üretim miktarı artışının sağlanmasındaki yöntem, genel olarak kapitalist üretim ilişkilerine sahip devletlerde *Taylorizm*⁴⁹³ olarak adlandırılmışken Sovyetler Birliği'nde bu durum *Stakhanovizm* adı altında ortaya çıkmıştır.⁴⁹⁴ Stakhanovizm ya da dönemsel olarak tabiri “Stahanov Hareketi” kısacası belli bir süreç içerisinde elde edilen bilgiler ve teknikler doğrultusunda iktisadi alanda modern tekniğin, yeni üretim metotlarının ve emeğin daha iyi örgütlenmiş biçimde adaptasyonunun sağlanması sonucu ortaya çıkmıştır. Bu süreç emeğin verimliliğine olumlu yönde etkilemiş üretim miktarında artışı da beraberinde getirmiştir.⁴⁹⁵ Stahanov Hareketi'nin kökleri ise 1935 yılında bir kömür maden işçisi olan Aleksey Grigoryeviç Stahanov' un⁴⁹⁶ 102 ton kömür üreterek rekor kırmasına dayanmıştır. Bu üretim miktarı “normal” bir kömür madeni işçisinin üretim miktarı 6,5 ton olarak düşünüldüğünde çok yüksek bir oranda olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Stahanov' un bu üretim miktarı diğer işçiler üzerinde de etki yaparak rekor seviyelerde üretim miktarları sağlanmıştır. Bu durum ise ayrıca iktidar tarafından bir propaganda haline de getirilmiştir.⁴⁹⁷ Örneğin Stalin tarafından 17 Kasım 1935 yılında gerçekleşen “Stahanovcuların Birinci Birlik Danışma Toplantısı”nda yaptığı konuşmadan kesitler şöyle olmuştur:

Stahanov Hareketi, erkek ve kadın işçilerin sıradan bir hareketi olarak değerlendirilmemelidir. Stahanov Hareketi, erkek ve kadın işçilerin sosyalist inşamızın tarihine en şanlı yapraklardan biri olarak geçecek bir harekettir. ...Stahanov Hareketi'nin yalnızca sosyalizmin verebileceği, kapitalizmin veremeyeceği o yüksek emek üretkenliğine bir örnek teşkil ettiği... tamamen doğrudur. ... Stahanov Hareketi'nin bir karakteristik özelliği... ...yavaş yavaş değil, neredeyse örneği görülmemiş bir hızla, kasırga gibi, tüm Birlik' imiz üzerinde yayılmış olmasından ibarettir. ...Stahanov Hareketi tabandan gelen bir hareket olarak ortaya çıktı ve gelişti. ...tabandan geldiği için o, günümüzün

⁴⁹³ “Emeğin bilimsel organizasyonu” olarak da adlandırılan Taylorizm “iş veriminin arttırılması ve kâr maksimizasyonunun sağlanması için çalışma ve dinlenme saatlerinin, iş düzeni ve iş ilişkilerinin bilimsel ölçülere göre ayarlanabileceğinin savunan görüş” olarak tanımlanmaktadır.; Mustafa Acar ve Ömer Demir, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ankara: Adres Yayınları, 2005.

⁴⁹⁴ Louis Pommery, *Yeni Zamanların İktisat Tarihi 1890-1939*, Çev: Cahit Talas, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1956, s. 191.

⁴⁹⁵ W. Robert Dunn and George Wallace, *Life and Labor in the Soviet Union*, New York City: International Publishers, 1937, s. 42.

⁴⁹⁶ Stahanov gerçekleştirmiş olduğu rekor seviyedeki kömür üretim miktarı nedeniyle *Time* dergisine de konu olmuş ve kapak fotoğrafında yer almıştır.; *Time*, Vol: XXVI, No: 25, 16 December 1935.

⁴⁹⁷ Pommery, ss. 191-192; Dunn and Wallace, ss. 42-43.

en canlı ve yenilmez hareketidir. Bu hareket teknik üzerine eski anlayışları bir kenara itiyor, eski teknik normlardan tasarlanmış eski kapasitelerden kopuyor, eski üretim planlarını bir kenara itiyor ve yeni, daha yüksek teknik normların, kapasitelerin ve üretim plânlarının konmasını talep ediyor. O, sanayimizde bir devrim gerçekleştirmekle yükümlüdür. Tam da bu yüzden Stahanov Hareketi'nin esaslı son derece devrimcidir.⁴⁹⁸

Stahanov Hareketi' nin dönem itibariyle Sovyetler Birliği' nde ana gündem konusu olması bunun yanında özellikle ABD' de de bu hareketin ne olduğuna dair kalem oynatılmasının nedeni **Tablo-99, 100 ve 101**'deki veriler incelendiğinde daha iyi idrak edilecektir. **Tablo-99**'dan Sovyetler Birliği ve başlıca devletlerin sanayi üretim hacmindeki değişimleri görmek mümkündür.

Tablo-99: Sovyetler Birliği ve Başlıca Devletlerin Sanayi Üretim Hacmi (1935-1938)

Devlet	Yıl (1929=100)			
	1935	1936	1937	1938
SSCB	295,5	384,9	428,9	477,4
ABD	75,6	88,1	92,2	72,0
Almanya	94,0	106,3	117,2	125,0
İngiltere	105,8	115,9	123,7	112,0
İtalya	93,8	87,5	99,6	96,0
Fransa	67,4	79,3	82,8	70,0
Japonya	141,8	151,1	170,8	165,0

Kaynak: Sautin, (Ed.), s. 32; Stalin, 1993, s. 200.

Bazı alanlarda planda ön görülen üretim miktarına erişilememiştir. Örneğin kömürde planlanan 152.000.000 ton üretim miktarı 1938 yılının ilk sonuçlarına göre 132.888.000 ton kadar üretilebilmiş, toplam yakıt üretimi (petrol ve doğal gaz) ise 46.800.000 ton düşünüldüğü halde 32.230.800 tona ulaşılabilmiştir.⁴⁹⁹ **Tablo-100**'den ise çelik, pik demir ve kömür üretimindeki artışlar görülebilir.

⁴⁹⁸ Stalin, 1993, ss. 43, 44, 49-50.

⁴⁹⁹ Sautin, (Ed.), ss. 40, 51; Dobb, s. 275; League of Nations-Economic Intelligence Service, *Statistical Year-Book of the League of Nations 1938/39*, Geneva: League of Nations Publications, 1940, s. 137.

Tablo-100: SSCB’ de Çelik, Pik Demir ve Kömür Üretimi (1933-1938)

Yıl	Üretilen Sanayi Ürünü (Ton)		
	Çelik	Pik Demir	Kömür
1933	6.889.000	7.110.000	76.205.000
1934	9.693.000	10.428.000	93.940.000
1935	12.600.000	12.489.000	109.000.000
1936	16.244.000	14.395.000	123.679.000
1937	17.730.000	14.487.000	122.579.000
1938	18.000.000	14.600.000	132.888.000
Toplam	81.156.000	73.509.000	658.291.000

Kaynak: Sautin, (Ed.), ss. 56, 57; League of Nations-Economic Intelligence Service, 1940, ss. 137, 144, 145.

Tarım alanındaki gelişime bakılacak olunursa toplam tahıl üretimi BBYP’ nın bitimi olan 1933 yılında 89.800.000 ton⁵⁰⁰ iken İBYP ile birlikte 1937 yılında bu miktar 120.290.000 tona⁵⁰¹ kadar çıkmıştır.⁵⁰² İBYP’ nin uygulanma süreci boyunca tarım alanında üretim miktarındaki artışın, temel gıda maddelerinden biri olan buğday üzerinden yaşandığını **Tablo-101**’den görmek mümkündür.

⁵⁰⁰ Özgün kaynakta 898,0 milyon kental olarak belirtilmiştir.

⁵⁰¹ Özgün kaynakta 1202, 9 milyon kental olarak belirtilmiştir.

⁵⁰² Sautin, (Ed.), s. 98.

Tablo-101: Sovyetler Birliği'nde Buğday Üretimi (1913, 1933-1938)

Yıl	Üretim Miktarı	
	Kental	Ton*
1933	277.300.000	27.730.000
1934	304.100.000	30.410.000
1935	308.300.000	30.830.000
1936	307.000.000	30.700.000
1937	468.600.000	46.860.000
1938	408.800.000	40.880.000
Toplam	2.074.100.000	207.410.000

Kaynak: Sautin, (Ed.), s. 98; League of Nations-Economic Intelligence Service, 1940, s. 90; League of Nations-Economic Intelligence Service, *Statistical Year-Book of the League of Nations 1936/37*, Geneva: League of Nations Publications, 1937, s. 84.

Tablo-101'den görüldüğü üzere toplam buğday üretimi 1933 senesinde Birinci Dünya Savaşı öncesindeki miktara yaklaşmış⁵⁰³, bu yıldan sonra belirtilen miktarı geçerek 1937 senesinde ise 46.860.000 ton ile en yüksek seviyesine çıkmıştır.⁵⁰⁴ Belirtilen dönem içerisinde ise toplam buğday üretimi 207.410.000 ton olmuştur.

Sonuç olarak İBYP' nin uygulanma tekniği ve Stahanov Hareketi'nin de etkisiyle iktisadi alanlarda üretim miktarındaki artış daha önceki dönemlere kıyasla daha yüksek oranda gerçekleşmiş ve bu durum ise aynı zamanda dış ticaret verileri üzerinde de etkisini göstermiştir. **Tablo-102**'den Sovyetler Birliği'nin ihracat ve ithalat değerlerini görmek mümkündür.

* Kental olarak verilen miktar tarafımızca ton ağırlık birimine dönüştürülmüştür.

⁵⁰³ 1913 yılı buğday üretim miktarı 27.968.713 ton kadar olmuştur.; Tablo-6, s. 21.

⁵⁰⁴ 1900-1913 yılları arasındaki buğday üretim miktarını görmek için ayrıca bkz: Tablo-4 ve Tablo-6, ss. 19, 21.

Tablo-102: Sovyetler Birliği'nin Genel İhracat-İthalat Değerleri (1935-1938)

Yıl	Değer (Ruble)		Değer (Sterlin)*	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
1935	367.000.000	241.000.000	64.867.349	42.596.815
1936**	1.359.000.000	1.353.000.000	66.990.693	66.694.929
1937	1.738.000.000	1.346.000.000	67.484.139	52.263.320
1938	1.353.000.000	1.444.000.000	52.178.943	55.688.392
Toplam	4.817.000.000	4.384.000.000	251.521.124	217.243.456

Kaynak: Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960, ss. 13, 14.

Sovyetler Birliği'nin genel ihracat değerlerine göz atıldığında ilk olarak dikkati çeken 1935 yılında 367.000.000 ruble olan ihracat değerinin 1936 yılına gelindiğinde yaklaşık olarak %270 oranda ani bir sıçrama yaparak 1.359.000.000 rubleye yükselmiş olmasıdır. Fakat bu ani sıçrayışın temel nedeni rublenin o dönemki değerinden kaynaklanmıştır. 1950 yılındaki rublenin değeri baz alınarak yapılmış hesaplama göre 1935 yılındaki ihracat değeri 1.281.000.000 ruble iken bu değer 1936 yılında azalma göstererek 1.082.000.000 rubleye gerilemiş olduğu görülmüştür. Daha doğru bir kıyaslama yapılabilmesi için bu yıllardaki ihracat miktarını vermek gereklidir. 1935 yılındaki ihracat miktarı 17.200.000 ton iken bu miktar 1936 yılında 14.200.000 tona gerilemiştir.⁵⁰⁵ 1937 yılı sonuna gelindiğinde ise ihracat değeri bir önceki yıla oranla artarak 1.738.000.000 rubleye ulaşmıştır. 1937 yılındaki bu ihracat değeri ise 1917'den o ana kadar ki en yüksek seviyesini görmüştür. İhracat

* 1935, 1936, 1937 ve 1938 yıllarında sterlin/ruble paritesi sırasıyla 5,6577, 20,2864, 25,7542 ve 25,9300 ruble olmuştur.; RMB, <http://www.cbr.ru/Content/Document/File/41438/FS.xls>, (10 Kasım 2018). Belirtilen pariteler doğrultusunda rubleden sterline para birimine çevrilmesi tarafımızca hesaplanmıştır.

** 1936 yılında Sovyetler Birliği'nin ihracat ve ithalat değeri bir önceki yıla kıyasla ruble bazında büyük oranda artmasına rağmen sterlin değeri açısından benzer bir değerde olduğu görülmüştür. Bunun temel nedeni 01.03.1936 tarihinde rublenin sterlin karşısındaki değeri 5,6861 iken bu değer 01.04.1936 tarihine gelindiğinde % 77 oranında değer kaybederek 25,0433 ruble olmasından kaynaklanmıştır. Diğer aylık pariteleri görmek için ayrıca bkz: RMB, <http://www.cbr.ru/Content/Document/File/41438/FS.xls>.

⁵⁰⁵ Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960, s. 13.

değerindeki bu yükseliş ise 1938 senesinde durmuş ve 1.353.000.000 ruble seviyesine gerilemiştir.

Sovyetler Birliği'nin dış ticaretinde en büyük pay sahibi olan başlıca devletler ABD, İngiltere ve Almanya olmuştur. Belirtilen yıllarda Sovyetler Birliği'nin en fazla ihracat değeri 1937 yılında 557.946.000 ruble ile İngiltere'ye gerçekleştirilmiştir.⁵⁰⁶ Ayrıca Stahanov Hareketi sonucunda gerçekleşen üretim miktarındaki artışın ABD'ye gerçekleştiren kömür ihracatında artışı da beraberinde getirmiştir. Örneğin bitümlü ve antrasit kömürün 1934 yılında ABD'ye ihracatı gerçekleştiren miktar 296.000 ton iken bu miktar 1935 ve 1936 yıllarında sırasıyla 392.000 ve 376.000 tona kadar yükselmiştir.⁵⁰⁷

Benzer şekilde Sovyetler Birliği'nin ithalat değeri 1935 senesinde 241.000.000 ruble iken, bu değer yaklaşık olarak %461'lik oranda artarak 1.353.000.000 rubleye yükselmiştir. 1937 senesinde cüzi bir miktarda azalma gösteren ithalat değeri 1938 senesinde 1.444.000.000 ruble ile o tarihe kadar ki en yüksek değeri ile karşılaşmıştır.⁵⁰⁸ Sovyetler Birliği'nin genel ithalatında en yüksek pay sahibi olan devletlerden biri ise ABD olmuştur. Örneğin 1936 senesinde ABD'den ithalat değeri 209.025.000 ruble iken bu değer 1938 senesinde en yüksek değer ulaşarak 408.567.000 rubleye kadar çıkmıştır.

Ayrıca bu dönemde Sovyetler Birliği'nin de olası bir savaş ihtimaline karşı krom ihracatını durduğu ve stoklamaya yöneldiğini dış ticaret verileri üzerinden anlamak mümkündür. Örneğin Sovyetler Birliği'nin krom ihracatı 1936 senesine geldiğinde durmuştur. Kromun 1936 senesinden önceki ihracat miktarını **Tablo-103**'ten görmek mümkündür.

⁵⁰⁶ Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960, s. 21.

⁵⁰⁷ S. N. Bakulin ve D. D. Mişustin (Düz.), *Vneşnyaya Torgovlya SSSR za 20 Let, 1918-1937 gg. Statiçeskiy Spravoçnik (20 Yıllık SSCB Dış Ticareti, 1918-1937, İstatistiksel Rehber)*, Moskova: Mejdunarodnaya Kniga, 1939, ss. 244-245.

⁵⁰⁸ İhracat ve ithalat oranlarındaki yüzdelik değişimler ayrıca hesaplanmıştır.

Tablo-103: Sovyetler Birliği'nin Krom İhracatı (1930-1935)

Yıl	Miktar (Ton)
1930	15.046
1931	23.811
1932	41.527
1933	41.038
1934	36.499
1935	11.480
Toplam	169.401

Kaynak: Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960, ss. 129, 163.

Öte yandan Sovyetler Birliği'nin ürün stoklamasına yöneldiğini, ihraç ettiği toplam ürün miktarındaki değişimlerden görmek mümkündür. 1935 senesinde toplam ihraç miktarı 17.200.000 ton iken bu miktar 1936, 1937 ve 1938 yıllarında sırasıyla 14.200.000, 13.000.000 ve 9.500.000 tona gerilemiştir.⁵⁰⁹ **Tablo-104'**ten Sovyetler Birliği'nin dış ticaret hacmi görülebilir.

Tablo-104: Sovyetler Birliği'nin Dış Ticaret Hacmi (1935-1938)

	Dış Ticaret Hacmi	
Yıl	Değer (Ruble)	Değer (Sterlin)
1935	608.000.000	107.464.164
1936	2.712.000.000	133.685.622
1937	3.084.000.000	119.747.459
1938	2.797.000.000	107.867.335
Toplam	9.201.000.000	468.764.580

Kaynak: Dış ticaret hacminin hesaplanmasında Tablo-102'deki verilerden yararlanılmıştır.

Tablo-104'ten görüldüğü üzere Sovyetler Birliği'nin dış ticaret hacmi 1935 senesinden sonra yaklaşık olarak %346'lık bir büyüme göstererek 1936 yılında 2.712.000.000 rubleye kadar yükselmiştir. Dış ticaret hacmindeki büyüme 1937 yılında da devam ederek, 1918 yılından bu yana, tarihindeki en yüksek seviyesini

⁵⁰⁹ Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960, s. 13.

3.084.000.000 ruble ile görmüştür. 1938 yılı sonuna gelindiğinde ise bu değer 2.797.000.000 rubleye gerilemiştir.

Sovyetler Birliği' nin belirtilen dönemde genel dış ticaret hacminde büyük pay sahibi olan devlet İngiltere olmuştur. 1937 yılında iki devlet arasındaki dış ticaret hacmi 621.007.000 ruble, 1938 yılında ise 549.582.000 ruble olarak gerçekleşmiştir. İkinci sırayı ise Sovyetler Birliği ile ABD arasında 1938 yılında gerçekleşen 497.502.000 rublelik dış ticaret hacmi almıştır.⁵¹⁰ Her iki devletin genel dış ticaret verilerine değinildikten sonra ikili ticari ilişkilerin boyutunun ne durumda olduğunun çözümlemesine geçilebilir.

Tablo-105: Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile Olan İhracat-İthalat Değerleri (1935-1938)

	Değer (Lira)		Değer (Sterlin)	
Yıl	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
1935	4.150.000	4.325.000	672.609	700.972
1936	3.964.000	5.034.000	634.240	805.440
1937	6.508.000	7.092.000	1.042.949	1.136.538
1938	5.140.000	5.891.000	834.416	956.331
Toplam	19.762.000	22.342.000	3.184.214	3.599.281

Kaynak: İstatistik Umum Müdürlüğü, Cilt: 2, 1940, s. 163, 164.

Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne ihracatı 1935 senesinde bir önceki yıla kıyasla artarak 4.150.000 lira olmuştur. İhracat değerindeki bu yükseliş ise cüzi bir oranda azalarak 1936 senesinde 3.964.000.000 liraya gerilemiştir. 1936 yılındaki bu değer yaklaşık olarak %64 artarak 1937 senesinde 6.508.000 liraya kadar yükselmiştir. İhracat değeri 1938 sene sonunda bir önceki yıla kıyasla yaklaşık olarak %21'lik azalış ile 5.140.000 lira seviyelerine düşmüştür.

Rublenin 1950 yılı değerleri ile bir inceleme yapıldığında 1935 yılında Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne ihraç ettiği ürünlerin değerinde en yüksek payı yün ve canlı hayvanlar oluşturmuştur.⁵¹¹ Doğu bölgesinden Sovyetler Birliği'ne ihraç olunan en yüksek değerdeki ürünler 1.308.448 lira ile canlı hayvanlar, 252.010 lira

⁵¹⁰ Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960, s. 37.

⁵¹¹ Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960, s. 999.

ile yün, 226.167 lira ile pamuk yer almıştır.⁵¹² Böylece Doğu bölgesinden ihraç edilen canlı hayvanların değeri 1935 senesindeki toplam ihracat değerinin yaklaşık olarak %32'sini oluşturmuştur.

1936 yılında ise ihraç edilen yün değerinde düşüş gözlemlenmesine rağmen yine de en yüksek değer bu kalemdedir görülmüştür. İkinci en yüksek ihracat değerine sahip olan diğer ürünler ise yünden sonra gıda ürünleri olmuştur. Gıda ürünleri içerisinde yer alan başlıca ürünler ise kuru meyveler, portakal, limon ve bitkisel yağlar yer almıştır.⁵¹³ İhracat değerinin bir önceli yıla oranla düşüş göstermesinde başlıca pay sahibi olan ürün ise yünün ihraç değerindeki düşüşten kaynaklanmıştır.

Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden ithal ettiği ürünlerin toplam değerlerine bakılacak olunursa 1935-1937 arası dönemde kademeli olarak arttığı görülmüştür. 1935 senesinde 4.325.000 lira olan ithalat değeri 1937 yılına gelindiğinde 7.092.000 liraya kadar çıkmıştır. Özellikle Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden 1935 yılında “*makine ve ekipmanlar*” başlığı altında ithal ettiği ürünlerin değeri bu yılki toplam ithalat değerinin yaklaşık olarak yarısını kapsamıştır. Bu başlık altında ise ithalat değeri açısından en yüksek tutarı “*tekstil sanayi ekipmanları*” oluşturmuştur.⁵¹⁴ Tekstil sanayiye dair ekipmanları ithalatının ağırlıkta olmasının temel nedenlerinde biri daha önce sözü edilen BBYSP' nin uygulamaya geçirilme sürecinden kaynaklanmıştır.

Öte yandan Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden aynı yıl içerisinde genel ithalat değerindeki en yüksek harcama “*sanayi tüketim ürünleri*” başlığı altında ithal edilen kumaşlar olmuştur.⁵¹⁵ Böylece Türkiye'nin bir yandan tekstil sanayinin gelişimi için Sovyetler Birliği'nden ithal ettiği tekstil sanayi ekipmanları yer alırken diğer yandan bu sanayiye bağlı ürünlerin ithalatının gerçekleştirilmesi bu alanda dışa bağımlı bir yapıda olduğunu göstermiştir.

1936 yılında ise tekstil sanayiye dair ekipmanlarının ithalat değerinde düşüş yaşanmıştır. Öte yandan en fazla ithalat değerini sanayi tüketim ürünleri içerisinde

⁵¹² Bayar, s. 73.

⁵¹³ Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960, s. 998-1000.

⁵¹⁴ Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960, s. 985.

⁵¹⁵ Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960, s. 988.

yine kumaşlar oluşturmuştur. Bu yılda ise en yüksek ikinci ithalat değerini kapsayan ürünler içerisinde ise yakıt, mineral hammaddeleri ve metaller bulunmuştur. Bu başlık altında en yüksek ikinci ithalat değerini oluşturan ürünler petrol ve petrol ürünleri ile haddelenmiş demir metaller yer almıştır.⁵¹⁶

Ayrıca 11 Mart 1927 ve 16 Mart 1931 tarihli Ticaret ve Seyrisefain Antlaşmaları daha önce de değinildiği gibi iki devlet arasındaki ticari ilişkileri düzenleyen temel metinleri oluşturmuştur. 16 Mart 1931 tarihli antlaşmanın 1 Ocak 1937 tarihinde süresi dolmasına rağmen yeni bir antlaşmanın imzalanma aşamasına kadar 3301 numaralı Kanun ile 1 Ocak 1937 tarihinden 15 Ekim 1937 tarihine kadar uzatılması kararlaştırılmıştır.⁵¹⁷ 8 Ekim 1937 senesine gelindiğinde ise her iki devlet arasında Türkiye adına Numan Menemencioğlu ve Nebil Batı, Sovyetler Birliği adına ise Horace Salkind ve Fedor Starozoum Ankara’da yeni bir Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması’nı imzalamıştır.⁵¹⁸ Bu antlaşmanın içeriği 16 Mart 1931 tarihi antlaşma ile benzer olduğundan detaylarına girilmeyecektir.

Bunun yanında her iki devlet arasında aynı tarihte Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması’nın yanında ek olarak Ticaret ve Tediye Antlaşması da imza edilmiştir. Toplam 11 maddeden oluşan bu antlaşma temel olarak iki devlet arasında hali hazırda bulunan ticari ilişkileri geliştirmekle birlikte ticari faaliyetlerde ödeme alanında da kolaylıkların sağlanması amacını gütmüştür. Antlaşmanın birinci maddesinde iki listeden oluşan ürünlerin⁵¹⁹ Sovyetler Birliği tarafından Türkiye’ye ihracı herhangi bir engel teşkil etmeden sağlanacağı kabul edilmiş ve bu listeler bir sene boyunca yürürlükte kalacağı belirtilmiştir. Bu ürünlerin ödemeleri ise Merkez Bankası ve Vneştorbank üzerinden kliring hesabı açılarak sterlin cinsinden gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır. On birinci maddede ise antlaşmanın 1 Ocak 1939 tarihinde geçerlilik süresini yitireceği ancak üç ay öncesinden antlaşmanın feshedilmesine dair

⁵¹⁶ Ministerstvo Vneşnei Torgovli SSSR, 1960, ss. 985-986.

⁵¹⁷ RG, 11 Kânunusani 1938, Sayı: 3805, s. 9212; A.S. Tisminets (Der.), *Vneşnyaya Politika SSSR, Sbornik Dokumentov (SSCB Dış Politikası, Belge Koleksiyonu)*, Tom (Cilt): IV: 1935-İyun (Haziran) 1941, Moskova, 1946, s. 313.

⁵¹⁸ RG, 13 Mayıs 1938, Sayı: 3906, s. 9841.

⁵¹⁹ Ürünlere ait tarife numaralarının görmek için ayrıca bkz: RG, 13 Mayıs 1938, Sayı: 3906, ss. 9846-9847.

herhangi bir ihbarnamenin yapılmaması halinde, her seferinde birer yıllık süreler ile yenileneceği karara bağlanmıştır.⁵²⁰

Tablo-106: Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile Olan Dış Ticaret Hacmi (1935-1938)

Yıl	Dış Ticaret Hacmi	
	Değer (Lira)	Değer (Sterlin)
1935	8.475.000	1.373.581
1936	8.998.000	1.439.680
1937	13.600.000	2.179.487
1938	11.031.000	1.790.747
Toplam	42.104.000	6.783.495

Kaynak: Dış ticaret hacminin hesaplanmasından Tablo-105'te yer alan verilerden yararlanılmıştır.

Her iki devlet arasındaki dış ticaret hacminin 1935-1937 arasında yıldan yıla büyümeler meydana gelmiştir. 1935 senesinde 8.475.000 lira olan dış ticaret hacminin 1936 yılında cüzi bir artışla 8.998.000 liraya yükseldiği görülmüştür. Bu artış devam ederek bir önceki yıla oranla yaklaşık olarak %51 artarak 1937 senesinde 13.600.000 liraya kadar çıkmıştır. Bu yıldan sonra yaklaşık olarak %19 azalarak 1938 senesinde 11.031.000 rubleye gerilemiştir.

Tablo-107: Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile Olan Dış Ticaret Dengesi (1935-1938)

Yıl	Dış Ticaret Dengesi	
	Değer (Lira)	Değer (Sterlin)
1935	-175.000	-28.363
1936	-1.070.000	-171.200
1937	-584.000	-93.589
1938	-751.000	-121.915

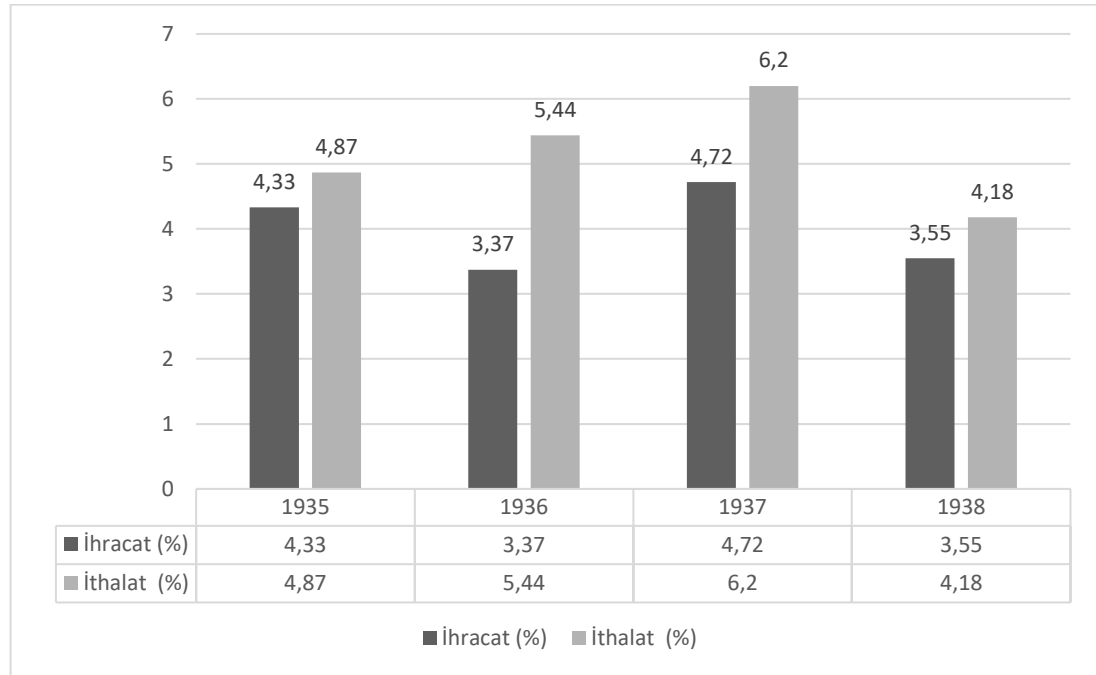
Kaynak: Dış ticaret dengesinin hesaplanmasından Tablo-105'te yer alan verilerden yararlanılmıştır.

Bu dönemde Türkiye'ye Sovyetler Birliği karşısında daima dış ticaret açığı vermiş olduğu anlaşılmaktadır. Belirtilen dönemde en az dış ticaret açığı vermiş olduğu tarih 175.000 lira ile 1935 senesinde gerçekleşmiştir. Dış ticaret açığı 1936 senesinde diğer yıllar kıyasla büyük oranda artarak 1.070.000 lira seviyelerine kadar

⁵²⁰ RG, 13 Mayıs 1938, Sayı: 3906, ss. 9845, 9846, 9847.

çıkıştır. 1937 senesinde her ne kadar dış ticaret açığı 584.000 lira ile kapatma eğilimi göstermeye başlasa da bu açık 1938 senesinde 751.000 liraya kadar çıkmıştır. Belirtilen dönem aralığında Türkiye'nin genel dış ticaretinde Sovyetler Birliği'nin payının ne kadar olduğunu ise **Grafik-8**'den görmek mümkündür.

Grafik-8: Türkiye'nin Genel Dış Ticaretinde Sovyetler Birliği'nin Payı (1935-1938)

Kaynak: Grafikte yer alan hesaplamalar Tablo-95 ve Tablo-105'teki veriler baz alınarak yapılmıştır.

Belirtilen dönemler Türkiye'nin genel ihracatında Sovyetler Birliği'nin payı %3-4 arası oranda olmuştur. 1935-1938 arası dönem baz alındığında en yüksek pay %4,72 ile 1937 yılında, en düşük pay ise %3,37 ile 1936 yılında görülmüştür. İthalatın payı ihracat payına nazaran daha yüksek seviyede gerçekleşmiştir. Türkiye'nin genel ithalatında Sovyetler Birliği'nin sahip olduğu en yüksek pay %6,20 ile 1937 yılında, en düşük pay ise %4,18 ile 1938 yılında yaşanmıştır. **Tablo-108**'den Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile olan ihracat ve ithalat değerleri görülmektedir.

Tablo-108: Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile Olan İhracat-İthalat Değerleri (1935-1938)

Yıl	Değer (Ruble)		Değer (Sterlin)	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
1935	8.874.000	4.188.000	1.568.482	740.230
1936	19.575.000	18.059.000	964.932	890.202
1937	33.517.000	28.630.000	1.301.419	1.111.663
1938	22.046.000	22.740.000	850.212	876.976
Toplam	84.012.000	73.617.000	4.685.045	3.619.071

Kaynak: Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960, s. 35.

Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye ihracat ve ithalatı benzer yıllarda artış ve azalışlar içerisine girmiştir. Özellikle 1935 yılında ihracat değeri 8.874.000 ruble, ithalat değeri 4.188.0000 ruble iken bu değerlerde 1936 senesinde ani bir sıçrayış yaşanmıştır. 1936 senesinde ihracat değeri yaklaşık olarak %121 artarak 19.575.000 ruble seviyesine, ithalat değeri ise yaklaşık olarak %331 oranında artarak 18.059.000 seviyelerini görmüştür. İhracat ve ithalattaki bu yükseliş devam ederek 1937 yılında sırasıyla 33.517.000 ruble, ithalat 28.630.000 ruble seviyelerine kadar çıkmıştır. Bu değerler ise Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile olan şu ana kadar ki en yüksek değerde gerçekleşen ihracatı ve ithalatı olmuştur. 1938 yılındaki ihracat-ithalat değerleri bir önceki yıla kıyasla sırasıyla yaklaşık olarak %34 ve %21 oranlarında azalarak, 22.046.000 ruble ile 22.740.000 rubleye gerilemiştir.

Öte yandan rublenin 1950 yılındaki değeri baz alınarak yapılan hesaplama göre 1937 yılındaki ihracat ve ithalat değeri sırasıyla 25.297.000 ve 21.608.000 ruble olmuştur. Böylece bu değerler geçmiş yıllardaki ihracat ve ithalat değerleri ile kıyaslandığında en yüksek değerde seyretmediği anlaşılmaktadır. Örneğin 1950 yılının ruble değeri baz alınarak yapılan hesaplama göre en yüksek ihracat değerinin 1923/1924 döneminde 81.930.000 ruble, ithalat değerinin ise 1927/1928 döneminde 48.938.000 ruble olarak gerçekleşmiştir.⁵²¹

1937 yılında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye ihraç etmiş olduğu en yüksek değerdeki ürünler genel başlık altında sanayi tüketim ürünleri, “yakıt, mineral

⁵²¹ Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960, s. 35.

hammadeleri, metaller” ile “makine ve ekipmanları” olmuştur. Bu başlıklar altında en yüksek ihracat değerlerini ise sırasıyla kumaşlar, tekstil sanayi ekipmanları, haddelenmiş demir metaller, petrol ve petrol ürünleri ve dökme demir oluşturmuştur. Bunların yanı sıra kumaş ve tekstil sanayi ekipmanlarından sonra en yüksek değerde ihracat kalemlerinde tütün yaprağı ile şeker bulunmuştur. 1938 yılında ise Sovyetler Birliği’nin makine ve ekipmanlar başlığı altında Türkiye’ye ihraç edilen ürünlerin değerinde bir önceki yıla oranla ciddi bir düşüş gözlemlenmiştir. 1950 yılının ruble değerine göre 1937 yılında belirtilen başlık altında ihraç edilen ürünlerin değeri 6.037.000 ruble iken bu değer 1938 yılında 753.000 rubleye kadar gerilemiştir. Bir önceki yıla kıyasla ihracat değerinde artış olan ürünler ise petrol ve petrol ürünleri, haddelenmiş demir metaller ve şeker olmuştur. Ayrıca 1937 yılında Sovyetler Birliği’nin Türkiye’ye 1.488.000 ruble değerinde dökme demir ihraç ettiği görülmüşken 1938 yılında bu ürünün ihracatının tamamen kesildiği görülmüştür.⁵²² Bunun temel sebeplerinden birinin tıpkı krom madeni gibi dökme demirin de savaş sanayideki kullanım alanının oldukça geniş olduğu düşünüldüğünde Sovyetler Birliği’nin bu ürünü ihraç kalemleri listesinde çıkardığı yorumu yapılabilir.

Sovyetler Birliği’nin Türkiye’den 1937 yılında ithal ettiği ürünlerden en yüksek değerde olanlar yün, canlı hayvanlar ve deri hammaddesi olmuştur. Bunun dışında ithal edilen diğer ürünler tohum ve ekim malzemeleri, kürk, sebze, kuru meyveler, bitkisel yağlar ve “meyveler ve küçük-yumuşak meyveler” yer almıştır. 1938 yılında ise genel olarak bir önceki yılda olduğu gibi yüksek değerde olan benzer ürünlerin ithalatı gerçekleştirilmiştir. Öte yandan bir önceki yıl ithalatı gerçekleştirilen kürk, “meyveler ve küçük-yumuşak meyveler” ve sebze ithalatı durmuştur. Ayrıca bir önceki yıla kıyasla yeni ithalat kalemi olarak listeye cüzi değerde zeytin, petrol ve petrol ürünleri eklenmiştir.⁵²³ Bu dönem aralığında her iki devlet arasında gerçekleşen ihracat ve ithalat miktarları ise **Tablo-109**’dan görülebilir.

⁵²² Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960, ss. 989-991.

⁵²³ Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960, ss. 1001-1003.

Tablo-109: Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile Olan İhracat-İthalat Miktarları (1935-1938)

Yıl	İhracat (Ton)	İthalat (Ton)
1935	95.204	21.967
1936	88.558	21.025
1937	94.647	18.821
1938	119.308	18.173
Toplam	397.717	79.986

Kaynak: Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960, s. 35.

Belirtilen dönemlerde Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye toplam ihracat miktarı 397.717 ton olarak kayıtlara geçmiştir. 1935 yılında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye gerçekleştirmiş olduğu toplam ihracat miktarında en büyük pay 46.570 ton ile petrol ve petrol ürünleri olmuştur. Bu miktar ise toplam ihracat miktarının yaklaşık olarak %49'unu oluşturmuştur. Petrol ve petrol ürünlerinden sonra 1.000 tonun üzerinde olan ihracat ürünleri; 18.297 ton taş kömürü, antrasit ve kok, 11.125 ton haddelenmiş demir metaller, 2.690 ton kumaş, 2.681 ton tekstil sanayi ekipmanları, 2.143 ton arabamotosiklet-bisiklet taşıtları, 2.005 ton cam ve züccaciye, 1.932 ton boru ve 1.357 ton dökme demirden oluşmuştur. 1936 senesinde ise makine ve ekipmanlar başlığı altında ihraç edilen ürün miktarı bir önceki sene 6.369 ton iken bu miktar 2.494 tona gerilemiştir. Bu başlık altında azalışa sebebiyet veren öncelikli ürünler tekstil sanayi ekipmanları (428 ton) ve taşıtlar (175 ton) olmuştur. Bir önceki yıla oranla ihracat miktarında artışı gerçekleşen başlıca ürünler 14.991 tonla haddelenmiş demir metaller, 9.874 tonla dökme demir, 7.756 tonla şeker, 7.369 tonla diğer keresteler ve bunlardan elde edilen ürünler, 1.131 tonla enerji ve elektrik ekipmanlarında görülmüştür. Petrol ve petrol ürünlerinin ihracat miktarında da bu yıl bir önceki yıla kıyasla azalma meydana gelerek 22.810 tona gerilemiştir.⁵²⁴ 1937 ve 1938 yıllarında ise Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye ihraç etmiş olduğu ürünler listesinin ve miktarının toplu bir dökümünün verilmesi hem çalışmanın tarih aralığı hem de İkinci Dünya Savaşı öncesinde her iki devletin son dönemlerindeki ticari faaliyetlerine konu

⁵²⁴ Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960, ss. 985-989.

olan ürünleri görmek adına fayda sağlayacaktır. **Tablo-110**'dan ihrac ürünlerinin toplu dökümü ve miktarı görülebilir.

Tablo-110: Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye İhrac Ettiği Ürünler ve Miktarları [(Ton), (1937-1938)]

No:	İhrac Ürünleri	Yıl	
		1937	1938
	Makineler ve Ekipmanlar	4.058	999
1	Metal kesme aletleri	44	4
2	Enerji ve elektrik ekipmanları	430	22
3	Ölçüm, laboratuvar ve tıbbi ekipmanları	113	7
4	Tekstil sanayi ekipmanları	2.167	9
5	Tarım makineleri ve parçaları	792	854
6	Araba-motosiklet-bisiklet taşıtları	8	25
7	Diğer makineler	504	78
	Yakıt, Mineral Hammaddeleri ve Metaller	65.392	75.567
8	Taş kömürü, antrasit ve kok	12.545	315
9	Petrol ve petrol ürünleri	29.465	59.190
10	Asbest ve ürünleri	78	-
11	Dökme demir	10.647	-
12	Haddelenmiş demir metaller	9.379	-
13	Boru	3.129	1.368
14	Diğer metal ürünleri	149	1.944
15	Demir dışındaki metaller ve ürünleri	-	0*
	Kimyasal Ürünler, Gübreler ve Kauçuk	2.808	2.906
16	Soda ürünleri ve diğer alkaliler	141	157
17	Kok kimya sanayi ürünleri	1.369	1.400
18	Diğer kimyasal ürünler	375	326
19	Boya ve malzemeleri	3	1

* İhrac edilen ürün çok cüzi bir miktarda olduğundan ton olarak ifade edilememiştir. İhrac edilen ürünün değeri ise 1950 yılının ruble değerine göre 300 ruble olarak belirtilmiştir.; Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960, s. 989.

Tablo-110 (Devamı)

20	Gübreler	893	1.005
21	Kauçuk ürünleri	27	17
	Yapı Malzemeleri ve Parçaları	12.948	18.094
22	Çimento	12.167	17.980
23	Cam ve türevleri	781	103
24	Diğer yapı malzemeleri	-	11
	Bitkisel ve Hayvansal Kökenli Hammaddeler	2.153	9.120
25	Kereste	-	3.770
26	Kontrplak	358	36
27	Diğer keresteler ve ürünleri	849	4.890
27	Kâğıt	0,2	-
29	Kürk	0,2	-
30	Tütün yaprağı	846	413
31	Tohum ve ekim malzemeleri	87	-
	Gıda Maddeleri	4.860	11.038
32	Şeker	4.860	11.058
	Sanayi Tüketim Malları	2.408	1.564
33	Kumaşlar	2.285	1.455
34	Halılar	0,3	-
35	İplikler	75	88
36	Porselen, çini ve züccaciye	39	-
	Toplam*	94.627	119.288

Kaynak: Ministerstvo Vneşnei Torgovliy SSSR, 1960, ss. 989-991.

Tablo-110'dan görüldüğü üzere Sovyetler Birliği'nin Türkiye' ye 1937 senesinde ihracat miktarının en fazla olduğu ürünler petrol ve petrol ürünleri, taş kömürü, antrasit ve kok olmuştur. Bu ürünlerin genel başlığı altında ihraç edilen

* 1937 ve 1938 yılının toplam ihracat miktarları Tablo-109' da sırasıyla 94.647 ve 119.308 ton olarak belirtilmesine rağmen şahsi hesaplama ya tabi tutulduğunda her iki yıl için de 20'şer ton eksik çıktığı görülmüştür. Bunun temel nedenlerinde biri sayıların ton ağırlık birimine dönüştürülürken yuvarlama yapılmasından kaynaklandığı söylenebilir.

ürünlerinin miktarı ise o yılki toplam ihracat miktarının yaklaşık olarak %69'unu oluşturmuştur. Ayrıca 1935 yılında ihracı gerçekleşmeyen ve 1936 senesinde 2.645 ton ihraç edilen çimentonun⁵²⁵ 1937 ve 1938 yıllarındaki ihracat miktarında ani bir yükseliş meydana gelmiştir. Bu yükselişin temel sebeplerinden birinin BBYSP temelinde fabrikaların inşasında kullanılabilecek ürünler arasında çimentoya ihtiyaç duyulmasında aramak mümkündür. 1938 yılında ise ihracat miktarının en fazla olduğu başlıca ürünlerin başında yine 59.190 tonla petrol ve petrol ürünleri gelmiştir. Bir önceki yıldan farklı olarak yeni ihracat kalemi olarak kereste ve “diğer keresteler ve ürünleri” bulunmuştur.

Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den ithal ettiği ürün miktarı ise ihracat miktarına oranla çok kısıtlı bir düzeye kalmıştır. 1935 yılında 21.967 ton olan ithalat miktarı 1938 senesine gelindiğinde 18.173 tona kadar gerilemiştir. 1935 yılında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den ithal ettiği toplam 21.967 tonluk miktarın içerisinde en fazla payı 15.926 tonla canlı hayvanlar oluşturmuştur. Canlı hayvanlardan sonra en fazla ithalatı gerçekleştirilen başlıca ürünler 4.783 tonla yün, 497 tonla pamuk ve pamuk atıkları, 412 tonla sebzeler, 180 tonla deri hammaddeleri olmuştur. 1936 senesine gelindiğinde ise benzer ürünlerin ithalatı gerçekleştirilmiştir. İthalat miktarı bir önceki yıla oranla artan başlıca ürünler 952 tonla pamuk ve pamuk atığı, 850 tonla kuru meyveler, 624 tonla sebzeler, 361 tonla “meyveler ve küçük-yumuşak meyveler” ve 253 tonla deri hammaddeleri olmuştur.⁵²⁶ Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den 1937 ve 1938 yıllarında ithal ettiği tüm ürünlerin listesi ve miktarı **Tablo-111**'den görülebilir.

⁵²⁵ Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960, s. 986.

⁵²⁶ Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960, ss. 998-1000.

Tablo-111: Sovyetler Birliği’nin Türkiye’den İthal Ettiği Ürünler ve Miktarları [(Ton), (1937-1938)]

No:	İthal Ürünleri	Yıl	
		1937	1938
1	Petrol ve petrol ürünleri	-	39
2	Yün	6.443	4.658
3	Kürk	0,1	-
4	Deri hammaddeleri	291	267
5	Tohum ve ekim malzemeleri	737	869
6	Canlı hayvanlar	10.540	10.623
7	Sebze	299	-
8	Siyah ve yeşil zeytinler	-	144
9	Kuru meyveler	190	1.329
10	Meyveler ve küçük-yumuşak meyveler (Adı geçenler hariç)	313	-
11	Bitkisel yağlar	8	244
	Toplam	18.821	18.173

Kaynak: Ministerstvo Vneşney Torgovliy SSSR, 1960, ss. 1001-1003.

Tablo-110 ve **Tablo-111** göz önüne alındığında Sovyetler Birliği’nin Türkiye’ye ihraç etmiş olduğu ürün çeşitliliği ortalama 36 türden oluşmuşken, ithal etmiş olduğu ürün çeşitliliği ise oldukça sınırlı olup 11 türden olmuştur. Sovyetler Birliği’nin Türkiye’den ithal ettiği ürünlerde genel olarak tarımsal ve hayvansal ürünlerin varlığı Türkiye’nin iktisadi yapısının tarıma dayandığının göstergesi olup, ithal edilen ürünlerinin sınırlı olması da tarım sektöründeki geri kalmışlığı açık bir şekilde göstermektedir. Ayrıca Sovyetler Birliği’nin Türkiye’ye ihraç ettiği ürünler mercek altına alındığında bu ürünler içerisinde genellikle sanayi ürünlerinin bulunması Türkiye’nin sanayi sektöründeki geri kalmışlığını da ortaya çıkarmaktadır. Böylece 1934 yılında hayata geçirilen BBYSP’ nin önemini daha da kuvvetlendirdiği yorumu yapılabilir.

Tablo-112: Sovyetler Birliği'nin Türkiye Olan Dış Ticaret Hacmi (1935-1938)

Yıl	Dış Ticaret Hacmi	
	Değer (Ruble)	Değer (Sterlin)
1935	13.062.000	2.308.712
1936	37.634.000	1.855.134
1937	62.147.000	2.413.082
1938	44.786.000	1.727.188
Toplam	157.629.000	8.304.116

Kaynak: Dış ticaret hacminin hesaplanması Tablo-108'de yer alan verilerden yararlanılmıştır.

Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile olan dış ticaret hacmi 1935 yılında bir önceki yıla kıyasla yaklaşık olarak %57 oranında artarak 13.062.000 rubleye ulaşmıştır. Ticaret hacmindeki büyüme devam ederek 1936 senesinde 37.634.000 ruble olurken, bu değer 1937 yılında yaklaşık olarak %65 oranında artarak 62.147.000 ruble seviyelerini bulmuştur. Ayrıca iki devlet arasında gerçekleşen 1937 yılındaki dış ticaret hacmi şu ana kadar ki en yüksek değerini görmüştür. Ticaret hacminde gerçekleşen bu büyüme 1938 senesinde yaklaşık olarak %28 oranında azalarak 44.786.000 ruble seviyelerine inmiştir. Öte yandan 1935-1938 döneminde iki devlet arasında gerçekleşen dış ticaret hacmi 1931-1934 dönemine⁵²⁷ kıyasla yaklaşık olarak %232 gibi büyük bir oranda artış göstererek toplamda 157.629.000 rubleye⁵²⁸ yükselmiştir.

⁵²⁷ Bu dönemde Sovyetler Birliği ve Türkiye arasındaki dış ticaret hacmi Tablo-90'dan da görüleceği üzere 47.499.000 ruble seviyesinde gerçekleşmiştir.; s. 173.

⁵²⁸ Bu dönemde iki devlet arasında gerçekleşen dış ticaret hacmi, çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümlerinde değinilen dış ticaret hacmi değerlerini de geride bırakmıştır. Hesaplamalar sonucu 1923/1924-1930 arası dönemde iki devlet arasındaki toplam dış ticaret hacmi 142.790.000 ruble kadar olmuştur. Bkz: Tablo-37, 45, 46, ve 65, ss. 90, 105, 105, 129.

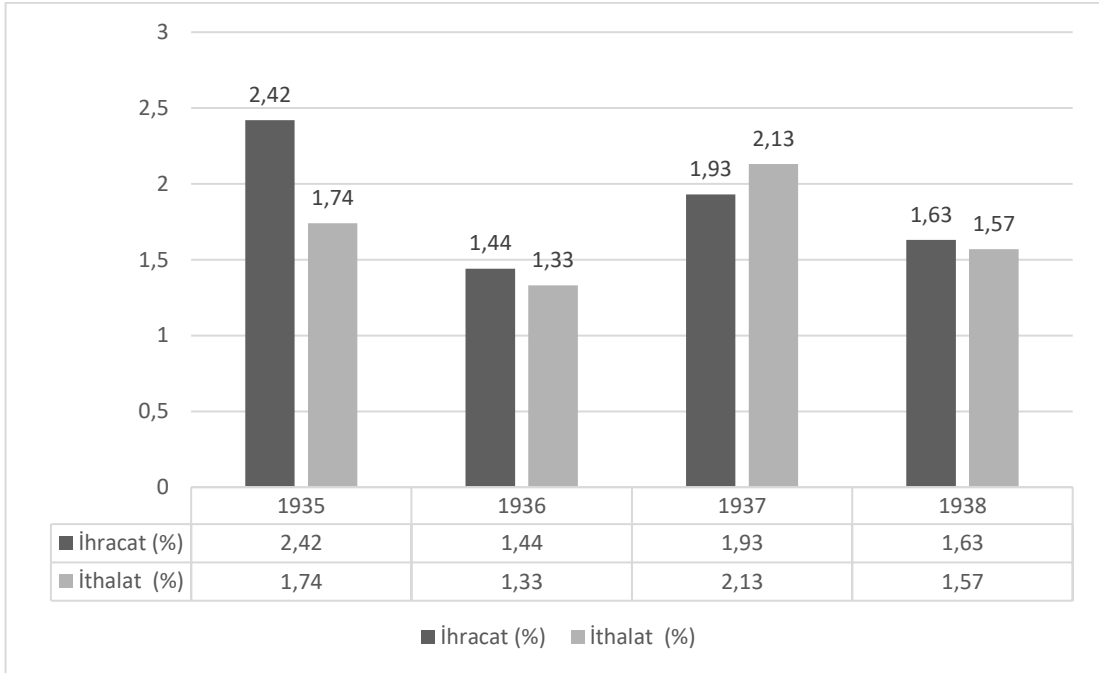
Tablo-113: Sovyetler Birliği'nin Türkiye Karşısındaki Dış Ticaret Dengesi (1935-1938)

Yıl	Dış Ticaret Dengesi	
	Değer (Ruble)	Değer (Sterlin)
1935	+ 4.686.000	+ 828.252
1936	+ 1.516.000	+ 74.730
1937	+ 4.941.000	+ 189.756
1938	-694.000	-26.764

Kaynak: Dış ticaret dengesinin hesaplanmasından Tablo-108'de yer alan verilerden yararlanılmıştır.

Bu dönem aralığında dış ticaret dengesine bakılacak olunursa Sovyetler Birliği Türkiye karşısında ilk üç sene içerisinde dış ticaret fazlası vermiş olduğu görülmüştür. Belirtilen dönemde en yüksek dış ticaret fazlasının verildiği yıl 1937 yılında 4.491.000 ruble ile gerçekleşmiştir. Bir sonraki yıl ise Sovyetler Birliği, Türkiye karşısında 694.000 ruble kadar dış ticaret açığı vermiştir. Son olarak, Sovyetler Birliği'nin genel dış ticaretinde Türkiye'nin payının ne kadar olduğuna dair veriler **Grafik-9**'dan görülmektedir.

Grafik-9: Sovyetler Birliği'nin Genel Dış Ticaretin 'de Türkiye'nin Payı (1935-1938)

Kaynak: Grafikte yer alan hesaplamalar Tablo-102 ve Tablo-108'deki veriler baz alınarak yapılmıştır.

Bu dönem aralığında Sovyetler Birliği'nin genel ihracatı ve ithalatından Türkiye'nin payı dalgalı bir seyir halinde olmuştur. 1935 yılında Sovyetler Birliği'nin genel ihracatında Türkiye'nin payı bu dönemde %2,42 oranıyla en yüksek seviyesini görmüştür. Bu pay 1936 senesinde ise %1,44 ile en düşük oranını yaşamıştır. Fakat bu dönemde **Tablo-108** göz önüne alındığında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye 1936 senesinin ihracat değerinin 1935 yılına kıyasla daha fazla olduğunu görmek mümkündür. Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yapmış olduğu ihracat değeri artarken, genel ihracatında Türkiye'nin payının düşmesi **Tablo-102'** deki veriler baz alındığında Sovyetler Birliği'nin 1935 yılında toplam ihracatının 1936 yılına geldiğinde artış göstermesinden kaynaklanmıştır. Türkiye'nin Sovyetler Birliği genel ithalatındaki payı belirtilen dönem aralığında en düşük seviyesi 1936 yılında %1,33 oranında gerçekleşmiştir. İhracat oranlarında görülen benzer durumu burada da görmek mümkündür. Sovyetler Birliği'nin 1935 yılında Türkiye'den ithal ettiği ürünlerin değeri 1936 yılından az olmasına rağmen, genel ithalatındaki artış nedeniyle Türkiye'nin payı belirtilen yılda daha az bir oranda seyretmiştir. 1937 yılında Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin genel ithalatındaki payı %2,13'e yükselmiş fakat bu istikrar devamlılık göstermeyerek 1938 senesindeki ithalat oranı %1,57'ye gerilemiştir.

Ayrıca öncelikle Almanya ve İtalya'nın revizyonist davranışlar sergilemesi bunun yanında silahsızlanma adına gerçekleştirilen konferanslarda istenilen başarının elde edilememesi Türkiye' nin boğazlar meselesini gündeme getirmesinde itici bir güç teşkil ettiği söylenebilir. Böylece 1923 yılında Lozan Konferansı'nda karara bağlanmış olan boğazlar meselesi 1933 yılından itibaren Türkiye tarafından MC, silahsızlanma konferansları gibi mecralarda tekrardan müzakere edilmesi gerektiği dile getirilmiş, bu durum ise Sovyetler Birliği'nden de destek görmüştür. Bu girişimler 1936 yılının Nisan ayına gelindiğinde ise Türkiye bu durum için aralarında Sovyetler Birliği, İngiltere, Fransa, İtalya, Avustralya, Yugoslavya, Romanya, Japonya, Bulgaristan ve Yunanistan'ın yer aldığı devletlere notalar göndermiş, İtalya haricinde, olumlu geri bildirimler sonucu boğazların yeni statüsünün ne olacağına dair

bir konferansın toplanması için gerekli zemin oluşturulmuştur.⁵²⁹ Sovyetler Birliği, Türkiye'nin vermiş olduğu notaya karşılık cevabı bir hafta sonra "Sovyetler Birliği'nin Boğazlar rejiminin Türkiye'nin güvenliği doğrultusunda düzenlenmesi, bölgede barış ve huzurun sağlanması adına müzakerelere hazır olduğu" şeklinde vermiştir.⁵³⁰ Sonuç olarak aynı yılın 22 Haziran'ında yaklaşık olarak bir ay sürecek bir toplantı Montrö' de gerçekleştirilmiştir. Konferansın toplanmasından bir gün sonra Türkiye'nin boğazların statüsünün nasıl olacağına dair öne sürdüğü genel tasarının özü ticaret gemilerinin geçmişte olduğuna benzer bir şekilde geçiş iznine tabi olması, öte yandan savaş gemilerinin ise Karadeniz'e kıyısı bulunmayan devletlere bazı sınırlamalar getirdiği yönünde olmuştur. Ayrıca her ne kadar Türkiye tarafından sunulan tasarıda yazılı olarak belirtilmemiş olmasına rağmen Boğazlar Komisyonu'nun kaldırılması ve boğazlar üzerinde askeri birlikler bulundurma fikriyatı da egemen olmuştur. Detaya girilmemek kaydı ile İngiltere, Sovyetler Birliği ve Türkiye tarafından ortaya atılan tezler sonucunda genel olarak taraflar ortak bir paydada buluşmuştur.⁵³¹ Böylece taraflar 20 Temmuz 1936 senesinde boğazların yeni statüsünün belirlenmiş olduğu Boğazlar Sözleşmesi' ni imzalamış, sözleşme ise toplam 29 madde, 4 lahika (ek) ve bir protokolden oluşmuştur. Antlaşmanın birinci, ikinci ve üçüncü bölümleri sırasıyla ticaret, savaş gemileri ve sivil havacılık hakkında olmuştur. Son kısımlar ise genel hükümler ve sonucu oluşturmuştur. En fazla ağırlık verilen husus toplam 29 maddeden oluşan sözleşmenin 15 maddesinin (8.-22. maddeler) savaş gemilerinin boğazlardan geçişi hakkındaki kararlara ayrılması ile olmuştur.⁵³² Özellikle ticaret gemilerinin geçiş statüsünün hangi kararlara bağlanmış olduğunun incelenmesi "ticaret ve savaş" ikilisindeki kâr mantığının anlaşılmasına bir örnek teşkil etmesi bakımından önemlidir.

⁵²⁹ Potyemkin ve diğerleri, Cilt: 4, 2009, ss. 253-254.

⁵³⁰ Tisminets (Der.), s. 138.

⁵³¹ Feridun Cemal Erkin, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara: Başnur Matbaası, 1968, ss. 70-77, 79, 119-121. Potyemkin ve diğerleri, Cilt: 4, 2009, ss. 254-257; Oran (Ed.), ss. 372-274; Tisminets (Der.), ss. 139-140.

⁵³² RG, 5 Ağustos 1936, Sayı: 3374, ss. 7026-7032. Sözleşmenin Türkçe tam metni için belirtilen sayfa aralığına bkz. Sözleşmenin Rusça tam metni için ayrıca bkz: Tisminets (Der.), ss. 152-164.

Antlaşmanın ikinci maddesinde “*Sulh zamanında, ticaret gemileri, sancak ve hamule ne olursa olsun, gündüz ve gece... hiç bir merasime tâbi olmadan Boğazlardan geçiş ve seyrisefain tam serbestisinden müstefid olacaklardır* (faydalanacaktır)” tanımlaması yer almıştır. Antlaşmanın dördüncü maddesi ise “*Harb zamanında, Türkiye muharib olmadığı takdirde, ticaret gemileri, sancak ve hamule ne olursa olsun... Boğazlarda geçiş ve seyrisefer serbestisinden müstefid olacaklardır*” açıklaması yapılmıştır. Beşince madde Türkiye’nin savaşa dahil olduğunda ise “*Türkiye ile harb eden bir memlekete mensub olmıyan ticaret gemileri, düşmana hiç bir suretle müzaheret etmemek şartile, Boğazlarda geçiş ve seyrisefer serbestisinden müstefid olacaklardır*” şartı yer almıştır. Ayrıca altıncı maddede Türkiye’nin herhangi bir savaş tehlikesi altında olması, ticaret gemilerinin ikinci maddede söz edilen şekilde serbest geçişin sağlanması fakat bunun şartları olarak geçişin gündüz vakitlerde ve Türkiye’nin belirlemiş olduğu istikamet doğrultusunda gerçekleştirilmesi kararına varılmıştır.⁵³³ Böylece bu maddeler dikkate alındığında savaş esnasında dahi ticaretin faal halde bulundurulmasının temeli oluşturulmuş ve bunun sonucunda savaş ekonomisinin ticaret nezdinde de işler bir hale getirilmiş olduğunun yorumlanması yapılabilir.

Savaş gemilerinin boğazlardan geçiş serbestliğinin ne olacağını sözleşmenin onuncu, on sekizinci, on dokuzuncu ve yirminci maddelerinde aşağıda belirtilen şekilde olmuştur:

Madde 10. Sulh zamanında hafif suüstü gemileri, küçük muharebe gemileri ve yardımcı gemiler gerek Karadenize sahildar olan gerek olmıyan Devletlere mensub bulunsunlar, hiç bir rüsum ve tekâlîfe tâbi tutulmadan Boğazlardan geçiş serbestisinden istifade edeceklerdir... Madde 18. ... Karadenizde bulunmalarının maksadı ne olursa olsun, sahildar olmıyan Devletlerin harb gemileri bu denizde yirmi bir günden ziyade kalamıyacaktırlar. Madde 19. Harb zamanında, Türkiye muharib olmadığı takdirde, harb gemileri 10 ilâ 18 inci maddelerde tasrih edilen şeraitin aynı şerait dahilinde Boğazlardan tam bir geçiş ve seyrisefain serbestisinden müstefid olacaklardır. Madde 20. Harb zamanında, Türkiye muharib olduğu takdirde, 10 ila 18 inci maddeler ahkâmı tatbik edilmeyecektir; harb gemilerinin geçmesi tamamen Türkiye Hükümetinin rey ve ihtiyarına bırakılacaktır.⁵³⁴

⁵³³ RG, 5 Ağustos 1936, Sayı: 3374, ss. 7026, 7027; Tisminets (Der.), ss. 153-154.

⁵³⁴ RG, 5 Ağustos 1936, Sayı: 3374, ss. 7027, 728, 7029; Tisminets (Der.), ss. 154, 156, 157. Sözleşmenin 18. Maddesinde yer alan bir diğer bilgi gemilerin geçişi için sahip olması gerek tonaj miktarı olmuştur. Ayrıntılı bilgi için referans alınan kaynakların ilgili bölümüne ayrıca bkz.

Sözleşmemin geçerlilik süresi ise yirmi sekizinci maddede yirmi yıl olarak belirlenmiş, ayrıca aynı maddede geçiş ve seyrisefain serbestliği ilkesinin ise süresiz olduğu vurgusu yapılmıştır. Bunun devamında sözleşmenin feshedilebilmesi için iki sene öncesinden Fransa devletine fesih ihbarnamesinin gönderilmesi gerektiği aksi taktirde sözleşmenin devam edeceği üzerine taraflar anlaşma sağlamıştır. Fesih ihbarnamesinin herhangi bir tarihte gönderilmesi ise sözleşmenin, gönderilen ihbarnamenin tarihinden itibaren iki yıl boyunca yürürlükte kalacağı da ayrıca belirtilmiştir.⁵³⁵

Türkiye ile Sovyetler Birliği siyasi ilişkilerinin kırılması noktası genel olarak Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile başladığına dair genel kanı mevcuttur. Bunun temel nedeni daha önce sözü edilen Montrö Boğazlar Sözleşmesi gereği boğazların Türkiye tarafından askeri birlik bulundurma hakkını⁵³⁶ elde edince gerekli mühimmatın konferans sonrası Sovyetler Birliği'nin talebi doğrultusunda sağlanması isteği olmuştur. Bunun yanında iki devlet arasında Karadeniz ve Akdeniz'den gelecek olan saldırılar doğrultusunda karşılıklı olarak önlem alınması tartışılmış fakat gerekli netice alınamamıştır. Bunun sonucunda bu durumun ise kesin kararının ilerleyen vakitlerde iki devlet arasında Sovyetler Birliği'nde ayrıca çözüme kavuşturulmasında mutabık kalınmıştır. Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile sözü geçen önerilerden İngiltere'yi bilgilendirmesi iki devlet arasındaki gerilimin yükselmesinin başlangıç noktasını teşkil etmiştir. İngiltere, iki devlet arasındaki önerilerin boğazlar üzerinden bir sonuca varılarak antlaşma imzalanması ile Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin geçersiz kılınacağı uyarısını yapmıştır. Gerilimin yükselme noktası ise Litvinov' un İngiltere' yi ima ederek Büyükelçi Zekai Apaydın⁵³⁷, a “*anlaşılan bir devletin onayını bekliyorsunuz, onu almadıkça bir şey diyemiyorsunuz*” sözlerini sarf etmesiyle olmuştur. Montrö sonrası yaşanan iki devlet arasındaki siyasi gerginliğin dindirilmesi için Mustafa Kemal Atatürk ve J.V. Stalin arasında bir görüşmenin

⁵³⁵ RG, 5 Ağustos 1936, Sayı: 3374, s. 7030; Tisminets (Der.), s. 159.

⁵³⁶ Türkiye'nin boğazlarda tekrardan asker bulundurma hakkı elde etmesi Montrö Boğazlar Sözleşmesi' nde yer alan protokol ile gerçekleşmiştir. Protokolün tam metni için bkz: RG, 5 Ağustos 1936, Sayı: 3374, s. 7032; Protokolün Rusça tam metni için ayrıca bkz: Tisminets (Der.), s. 164.

⁵³⁷ Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi olarak atanması 18 Haziran 1935 senesinde İcra Vekilleri Heyeti tarafından onaylanması ile gerçekleştirilmiştir.; RG, 6 Temmuz 1936, Sayı: 3047, s. 5457.

gerçekleştirilmesi planlanmış fakat bu görüşme gerçekleşmemiştir. Bunun yanında diğer bir girişim Tevfik Rüştü Aras'ın 1937 Temmuz'unda Moskova'yı ziyareti olmuştur. Moskova'ya giden heyetin Stalin ile görüşmesi beklenilmiş fakat bu girişimden de sonuç alınamamıştır.⁵³⁸

Anlaşıldığı üzere Türkiye ve Sovyetler Birliği arasındaki ikili ilişkilerin “derin” bir dostluktan ziyade daha çok pragmatik bir ilişkinin hâkim olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca Sovyetler Birliği' nin Türkiye'yi diğer devletlerden başka bir konumda gördüğü veya daha çok “önemsediği” gibi bir yaklaşım varlığından söz etmek de mümkün değildir. Türkiye'nin uluslararası alanda Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerini dönemin siyasal ve ekonomik şartlarına göre pragmatik bir yaklaşımla ifa ettiğinin açık bir örneği, Montrö' deki toplantı sonrasında gerçekleşen bir ziyaretten de anlamak mümkündür. Bu ziyaret İngiltere Kralı VIII. Edward'ın 1936 yılının Temmuz ayında Türkiye'ye gelişi olmuştur.⁵³⁹ Yerasimos bu ziyaretin temel amaçlarından birinin İngiltere'nin Türkiye'yi mihver devletlerden uzaklaştırılarak “*kendi yörüngesi*” nde tutmak istemesi olarak değerlendirmiş ve bu fikriyatın işler hale gelmesi için ise Türkiye' ninde gerekli adımı “*büyük burjuvazinin bir temsilcisinin*” yani Mahmut Celal Bayar'ın Başbakanlık görevine getirilmesi şeklinde gerçekleştirdiğini belirtmiştir.⁵⁴⁰ Böylece Türkiye'nin uluslararası alandaki pragmatik tavrının iç politikası ile paralel bir şekilde yürütüldüğünü de söylemek mümkündür.

⁵³⁸ Oran (Ed.), ss. 321-322.

⁵³⁹ *Cumhuriyet*, 5 Eylül 1936, s. 1.

⁵⁴⁰ Yerasimos, s. 144.

SONUÇ

Türkiye ve Sovyetler Birliği arasındaki politik ve ekonomik ilişkilerin temeli Milli Mücadele döneminde atılmıştır. Bu dönemde Sovyetler Birliği, Türkiye'ye mühimmat yardımında bulunmuş ve Türkiye'yi uluslararası alanda tanıyan ilk devlet olmuştur. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte her iki devlet arasında politik ve ticari ilişkiler devam etmiştir. İki devlet arasında özellikle 1923-1938 döneminde gerçekleşen politik ilişkiler çokça işlenmiştir. Öte yandan belirtilen dönem aralığında her iki devletin doğrudan ticari ilişkilerinin mercek altına alındığı ve detaylı çözümlemesinin yapıldığı herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Böylece çalışma, bu açıdan literatürde ilk olma niteliğini taşımaktadır. Ayrıca 1923-1938 arası dönemin ticari ilişkileri inceleme altına alınmadan önce her iki devletin imparatorluk dönemindeki tarım, sanayi ve dış ticaretin durumu istatistik veriler ışığında analiz edilmiştir. Böylece hem Türkiye'nin hem de Sovyetler Birliği'nin devraldığı iktisadi yapı ve kaynakların ilerleyen dönemlerde nasıl bir gelişim gösterdiğinin karşılaştırılmalı analizinin yapılabilmesi için yarar sağlamıştır.

İki devlet arasındaki ticari ilişkilerin başlama noktası ise bir ticaret antlaşması ile değil, 1921 yılının Mart ayında imzalanmış olan Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması ile gerçekleşmiştir. İlk dönem ticari ilişkilerde Türkiye, Sovyetler Birliği'nden petrol ve petrol ürünleri, tütün yaprağı gibi sınırlı sayıda ürünler ithal etmiş, karşılığında ise sınırlı kalemlerden oluşan tahıl ve un ihracını gerçekleştirmiştir. Bu antlaşmanın önemi her iki devletin içinde bulunduğu iktisadi ve politik şartlar düşünüldüğünde önemini daha da arttırmıştır. Örneğin her iki devletin devraldığı iktisadi yapının harap bir durumda olması, beraberinde iktisadi yapılarının iyileştirilmesi gereken adımların atılmasını da zorunlu kılmıştır. Sovyetler Birliği'nin 1917 yılında Bolşevik İhtilali sonrası yaşanan iç savaş da hesaba katıldığında devralınan iktisadi kaynakların savaş sanayiye doğru yönlendirilmesi, var olan iktisadi durumu kötüleştirmiş, dış ticareti ise durma noktasına getirmiştir. Bu durumun açık bir tahlili istatistik veriler ışığında kanıtlanmıştır. Türkiye de benzer durumla karşı karşıya kalmıştır. Bunun temel nedenleri arasında, Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralına yapının sanayileşmemiş, dışa bağımlı ve genel olarak yabancı sermaye sayesinde ayakta duran bir yapıda kendisini göstermiş olmasından

kaynaklanmıştır. Bundan dolayı inşa edilecek iktisadi yapı için sadece uygulanacak iktisadi politikalar değil ayrıca dönem itibariyle genel olarak “ulus-devlet” temelinde bir toplum mühendisliğinin devreye sokulmasını da gerekli kılmıştır. Böylece iki devlet arasındaki politik ve iktisadi ilişkiler hem iç hem de uluslararası politikanın şartları göz önüne alındığında önem kazanmıştır.

Her iki devlet arasında 1923-1927 döneminde herhangi bir ticaret antlaşmasının yokluğunda gerçekleştirilen ticari ilişkilerin verdiği sonuç elde edilen bulgular ışığında, iki devlet arasındaki ticaret hacminin ilk yıllarda çok kısıtlı olmasından kaynaklanmıştır. Bundan dolayı her iki devlet herhangi bir ticaret antlaşmasına ihtiyaç duymamıştır. Türkiye’nin özellikle bu dönemde Sovyetler Birliği’ne ihraç etmiş olduğu ürünler arasında genellikle tarımsal hammaddeler ve hayvansal ürünler bulunmuştur. Bu durum Türkiye’nin sanayi alanındaki geri kalmışlığını ve tarım sektörüne bağımlı olmasının bariz bir örneğini göstermiştir. İktisadi yapının bu tarz bir yapıda olması ise coğrafi olarak Sovyetler Birliği gibi yakın bir konuma sahip bir devlet ile dış ticaret hacminin daha yüksek bir düzeyde olmasını engellemiştir. Ayrıca dış ticaretinde tarımsal ürünlerin varlığı her ne kadar yüksek bir seviyede seyretmiş olsa bile bu sektör de ilkel bir yapıda kendisini göstermiştir. Tarımsal yapının geri kalmışlığının bir diğer kanıtı ise Sovyetler Birliği’nden ithal edilen ürünlerin içerisinde miktar olarak yüksek seviyelerde seyreden buğdayın da bulunmuş olmasıdır.

Sovyetler Birliği’nin sahip olduğu sosyalist karakterdeki devlet rejiminin politik ve iktisadi alanda kendi sınırları içerisinde hayata geçirilmesi ve bu rejimin uluslararası alanda da kendini kabul ettirebilmesinin farklı yolları olmuştur. Bunun en temel yollarından birisi ise uluslararası sistemdeki devletler ile imzalanmış olan ticaret antlaşmaları olmuştur. Sovyetler Birliği’nin sahip olduğu sosyalist devlet karakterinin dış ticarete kendini devlet tekeli şeklinde var etmesi ve bu yapının Türkiye’de kabul görmesi 11 Mart 1927 yılında imzalanan Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması ile gerçekleşmiştir. Böylece Türkiye bir ticaret antlaşması ile Sovyetler Birliği’nin yalnızca dış ticaret rejimini kabul etmemiş ayrıca devlet karakterinin sahip olduğu genel niteliğini de onaylamıştır. Öte yandan ticaret antlaşmasının imzalanmasından önce Türkiye’nin Sovyetler Birliği dış ticaret rejimini resmi bir şekilde olmasa bile iki devlet arasındaki

ticari faaliyetleri yürütmekle görevli olan Sovyet Arkossa Şirketi'nin varlığı ile bir bakıma tanımıştır. Özellikle 1925 yılı ile birlikte iki devletin oluşturmuş olduğu Russo-Türk Karma Sovyet-Türk Şirketi bu durumu daha da pekiştirmiştir.

Her iki devlet açısından dış ticaret hacminin arttırılması, doğrudan dış ticaret rejiminin düzenlenmesinin yanında, sanayi ve tarım sektörünün de iyileştirilmesini gerekli kılmıştır. Bu durumun, elde edilen bulgular ışığında, Sovyetler Birliği'nde YEP'in yürürlüğe konulmasıyla bir derece üstesinde gelinmiştir. Sovyetler Birliği'nin sahip olduğu sosyalist üretim ilişkileri temelinde devletin iktisadi alanlardaki politikaları, özellikle dış ticaret üzerinde de kendisini göstermiştir. Dış ticaretin devlet tekeline alınması imparatorluk zamanlarındaki dış ticaret hacminin oldukça gerisinde kalmış, YEP ile birlikte özel sektöre alan açılması, dış ticaretin yeniden canlanmasına olanak sağlamıştır. **(Tablo-24) (Tablo-25)** Özel sektöre kapı aralanmasının nedenlerinden biri tarım ve sanayinin her ne kadar devlet tekeline alınmış olsa bile, bu alanların yeterli düzeyde gelişmemiş yapıda olması ve üretim miktarının düşüklüğü, dış ticarete konu olacak ürünlerin miktarında azalışı beraberinde getirerek, dış ticaret hacminin daralmasına sebebiyet vermiştir.

1927 yılının Mart ayında iki devlet arasında imzalanan Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması ile birlikte ticari faaliyetler resmi zemine oturtulmuş ve belli bir standarda bağlanmıştır. Bu antlaşma ile geçmiş yıllarda ticari faaliyetlerde bulunan, Sovyet Arkossa Şirketi ve Russo-Türk Karma Sovyet-Türk Şirketi'ni geçersiz kılmıştır. Böylece her iki devlet arasındaki ticari faaliyetler geçmişe kıyasla daha dengeli ve her iki tarafın fayda göreceği bir biçimde yürütülmesi adına zemin oluşturmuştur. 1927 yılında imza edilen ticaret antlaşmasından 1929 yılında yaşanan ekonomik krizine kadar olan dönemde iki devlet arasında gerçekleşen ticaret hacmi, geçmiş yıllara kıyasla artış göstermiştir. **(Tablo-44) (Tablo-45)**

1929 yılında uluslararası dış ticareti de olumsuz yönde etkileyen bir ekonomik kriz meydana gelmiştir. Bu krizde dış ticaretinin en fazla etkilendiği devletler ABD ile Birleşik Krallık olmuştur. **(Tablo-49) (Tablo-50)** Türkiye'nin dış ticareti de bu krizden etkilenmiştir. Bunun temel nedenlerinden biri uluslararası piyasalarda tarım ürünleri fiyatlarının düşmesine paralel olarak, Türkiye'nin dış ticaretine konu olan ürünlerin

genel olarak tarımsal nitelikte olmasından kaynaklanmıştır. Ayrıca uluslararası piyasalarda tarımsal ürünlerin fiyatı düşerken, sanayi ürünlerinin fiyatının artması, doğal olarak Türkiye'nin ithalat ve ihracatında da düşüşleri beraberinde getirmiştir. **(Tablo-57)** Sovyetler Birliği'nin ise ekonomik krizden etkilenme derecesi diğer devletlere nazaran daha az bir seviyede olmuştur. ABD ve Birleşik Krallık'ın ekonomik kriz süresince dış ticaret verilerinde düşüş gözlemlenirken, bu durumun Sovyetler Birliği'nde tersi bir durumda seyretmesi üretim ilişkilerinin ve uyguladığı iktisadi politikalarının farklılığından kaynaklanmıştır. ABD gibi gelişmiş kapitalist üretim ilişkilerine sahip devletlerin serbest piyasa ekonomisi temelinde dış ticaretini var etmesi, öte yandan sosyalist üretim ilişkilerine sahip Sovyetler Birliği'nin iktisadi sistemindeki merkezi kontrolü ve dış ticaret üzerindeki tekeli, krizden etkilenip etkilenmeme durumunu açıklayan nedenlerden biri olmuştur. Türkiye gibi kapitalist üretim ilişkilerinin tam olarak gelişmediği ve hala genel olarak feodal tarzda üretim biçimin hâkim olduğu devletlerde krizden etkilenmenin temel nedenlerinde biri bu tarz devletlerin genellikle hammadde ihracatçısı olması ve mamul madde ithalatçısı olmasından kaynaklanmıştır. Ayrıca dönem itibariyle elde edilen bulgular ışığında Türkiye gibi iktisadi yapıya ve üretim ilişkilerine sahip olan devletlerin, genel olarak ithalatı ve ihracatının büyük bir bölümünün tek bir gelişmiş kapitalist devlete bağımlı olması, evrensel ekonomik krizin herhangi bir gelişmiş kapitalist devlette patlak vermesi bu devletleri de etkilemiştir.

1929 yılında yaşanan evrensel ekonomik krizin dünya ticaretine etkisi Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki dış ticareti de etkilemiştir. 1929 yılı sonunda Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile olan dış ticaret hacmi en yüksek seviyesini görmüştür. **(Tablo-60)** Fakat 1930 yılında Türkiye'nin bir önceki yıla oranla Sovyetler Birliği'ne ihracatını arttırarak ithalatını düşürmesi bazı soruların cevabını taşıması bakımından önemlidir. İlk olarak bu durumun Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den ithalat değerini arttırması, üretim ilişkileri ve iktisadi yapısı gereği bu krizden daha az etkilendiğini, öte yandan Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden ithalat değerinin azalması ise krizden etkilendiğinin bir diğer göstergesi olmuştur.

Bu krizin uluslararası politik ekonomi açısından da farklı sonuçlar doğurmuştur. En temel sonuçlardan biri kapitalizm ve liberalizmin değerlerinin tekrardan sorgulanmaya başlanması olmuştur. Böylece genel olarak 1929 sonrası iktisadi politikalarda devletin daha etkin bir rol oynadığı bir modele yönelik gerçekleşmiştir. Devletin iktisadi politikalarda etkin rol oynaması Türkiye’de “iktisadi devletçilik” olarak tezahür etmiştir. Öte yandan bu dönemde tek bir partinin iktidarı söz konusu olduğundan, hayata geçirilen iktisadi politikaların etkisi aynı zamanda halk üzerinde de politik bir etki bırakmıştır. Sovyetler Birliği’nde ise halihazırda devletin iktisadi politikalardaki başatlığı ve kapitalist üretim ilişkilerine sahip devletlere kıyasla kriz döneminde bile üretim hacminin artış göstermesi, sahip olduğu planlı iktisadi yapı dikkatleri çekmeye başlamıştır. Ayrıca 1929 yılında patlak veren evrensel ekonomik krizin hemen öncesi Sovyetler Birliği’nin BBYP’yi hayata geçirmesi, özellikle ağır sanayinde de büyük bir atılımın gerçekleştirilmesinin ilk adımını oluşturmuştur. Sovyetler Birliği’nin ekonomik kriz yıllarında sanayi üretim hacmindeki büyümeyi demir metalürjisi üzerinden takip etmek mümkündür. **(Tablo-83)** Özellikle ekonomik kriz yıllarında gerçekleşen sanayi üretim hacmindeki bu artış, Türkiye’nin BBYSP’ yi uygulamaya geçireceği vakit Sovyetler Birliği’nden öncelikli destek almasının temel kanıtlarından birini oluşturmuştur. Ayrıca Sovyetler Birliği’nde YEP’ in terk edilerek BBYP (1928-1933) yürürlüğe girmesi, dış ticaret üzerindeki devlet tekeli geçmişe kıyasla daha da arttırmıştır. Böylece dış ticarete başta YEP boyunca faal konumda olan özel tüccarlar ve dış ticaret tekrardan kontrol altına alınmıştır. İki devlet arasında ise bu dönem aralığında 1931 yılının Mart ayında dış ticaret üzerinde kontrol mekanizmasının sürekliliğinin sağlanması adına yeni bir Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması imzalanmıştır. Bunun yanında 1927-1931 arası dönemde, elde edilen istatistik veriler temelinde, Sovyetler Birliği’nin sahip olduğu üretim ilişkileri ve uyguladığı iktisadi politikalarının evrensel bir çapta yaşanan krize karşı, kapitalist üretim ilişkilerine sahip devletlere nazaran daha sağlam bir yapıda olduğu bir bakıma tescillenmiştir. Bu durum beraberinde Sovyetler Birliği’nin uluslararası politik alanda dönem itibariyle sahip olduğu ideolojisinin propagandasını yapması için de daha elverişli koşulları yaratmıştır.

1931-1934 yılları arasını kapsayan dönemde Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki dış ticaret hacmi 1929 yılında yaşanan ekonomik krizin de etkisiyle daralma sürecine girmiştir. Özellikle Türkiye'nin genel dış ticaretinde (**Tablo-75**) uyguladığı korumacı iktisadi politikalar, ithalat değerinin, ihracat değerine kıyasla daha fazla azalması ile sonuçlanmış, böylece belirtilen dönemde dış ticaret fazlası vermiştir. Fakat bu durum dış ticaret hacminin geçmiş dönemlere nazaran küçülmeyi de beraberinde getirmiştir. Ayrıca ekonomik kriz ile birlikte Türkiye'nin iktisadi yapısındaki geri kalmışlık tekrardan açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Elde edilen bulgular temelinde, Türkiye'nin ihracat kalemlerinde yüksek oranda tarımsal ürünlerin bulunması ve ithalatta mamul ürünlere ihtiyaç duyulması sanayinin geri kalmışlığının bir göstergesi olmuştur. Böylece gerekli sanayileşme adımlarının atılması zorunluluk haline gelmiştir. Yerli sermayeden beklenen sanayi yatırımlarının istenilen düzeyde gerçekleşmemesi, bunun yanında evrensel çapta yaşanan ekonomik krizin de yaratmış olduğu sonuçlar dahilinde, iktisadi sahalarda devletin daha hâkim olacağı bir dönemi başlatmıştır. Bu dönem genel olarak 1930-1938/39 yılları arasında ekonomide devletçilik anlayışının benimsenmesi doğrultusundan gerçekleşmiştir. Türkiye, gerekli sanayi yatırımlarının uygulama alanı bulması için ihtiyaç duyduğu sermayeyi yabancı devletlerden bulma yoluna gitmiştir. Sanayileşme hamlesinin başlatılması adına gerekli kredi ve teknik destek, Türkiye'nin genel dış ticaretinde küçük bir pay sahibi olan Sovyetler Birliği'nden sağlanmıştır. Gerekli sanayi kuruluşlarının inşası için fizibilite raporlarının hazırlanması ve BBYSP taslağının oluşturulmasında, Sovyetler Birliği'nden gelen uzmanların oldukça büyük katkıları olmuştur. Dikkat edilmesi gereken nokta Türkiye'nin özellikle pamuk sanayinde dışa bağımlı bir yapıda olması ve bu sanayi ürünlerinin belli bir kısmını da Sovyetler Birliği'nde ithal etmesine rağmen, bu raporların genel olarak büyük bir bölümü pamuklu sanayinin geliştirilmesi ve dışa bağımlılığın azaltılması yönünde olmuştur. Sanayi planının oluşturulmasında gerekli teknik desteği Türkiye'ye veren Sovyetler Birliği ayrıca planın tatbiki için 8.000.000 altın Amerikan doları tutarında kredi de sağlamıştır. Büyük oranda Sovyetler Birliği'nden gelen heyet tarafında hazırlanan raporlara dayanılarak oluşturulan BBYSP

doğrultusunda 1934-1939 yıllarını kapsayan dönemde fabrikalar kurulmuştur. **(Tablo-93)**

1931-1934 döneminde iki devlet arasında geçmiş dönemlere kıyasla, dış ticaret verilerinde bir düşüş gözlemlenmiştir. **(Tablo-84) (Tablo-87)** Bu düşüşün temel nedeni Türkiye'nin daha önce sözü edilen 1929 yılında yaşanan ekonomik krizin yarattığı sonuçlardan kaynaklanmıştır. Türkiye'nin "ithal-ikameci" politikaya yönelişi, Sovyetler Birliği'nden ithal edilen ürün miktarında da ciddi düşüşler yaşanmasına sebebiyet vermiştir. **(Tablo-88)** Böylece Türkiye'nin iktisadi alanda "ithal-ikameci" bir politikayı uygulamaya koyduğunun en iyi göstergelerinden biri, Sovyetler Birliği ile olan ticari ve ithal emtiaları devlet sınırlı içerisinde üretme çabası temelinde, planlı sanayileşme adına kurduğu ilişkiler olmuştur.

1935-1938 yılları arasında gerçekleşen iki devlet arasındaki ticari faaliyetlerin uluslararası politik sistemin dinamiklerinden de etkilendiği görülmüştür. Öncelikle Almanya'nın Versay Antlaşması'nın kabul edilemez yanlarını dillendirmesi, İtalya'nın ise ilk olarak Habeşistan'ı işgali ile uluslararası alanda revizyonist davranışlar sergilemesi, bu sistem içerisinde yer alan diğer devletlerin sadece politikasını değil aynı zamanda iktisadi yapı ve ilişkilerini de etkilemiştir. Bunun açık bir örneğini ise elde edilen bulgular çerçevesinde Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin ikili veya genel ticari faaliyetlerinden gözlemlenmiştir. Uluslararası politik ortamın dış ticaret üzerindeki etkisinin bariz bir örneği, Türkiye'nin belirtilen dönem aralığında Almanya'ya, savaş sanayinde mühim bir yer teşkil eden kromu, yüksek miktarda ihraç etmesi olmuştur. Sovyetler Birliği'nin de uluslararası sistemde patlak verebilecek bir savaş ihtimaline karşı ihraç kalemleri listesinden kromu 1936 yılında çıkarmıştır. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin İBYB ile birlikte ağır sanayisinin gelişimi de hızlanmıştır. Bu dönemde Sovyetler Birliği'nin sanayi üretim hacmi ABD, Almanya ve İngiltere gibi devletlerin sanayi üretim hacimlerini geride bırakmıştır. **(Tablo-99)** Özellikle pik demir, çelik ve kömürün üretim miktarındaki artışlar bunu kanıtlar niteliktedir. **(Tablo-100)** Ayrıca savaş sanayiye dair ürünlerin yapımında kullanılan pik demir ve çeliğin üretimindeki artış, uluslararası sistemdeki bir savaş tehlikesine karşı gerekli saldırı ve savunma araçlarının yeterli bir düzeyde üretilmesini kolaylaştırmıştır. Türkiye ise bu dönemde

genel bütçesinin yaklaşık olarak dörtte birinden fazlasını savunma sanayine ayırmıştır. **(Tablo-94)** Savunma sanayine ayrılan bir yıllık bütçe ise ayrıca beş yıllık süre içerisinde inşa edilecek fabrikaların maliyetinin üstünde seyretmiştir.

Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden bu dönem aralığında ithal ettiği ürünlerin türü BBYSP doğrultusunda şekillenmiştir. Örneğin, 1935 yılında ithal edilen ürünler arasında tekstil sanayiye dair ekipmanlar yer almıştır. Ayrıca kumaş ithalatının yüksek değerde seyretmesi, tekstil sanayinde dışa bağımlı yapısını sürdürmeye devam ettiğini kanıtlar nitelik göstermiştir. Yüksek ithalat değerine sahip olan bir diğer ürün petrol ve petrol ürünleri olmuştur. Bu durum ise enerji konusunda dışa bağımlılığın bir örneğini oluşturmuştur. Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne ihraç ettiği ürünler arasında ise daha çok yün, deri hammaddeleri ve canlı hayvanlar yer almıştır. İhraç ürünleri içerisinde mamul ürünler yerine, tarımsal hammadde ve canlı hayvanların yer alması Türkiye'nin yeterli bir düzeyde mamul madde üretebilecek sanayi kuruluşlarının olmadığını bir kez daha göstermiştir. Genellikle ihracatın büyük bir bölümünün Doğu bölgesinden gerçekleştirilmesi ve ihracat ürünleri çeşitliliğinin sınırlı sayıda olması iktisadi yapının tarımsal niteliğini ve gelişmemiş olduğunu ortaya çıkarmıştır. Belirtilen dönem aralığının son iki yılında gerçekleşen dış ticarete, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye ihraç ettiği ürün çeşitliliği, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne ihraç ettiği ürün çeşitliliğinden fazla olmuştur. **(Tablo-110) (Tablo-111)** Dış ticarete konu olan ürün çeşitliliği sayısı, iktisadi kaynaklardan ne kadar yararlanıldığının ve verimli kullanıldığının bir örneğini teşkil ettiğinden, Türkiye'nin bu konuda başarılı olamadığını açık bir şekilde söylemek mümkündür.

İki devlet arasındaki siyasi gerilimin, genel olarak başlangıç noktasını oluşturan Montrö Boğazlar Sözleşmesi (1936)' nin, ikili ticari ilişkileri etkilememiştir/ etkileyememiştir. Bunun temel nedeni Sovyetler Birliği' nin genel dış ticaretinde Türkiye'nin, Türkiye'nin genel dış ticaretinde ise Sovyetler Birliği'nin payının oldukça düşük seyretmesinden kaynaklanmıştır. Boğazların silahlandırılması ve denizlerden gelecek tehlikelere karşı iş birliği yapılması konusunda Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında görüşmeler yapılmıştır. Fakat İngiltere'nin Türkiye aracılığı ile bu görüşmelerden haberdar edilmesi bir sonuca ulaşılmasını engellemiştir. Bunun nedeni

İngiltere'nin boğazlar üzerinden bir antlaşmaya varılmasını, imzalanmış olan Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ni geçersiz kılacağını belirtmesi üzerine olmuştur. Ayrıca Türkiye'nin, Sovyetler Birliği'nden çok İngiltere'nin talimatlarına göre hareket etmesinin temel nedenlerinden biri genel dış ticaretinde İngiltere'ye büyük oranda bağımlı olmasından kaynaklanmıştır. Öte yandan Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki dış ticaret hacmi, dönem itibariyle İngiltere veya Almanya kadar yüksek bir derecede seyretmiş olsaydı eğer, çokça dile getirilen “dostluğun” uluslararası politik alandaki pratik yansımalarının daha farklı bir düzeyde gerçekleşmesi mümkün olabilirdi.

Elde edilen tüm bulgular temelinde Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında 1923-1938 döneminde gerçekleşen ticari ilişkiler, her fırsatta dile getirilen “dostluğun” oldukça gerisinde kalmıştır. Her iki devlet arasında iktisadi ve politik yönden birbirini sıkı bir şekilde beslemeyen bir yapının ortaya çıkması, uluslararası sistemde herhangi bir sorunla karşılaşılması halinde pragmatik bir yönelimin tercih edilmesini kolaylaştırmıştır. Böylece iki devlet arasındaki ticari ilişkilerin zayıflığı, “kadim dostluk” bağının erken bir tarihte gerilmesine yol açmıştır. Bunun yanında belirtilen dönem aralığında Türkiye'nin genel ithalat ve ihracatında Sovyetler Birliği'nin payı oldukça düşük seyretmesine rağmen, günümüzde özellikle Türkiye'nin genel ithalatında Rusya, ilk sıralarda yer almaktadır. Böylece bu çalışma, Türkiye'nin Rusya'ya zamanla ithalatta bu denli bağımlı hale gelmiş olmasındaki sürecin, gelecek dönem çalışmalar adına, detaylı çözümlemesi yapılırken destek sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

I. Arşiv Kaynakları

I.II. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 030.18.01.01.019.42.17.

BCA, 030.10.00.00.164.48.2.

BCA, 030.18.01.01.023.14.06.

BCA, 030.10.00.00.247.674.21.

BCA, 030.10.00.00.247.674.32.

BCA, 030.18.01.02.8.2.20.

BCA, 030.018.01.02.23.62.015.

BCA, 030.0.18.01.02.44.23.004.

BCA, 030.0.18.01.02.43.18.013.

I.III. Rusya Toplumsal-Siyasal Tarih Devlet Arşivi (RGASPI)

F. 17. Op. 3. D. 623. L. 4.

II. Resmî Yayınlar

II.I. Türkiye

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, Cilt: 4, Ankara, 1997.

———, *Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı*, Ankara, 1973.

Resmî Gazete

TBMM Zabıt Ceridesi

TC Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı 1931/32*, Cilt: 5, Ankara.

———, *Küçük İstatistik Yıllığı 1938-39*, Cilt: 2, Sühulet Basımevi, 1940.

———, *İstatistik Yıllığı 57 Grafiği Havidir 1930-1931*, Cilt 4:, Ankara: İstatistik Umum Müdürlüğü Yayını, 193.

T.C. Başbakanlık Devlet Plânlama Teşkilâtı, *Yabancı Sermaye Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ağustos 1966.

———, *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Madencilik Özel İhtisas Komisyonu Raporu Metal Madenler Alt Komisyonu Krom Çalışma Grubu Raporu*, Ankara, 2001.

T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Cumhuriyetin İlk 10 Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)*, Ankara, 1974.

T.C. Maliye Bakanlığı, *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mâlî İdare*, Ankara, 2005.

T.C. Yüksek Ziraat Enstitüsü, *Dış Ticaretimizde Ziraatın Payı*, Cilt: 46, Ankara, 1936.

Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, *Türk Parlamento Tarihi*, Cilt: II: TBMM III. Dönem: 1927-1931, Yayın No: 9, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları.

———, *Türk Parlamento Tarihi*, Cilt: III: TBMM III. Dönem: 1927-1931, Yayın No: 10, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları.

———, *Türk Parlamento Tarihi*, Cilt: III: Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem: 1919-1923, Yayın No: 6, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları.

———, *Türk Parlamento Tarihi*, Cilt: III: TBMM II. Dönem: 1923-1927, Yayın No: 3, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları.

TBMM Kùltür Sanat ve Yayın Kurulu, *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları, 1920-1973*, Birinci Baskı, Ankara, 1992.

İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor, Ankara: TBMM Matbaası, 1930.

İktisat Vekâleti, *Raporlar*, Kısım I: Sinaî Tesisat ve İşletme, Ankara: Başvekâlet Matbaası, 1933.

———, *Raporlar*, Kısım II: Vekâlet Teşkilâtına İlâveler, Ankara: Başvekâlet Matbaası, 1933.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Yasama Yılı Açılışlarında Cumhurbaşkanlarının Konuşmaları*, Cilt: 1, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları, 2011.

1935 Malî Yılı Muvazenei Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Ankara: T.B.M.M Matbaası, 1935.

1936 Malî Yılı Muvazenei Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Ankara: T.B.M.M Matbaası, 1936.

II.II. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)

Ministerstvo Vneşneiy Torgovliy SSSR, *Vneşnyaya Torgovlya SSSR, 1918- 1940 (SSCB Dış Ticareti, 1918-1940)*, Moskova: 1960.

Nduçno-İssledovdtelskiy Institut Monopolii Vneşneiy Torgovli, *Torgoviye Otnoşeniya SSSR so Staranami Vostoka (SSCB'nin Doğu Ülkeleri ile Ticari İlişkileri)*, Moskova, 1938.

S.S.S.R. Narodniy Komissariat Po İnostrannım Delam (NKİD SSSR), *Sbornik Deiystvuyuşih Dogovorov, Soglaşeniyy i Konventsii, Zaklyuçennih s İnostrannimi Gosudarstvami (Yabancı Devletler ile Yapılmış Olan Mevcut Antlaşmalar, Paktlar ve Sözleşmeler Koleksiyonu)*, Sayı: IV: Deiystvuyuşıye Dogovorı, Soglaşeniya i Konventsii, Vstupivşıye v Silu Mejdu 1 Maya 1926 Goda

i 1 Fevralya 1928 Goda (1 Mayıs 1926 ve 1 Şubat 1928 Yılları Arasında Yürürlüğe Giren Mevcut Antlaşmalar, Paktlar ve Sözleşmeler), Moskova, 1928.

———, *Sbornik Deiiystvuyushih Dogovorov, Soglaşeniiy i Konventsiiy, Zaklyuçennih s İnostrannimi Gosudarstvami (Yabancı Devletler ile Yapılmış Olan Mevcut Antlaşmalar, Paktlar ve Sözleşmeler Koleksiyonu)*, Sayı: VII: Deiiystvuyuşıye Dogovori, Soglaşeniya i Konventsii, Vstupivşıye v Silu Mejdu Yanvaryaya 1931 goda i Yanvaryaya 1933 goda (1 Ocak 1931 ve 1 Ocak 1933 Yılları Arasında Yürürlüğe Giren Mevcut Antlaşmalar, Paktlar ve Sözleşmeler), Moskova: Gosudarstvennoe İzdatelstvo Sovetskoe Zakonodatelstvo (GİSZ), 1933.

Trudı Tsentralnogo Statistiçeskogo Upravleniya, *Statistiçeskiy Sbornik za 1913-1917 gg. (1913-1917 Yılı İstatistiksel Koleksiyonu)*, Cilt: 7, Sayı: 1, Moskova, 1921.

———, *Statistiçeskiy Sbornik za 1913-1917 gg. (1913-1917 Yılı İstatistiksel Koleksiyonu)*, Cilt: 7, Sayı: 2, Moskova, 1922.

Komitet po Zagotovkam S.-H Produktov (Tarım Ürünleri Satın Alma Komitesi), *Yejegodnik Hlebooborota za 1931-32, 1932-33 i Predvaritelniye İtogi Zagotovok 1933 z. (1931-1932, 1932-1933 Tahıl Yıllığı ve 1933 Yılı Hasadının Ön Sonuçları)*, 1934.

Tsetralnoye Upravleniye Narodno- Hozyaiystvennogo Uçete Gosplana SSSR, *Sotsialistiçeskoye Strontelstvo SSSR (SSCB'nin Sosyalist İnşası), Statistiçeskiy Yejegodnik (İstatistik Yıllığı)*, Moskova: Tsunhu Gospalana SSSR- V/O Soyuzorguçet, 1934.

II.III. Rus İmparatorluğu

Ministerstva Vnutrennih Del, *Yubileyniy Sbornik Tsentralnago Statistiçeskago Komiteta (Merkez İstatistik Komitesi Jübile Koleksiyonu)*, Cilt: 1863-1913, S. Peterburg, 1913.

Ministerstvo Finansov- Departament Torgovli i Manufaktur, *Fabrično-Zavotskaya Promıŝlennost i Torgovlya Rossii (Rusya'da Fabrika Endüstrisi ve Ticaret)*. S. Peterburg, 1896.

Ministerstvo Zemledvlya-Otdvl Selskoıy Ekonomi i Selskohozyaiystvennoıy Statistık, *Statistika Znonomiçeskih Svdnı po Selskomu Hozyaiystvu Rossii i İnostrannıh Gosudarstv (Rusya ve Yabancı Ülkelerin Tarım Endüstrisi İstatistiki ve Ekonomik Verileri)*, Petrograd: 1917.

Soveta Sezdov Predstaviteleiı Promıŝlennosti i Torgovli, *Statistiçeskiıy Yejegodnik 1912 g. (1912 İstatistik Yıllığı)*, Sankt-Peterburg, 1913.

Tsentralnago Stativtiçvskago Komiteta, *Statistiçeskiıy Yejegodnik Rossiı, 1915 (Rusya İstatistik Yıllığı, 1915)*, Petrograd, 1916.

III. Süreli Yayınları

Akşam

Cumhuriyet

Hakimiyet-i Milliye

Kadro

Tan

Time

Vakit

IV. Kitaplar ve Makaleler

IV.I. Rusça

A.S. Tisminets (Der.), *Vneşnyaya Politika SSSR, Sbornik Dokumentov (SSCB Dış Politikası, Belge Koleksiyonu), Tom (Cilt): IV: 1935-İyun (Haziran) 1941*, Moskova, 1946.

Bakulin, S.N. ve Mişustin D.D. (Düz.), *Vneşnyaya Torgovlya SSSR za 20 Let, 1918-1937 gg., Statistiçeskiy Spravoçnik (20 Yıllık SSCB Dış Ticareti, 1918-1937, İstatistiksel Rehber)*, Moskova: Mejdunarodnaya Kniga, 1939.

Anisimov, Yevgeniiy Viktaraviç, *Petr Belikiy: Liçnast i Reforma (Büyük Petro: Kişilik ve Reformlar)*, Moskova: İnter Yayıncılık, 2009.

Edmon Teri, *Ekonomiçeskoye Preobrazovaniye Rossii (Rusya'nın Ekonomik Dönüşümü)*, Çev: A. A Peşkova, Moskova: Rus Siyasi Ansiklopedisi Yayınevi (ROSSPEN), 2008.

İ.V Sautin, (Ed.), *Sotsialistiçeskoye Stroitelstvo Soyuzu SSR, 1933-1938 gg, Statistiçeskiy Sbornik (SSC Birliği' nin Sosyalist İnşası, 1933-1938, İstatistik Koleksiyonu)*, Moskova: Leningrad: Gosplanizdat, 1939.

Kireyev, N.G. *İstoriya Turtsii XX Vek (20.Yy Türkiye Tarihi)*. Moskova: Institut Vostokovedeniya RAN (İV RAN), 2007.

Rusya Devlet Başkanlığı Ulusal Ekonomi ve Kamu Yönetimi Akademisi (RANEPA), *Ekonomiçeskaya Atstalist vı İstariçiskiy Perpektive (Tarihsel Perspektifte İktisadi Geri Kalmışlık)*, Çev: A.B Belih, Moskova, 2015.

Strumilin, Stanislav Gustavoviç, *İstoria Chernoiy Metallurgii v SSSR (SSCB'de Metalürji Endüstrisinin Tarihi)*, Cilt: 1: Feodalniy Period (Feodal Dönem) (1500-1860), Moskova: SSCB Bilimler Akademisi Yayınevi, 1954.

Timoti Edvard O’Konnor, *Georgiiy Vasilyeviç Çiçerin i Sovetskaya Vneşnyaya Politika 1918-1930 (Georgiiy Vasilyeviç Çiçerin ve Sovyet Dış Politikası 1918-1930)*, Çev: A. L. Veliçanskiy, Progress, 1991.

V.İ. Lenin, *Polnoye Sobraniye Soçineniiy (Toplu Eserler)*, Cilt: 44: Haziran 1921-Mart 1922, Moskova: İzdatelstvo Politiceskoiy Literaturı (Siyasi Edebiyat Yayınevi), 1970.

———, *Polnoye Sobraniye Soçineniiy (Toplu Eserler)*, Cilt: 45. Moskova: İzdatelstvo Politiceskoiy Literaturı, 1970.

———, *Razvitiye Kapitalizma v Rossii (Rusya’da Kapitalizmin Gelişimi)*, Moskova: Siyasi Edebiyat Yayınevi (Politizdat), 1971.

Ya.A. İoffe (Der.) ve L.Ya. Eventova (Düz.), *SSSR i Kapitalistiçeskiye Stranı, Statistiçeskiy Sbornik Tehniko-Ekonomiçeskih Pokazateley Narodnogo Hozyaiystva SSSR i Kapitalistiçeskih Stran za 1913-1937 gg, (SSCB ve Kapitalist Ülkeler, 1913-1917 Yılı SSCB ve Kapitalist Ülkeleri Ulusal Ekonomilerinin Teknik ve Ekonomik İstatistik Göstergesi Koleksiyonu)*, Moskova/Leningrad: Gosplanizdat, 1939.

Sauloviç, Gessen İosif Vladimiroviç, *Arhiv Russkoıy Revolyutsii (Rus Devrimi Arşivi)*, Cilt: 1–18, Berlin.

IV.II. Türkçe ve İngilizce

Acar, Mustafa ve Ömer Demir, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ankara: Adres Yayınları, 2005.

Akşin, Aptülahat, *Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 1991.

Akın, Hakan, *Dış Ticaret Sözlüğü*, Ankara: Elma Yayınevi, Birinci Baskı, 2012.

- Al, Hüseyin, ve Şevket Kamil Akar, *Osmanlıdan Günümüze Borsa, Galata Borsası 1830-1873*, İstanbul: Borsa İstanbul, 2013.
- Aralov, Semyon İvanoviç, *Bir Sovyet Diplomatın Türkiye Anıları 1922-1923*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Aras, Tefik Rüştü, *Atatürk'ün Dış Politikası*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003.
- Arıburnu, Kemal, (Ed.), *Atatürk'ün Milli Ekonomi Üzerine Düşünceleri*, Ankara: T.C. Ziraat Bankası Genel Müdürlüğü Yayınları, 1973.
- Artun, Tuncay, *Türkiye'de Bankacılık, İşlevi-Gelişimi-Özellikleri ve Sorunlarıyla*, Birinci Baskı, Ankara: Tekin Yayınevi, 1980.
- Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mâli Kaynakları*, Ankara, 1990.
- Ağar, Ömer, "Krom ve Türkiye Kromları", *Altan*, Sayı: 39, Haziran 1938.
- Ağaoğlu, Ahmet, *Serbest Fırka Hatıraları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1969.
- Avşar, Abdülhamit, *Bir Partinin Kapatılmasında Basının Rolü, Serbest Cumhuriyet Fırkası*, Birinci Baskı, İstanbul: Kitabevi, 1998.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, Cilt: 3: 1922-1938, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011.
- , *İkinci Adam*, Cilt: 1: 1884-1938, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011
- Ball, Alan M., *Russia's Last Capitalist: The Nepmen, 1921-1929*, Berkeley: Los Angeles: California: University of California Press, 1990.

Başkaya, Fikret, *Batılılaşma, Çağdaşlaşma, Kalkınma-Pradigmanın İflası, Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş*, Birinci Baskı, İstanbul: Doz Yayınları, 1991.

Bayar, Celal, *Şark Raporu*, Birinci Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006.

Beaud, Michel. *Kapitalizmin Tarihi 1500-2010*, Çev: Fikret Başkaya, Birinci Baskı, İstanbul: Yordam Kitap, 2015.

Beloff, Max, *The Foreign Policy of Soviet Russia*, Vol: 1: 1929-1936, London: Oxford University Press, 1947.

Berkes, Niyazi, *Osmanlı Devletinin Ekonomik Çöküşü*, Cilt: 2, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1975.

Bora, Tanıl, ve Murat Gültekingil, (Ed.). *Modern Türkiye 'de Siyasî Düşünce*, Cilt: 7: Liberalizm, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Boratav, Korkut, *Türkiye 'de Devletçilik*, Birinci Baskı, Ankara: Savaş Yayınları, 1982.

———, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1989.

———, *Sosyalist Planlamada Gelişmeler*, Ankara: Savaş Yayınları, 1982.

Bushkovitch, Paul, *Büyük Petro*, Çev: Berna Akkıyal, Birinci Baskı, İstanbul: İletişim, 2012.

Bulutoğlu, Kenan, *100 Soruda Türkiye 'de Yabancı Sermaye*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1970.

C.H.F. Nizamnamesi ve Programı. Ankara: T.B.M.M. Matbaası, 1931.

Çavdar, Tevfik, *Milli Mücadele 'ye Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm*, Cilt: 1, Cumhuriyet, 2001.

———, *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*, Birinci Baskı, İstanbul: Ant Yayınları, 1970.

———, *Türkiye’de Liberalizmin Doğuşu*, İstanbul: Uygur Yayınları, 1982.

———, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1999.

———, *Yüz Yıllık Pahalılık*, Birinci Baskı, Ankara: Ülke Yayınları, 1983.

———, *Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri*, Birinci Baskı, İstanbul: Köz Yayınları, 1974

Cebesoy, Ali Fuat, *Moskova Hatıraları*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.

Cem, İsmail, *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul: Cem Yayınları, 1989.

Çivi, Halil, *Türkiye’de Bankacılık, Teori, Uygulama ve Sonuçlar*, Ankara: Fon Matbaası, 1985.

Degras, Jane, (Ed.), *Soviet Documents on Foreign Policy*, Vol: 2: 1925-1932, Londra: Oxford University Press, 1952.

Demir, Ahmet, “Türkiye’de Demir ve Krom Madencilik Faaliyetleri” *Prof. Aziz Köklü’ nün Anısına Armağan*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1984,

Deutscher, Isaac, *Troçki*, Çev: Rasih Güran, Cilt: 1: Silâhlı Sosyalist, İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi, 1969.

———, *Troçki*. Çev: Rasih Güran, Cilt: 2. İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi, 1970.

———, *Troçki*, Çev: Rasih Güran, Cilt: 3: Kovulan Sosyalist, İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi, 1974.

———, *Sürekli Devrim, Sonuçlar ve Olasılıklar*, Çev: Ahmet Muhittin, İstanbul: Yazın Yayıncılık, 2007.

Divitçioğlu, Sencer, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, Birinci Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları , 2010.

Dobb, Maurice, *1917'den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi*, İstanbul: Özdemir Basımevi, 1968.

Dowd, Douglas, *Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadı, Eleştirel Bir Tarih*, Çev: Cihan Gerçek, İstanbul: Yordam Kitap, 2013.

Duignan, Brian, (Ed.), *The Great Depression*, New York: Britannica Educational, 2013.

Dunn, W, Robert and George Wallace, *Life and Labor in the Soviet Union*, New York City: Intemational Publishers, 1937.

E.H.Carr, *Bolşevik Devrimi 1917-1923*, Çev: Orhan Suda, Cilt: 1, Birinci Baskı, İstanbul: Metis Yayınları, 1989.

———, *Bolşevik Devrimi 1917-1923*, Çev: Orhan Suda, Cilt: 2, İstanbul: Metis Yayınları, 2012.

———, *Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi, 1917-1929*, Çev: Levent Cinemre, İstanbul: Yordam Kitap, 2013.

Efendi, Parvus, *Cihan Harbine Doğru Türkiye*, Birinci Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.

———, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, Birinci Baskı, İstanbul: May Yayınları, 1977.

Eldem, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 1994.

Elleinstein, Jean, *Devrimlerin Devrimi*, Çev: Kerem Kurtgözü, Ankara: Başak Yayınları, 1986.

Emrence, Cem, *Serbest Cumhuriyet Fırkası, 99 Günlük Muhalefet*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

Erkin, Feridun Cemal, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara: Başnur Matbaası, 1968.

Eroğlu, Cem, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1990.

Eudin, Xenia Joukoff and Robert M. Slusser, *Soviet Foreign Policy 1928-1934, Documents & Materials*, Vol. 1, University Park and London: The Pennsylvania State University Press, 1966.

Falkus, M.E, *Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914*, Birinci Baskı, Ankara: V Yayınları, 1986.

Foster, Z., *The Russian Revolution*, Chicago: The Trade Union Educational League.

Geridönmez, Olcay, *Yönetmeyi Nasıl Öğrendik?, Sovyet İktidarının İlk Yıllarında Lenin'den Anılar*, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2010.

Gibberd, K, *Soviet Russia, An Introduction*, 1st ed, London: Oxford University Press, 1942.

Gilphin, Robert, *Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politikası*, Çev: Murat Duran ve diğerleri, Ankara: Kripto Yayınları, 2015.

Gönlübol, Mehmet, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1969.

Gülsoy, Ufuk ve Bayram Nazır, *Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu, İstanbul Ticaret Odası 1923-1960*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 2012.

Gürün, Kamuran, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010.

H.Aykent, İrfan, *Planlı Kalkınma Döneminde Türk Bankacılığı*, Ankara: Ege Matbaası, 1970.

Hines, W.D., *Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki 1933-1934*, Ankara: Köyöğretmeni Basımevi, 1936.

İnan, Afet, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972.

İnönü, İsmet, *İsmet İnönü'nün Hatıraları*, Nurer Uğurlu (Haz.), Cilt: 1: 1923-1938, Cumhuriyet: Ankara, 1998.

———, “Fırkamızın Devletçilik Vasıfı”, *Kadro Dergisi*, Sayı 22, Teşrinievvel 1933.

———, *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler, 1933-1938*, İlhan K. Turan (Haz.), Ankara: TBBM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2003.

Karluk, S.Rıdvan, *Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim-Yapısal Değişim*, İstanbul: Beta, 1995.

Kasaba, Reşat, ed. *Modern Dünyada Türkiye*, Çev: Zuhale Bilgin, Cilt: 4, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011.

Kazgan, Gülten, *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009)*, “*Ekonomi Politik*” *Açısından Bir İrdeleme*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.

Kazgan, Haydar, *Galata Bankerleri*, Cilt: 1, Ankara: Orion Yayınevi, 2005.

Kerenski, Aleksandr, *Kerenski ve Rus İhtilâli*, Çev: Rasih Güran, Birinci Baskı, İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi, 1967.

Keyder, Çağlar, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Ankara: Yurt Yayınları, 1982.

Kıvılcımlı, Hikmet, *Türkiye Ekonomi Politikası Hakkında*, Köxüz Yayınları, [y.t.y.]

———, *Yol-2*, Gözden Geçirilmiş Birinci Baskı, İstanbul: Bibliotek Yayınları, 1992.

———, *Türkiye Ekonomi Politikası Hakkında*, [y.y.y]: [y.t.y]: Köxüz Yayınları

Kocabaşoğlu, Uygur ve diğerleri, *Türkiye İş Bankası Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001.

Koçak, Cemil, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939), İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

———, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014

Kocatürk, Utkan, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.

Köksal Aloba, Bilge, ve A.Rasih İlkin, *Türkiye’de İktisadi Politikanın Gelişimi (1923-1973)*, Yapı ve Kredi Bankası A.Ş. Yayınları, 1973.

Kömürcan, Kirkor, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi, Düyunu Umumîye Tarihçesi*, İstanbul: T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, 1948.

Kolesnikov, Aleksandr, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Kuruluşunun 90. Yılı, Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri*, Çev: İlyas Kamalov, Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2010.

Kuruç, Bilsay, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası*, Cilt: 2: 1933-1935, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1993.

League of Nations, *International Statistical Year-Book 1928*, Geneva, 1929.

———, *Statistical Year-Book of The League of Nations 1932/33*, Geneva, 1933.

———, *Statistical Year-Book of the League of Nations 1936/37*, Geneva: League of Nations Publications, 1937.

———, *Statistical Year-Book of the League of Nations 1938/39*, Geneva: League of Nations Publications, 1940.

Lenin, V.İ. *Nisan Tezleri ve Ekim Devrimi*, Çev: M Ardos, Ankara: Sol Yayınları, 1989.

———, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, Çev: Seyhan Erdoğan, Ankara: Sol Yayınları, 1988.

———, *Seçme Eserler*, Cilt: 9: Yeni Ekonomik Politika ve Sosyalist İnşa, Birinci Baskı, Çev: Süheyla Kaya, Ankara: İnter Yayıncılık, 1997.

Mazour, Anatole G. *Soviet Economic Development: Operation Outstrip, 1921-1965*, Toronto: D. Van Nostrand Company, 1967.

Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, *1930 Sanayi Kongresi, Raporlar, Zabıtlar*, Ankara: Cümhuriyet Matbaası, 1930.

Millî Türk Ticaret Birliği, *İzmir İktisat Kongresinden Türk Tüccarlarının İstedikleri*, İstanbul: Evkaf-ı İslamiye, 1923.

Milner-Gulland, Robin ve Nikolay Dejevskiy, *Rusya ve Sovyetler Birliği Tarihi*, Çev: Metin Çulhaoğlu, Cilt: 8, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.

Moss, Walter G. *A History of Russia*, Vol. 2: Since 1855, London: Anthem Press.

Mourre, Michel, ve Pierre Dominique, *İhtilaller ve Darbeler Tarihi*, Çev: Sabiha Bozbağlı, Cilt: 2, İstanbul: Cem Yayınları, 1998.

Neziroğlu, İrfan, ve Tuncer Yılmaz, (Haz.), *Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, Cilt: I: 24 Nisan 1920-22 Mayıs 1950, Ankara: TBMM Basımevi, 2013.

Nove, Alec, *An Economic History of the U.S.S.R.*, Birinci Baskı, London: Allen Lane The Penguin, 1969.

Ökçün, A.Gündüz, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1971.

———, *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1970.

———, *Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir.*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1981.

———, *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar*, Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu, 1997.

Okyar, Osman, ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye, Fethi Okyar'ın Anıları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.

Okyar, Ali Fethi, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Fesh Edildi*, Birinci Baskı, İstanbul: İsis Yayınları, 1987.

Temizer, Abidin ve M. Selçuk Özkan, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’nin Krom Ticaretinin Siyasi ve Ekonomik Sonuçları” *Studies of the Ottoman Domain*, Cilt: 3, Sayı: 4, Şubat 2013.

Ölçer, Cüneyt, *Osmanlı Bankası Aracılığı İle Yapılan Osmanlı Devleti Borç Anlaşmaları - Metinler*, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1989.

Oran, Baskın, (Ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt: 1: 1919-1980, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

Orloff ve diğerkleri, *Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii Hakkında Sovyet Mühassısları Tarafından Verilen Raporlar*, Ankara: Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 1933.

Özçiloğlu, Mehmet, ve M. Murat Sakar, “Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi,” 2011, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/81578>. (16 Haziran 2018)

Özdemir, Biltekin, *Osmanlı Devleti Dış Borçları, 1854-1954 Döneminde Yüzyıl Süren Boyunduruk*, Ankara: Ankara Ticaret Odası Yayını, 2009.

Pamuk, Şevket, “Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi,” *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Sayı: 17, Nisan 2006.

———, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

———, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.

———, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

Parasız, İlker, *Türkiye Ekonomisi : 1923’den Günümüze Türkiye’de İktisat ve İstikrar Politikaları Uygulamaları*, Birinci Baskı, Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları, 1998.

Polanyi, Karl, *Büyük Dönüşüm, Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, Çev: Ayşe Buğra, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986.

Pommery, Louis, *Yeni Zamanların İktisat Tarihi 1890-1939*, Çev: Cahit Talas, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1956.

Potyemkin, Vladimir ve diğerkleri, *Uluslararası İlişkiler Tarihi, (Diplomasi Tarihi)*, Çev: Atilla Tokatlı, Birinci Baskı, Cilt: 4, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2009.

Quataert, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, Çev: Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, Birinci Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

Ross, M., *A History of Soviet Foreign Policy*, New York: Workers Library, 1940.

Sofya Salomatina, "The Bank for Foreign Trade of the USSR (Vneshtorgbank) and Affiliated Banks in Asia in the 1920s: The Transformation of Russian Imperial Banking", *Asian Imperial Banking History*, Hubert Bonin ve diğerleri (Ed.), Banking, Money and International Finance: 3, Londra: Pickering & Chatto, 2015.

Serin, Necdet, *Dış Ticaret ve Dış Ticaret Politikası: 1923-1973*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1975.

———, *Türkiye'nin Sanayileşmesi*, Ankara: AÜSBF Yayını, 1963.

Shaw, Standford Jay, and Ezel Kural Shaw, *Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Vol. 2, New York: CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, 2002.

Soviet Union Information Bureau, *The Soviet Union: Facts, Descriptions, Statistics*, 1st ed. Washington D.C, 1929.

Soysal, İsmail, *Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Kılavuz (1919-1993)*, İstanbul: Eren Yayınevi, 1993.

———, *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasî Andlaşmaları*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1965.

———, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983.

SSCB Bilimler Akademisi, *Uluslararası İlişkiler Tarihi, (Diplomasi Tarihi)*, Çev: Atilla Tokatlı, Birinci Baskı, Cilt: 2, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2009.

SSCB Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü, *Türkiye Cumhuriyeti (1917-1974)*, Çev: Emre Gültekin, Cilt: 1, Ankara: Kızılırmak Yayınevi, 1979.

Stalin, J.V, *Eserler*, Çev: İsmail Yarkın, Birinci Baskı, Cilt: 15, İstanbul: İnter Yayıncılık, 1990.

———, *Eserler*, Çev: İsmail Yarkın ve Saliha N. Kaya. Birinci Baskı, Cilt: 8: Ocak-Kasım 1926, İstanbul: İnter Yayınları, 1991.

———, *Eserler*, Çev: İsmail Yarkın, Birinci Baskı, Cilt: 10: Ağustos-Aralık 1927, İstanbul: İnter Yayınları, 1992.

———, *Eserler*, Çev: Saliha N.Kaya, Birinci Baskı, Cilt: 13: Temmuz 1930-Ocak 1934, Ankara: İnter Yayınları, 1992.

———, *Eserler*, Çev: İsmail Yarkın, Cilt: 6: 1924, İstanbul: İnter Yayınları

———, *Eserler*, Çev: Süheyla Kaya, Birinci Baskı, Cilt: 9: Aralık 1926-Temmuz 1927, İstanbul: İnter Yayınları, 1991.

———, *Eserler*, Cilt: 7: 1925, Birinci Baskı, Çev: İsmail Yarkın, İstanbul: İnter Yayınları, 1991.

———, *Eserler*, Çev: Süheyla Kaya, Birinci Baskı, Cilt: 14: Şubat 1934-Nisan 1945, İstanbul: İnter Yayıncılık, 1993.

Tekeli, İlhan, ve Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 1982.

Tekir, Sabri, *Düyun-ı Umumiye İdaresi ve Bu İdareye Terkedilen Gelirler, Rüsum-ı Sitte*, İzmir: Bilkom, 1987.

Oksačan, Halit Erdem, “*Kadro*” *Dergisi ve İktisadi Devletçilik*, Birinci Baskı, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2016,

Tezel, Yahya Sezai, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Ankara: Yurt Yayınları, 1982.

Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2013.

Troçki, Lev, *Hayatım*, Çev: Müntekim Öçmen, İstanbul: Yazın Yayıncılık, 1999.

———, *Rus Devriminin Tarihi*, Çev: Bülent Tanatar, Cilt: 1: Şubat Devrimi, Çarlığın Devrilmesi, İstanbul: Yazın Yayıncılık, 1998.

———, *Rus Devriminin Tarihi*, Çev: Bülent Tanatar, Cilt: 2: Ekim Devrimi, Başarısız Karşı Devrim Girişimi, İstanbul: Yazın Yayıncılık, 1998.

———, *Rus Devriminin Tarihi*, Çev: Bülent Tanatar, Cilt: 3: Ekim Devrimi, Sovyetlerin Zaferi, İstanbul: Yazın Yayıncılık, 1999.

Trabzon Ticaret Mıntika Kongresi 928 Mukarreratı, Sene II, Trabzon: İstikbal Matbaası, 1928.

Trabzon Ticaret Mıntıkası Kongresi, Trabzon: İstikbal Matbaası, 1931.

Tuncer, Baran, *Türkiye’de Yabancı Sermaye Sorunu*, Ankara: AÜSBF Yayını, 1968

Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Birinci Baskı, Ankara: Yurt Yayınları, 1981.

Vandov, Dimitır, *Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri*, Birinci Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.

Varufakis, Yanis, *Küresel Minotauros, Amerika, Avrupa ve Küresel Ekonominin Geleceği*, Çev: Ferhat Kohen, Birinci Baskı, İstanbul: Encore Yayınları, 2015.

Yaşa, Memduh, ed. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*, İstanbul: Akbank Kültür Yayını, 1980.

Yenal, Oktay, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, Birinci Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

Yeniay, İ.Hakkı, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1964.

Yerasimos, Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Çev: Babür Kuzucu, Cilt: 3, İstanbul: Belge Yayınları, 1992.

Yetkin, Çetin , *Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1997

Zubritski, Y., ve diğerleri, *Kapitalist Toplum*, Çev: Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1976.

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB), *1931-1932 Birinci Hesap Senesi Hakkında İdare Meclisinin 16 Nisan 1933 Tarihinde İçtimai Mukarrer Heyeti Umumiye Raporu ve Mürakıplar Raporu*, Ankara, 1933.

———, *22 Nisan 1934 Tarihinde Toplanacak Hissedarlar Umumî Heyetine 1933 İkinci Hesap Senesi Hakkında İdare Meclisi Raporu ve Murakıplar Raporu*, Ankara, 1934.

———, *28 Nisan 1935 Tarihinde Toplanacak Hissedarlar Umumî Heyetine 1934 Üçüncü Hesap Senesi Hakkında İdare Meclisi Raporu ve Murakıplar Raporu*, Bilânço ve Kâr ve Zarar Hesabı, Ankara, 1935.

———, *27 Nisan 1936 Tarihinde Toplanacak Hissedarlar Umumî Heyetine 1935 Dördüncü Hesap Senesi Hakkında İdare Meclisi Raporu ve Murakıplar Raporu*, Bilânço ve Kâr ve Zarar Hesabı, Ankara, 1936.

———, *29 Nisan 1937 Tarihinde Toplanacak Hissedarlar Umumî Heyetine 1936 Beşinci Hesap Senesi Hakkında İdare Meclisi Raporu ve Murakıplar Raporu*, Bilânço ve Kâr ve Zarar Hesabı, Ankara, 1937.

———, 28 Nisan 1938 Tarihinde Toplanacak Hissedarlar Umumî Heyetine 1937 Altıncı Hesap Yılı Hakkında İdare Meclisi Raporu ve Murakıplar Raporu, Bilânço ve Kâr ve Zarar Hesabı, Ankara, 1938.

———, 27 Nisan 1939 Tarihinde Toplanacak Hissedarlar Umumî Heyetine 1938 Yedinci Hesap Yılı Hakkında İdare Meclisi Raporu ve Murakıplar Raporu, Bilânço ve Kâr ve Zarar Hesabı, Ankara, 1939.

V. İnternet Tabanlı Kaynaklar

Центральный банк Российской Федерации (Tsentralniy Bank Rossiyskoiy Federaltsii), “История Народный банк РСФСР (İstroriya Narodniy Bank RSFSR)”, https://www.cbr.ru/today/cbrf_itm/nrbank/, (28 Haziran 2018).

Центральный банк Российской Федерации (Tsentralniy Bank Rossiyskoiy Federaltsii), “Государственный банк СССР (Gosudarstvenniy Bank SSSR)”, https://www.cbr.ru/today/cbrf_itm/gbsssr/, (28 Haziran 2018).

"Atatürk Döneminde Bankacılık Sistemine ve Gelişimine Genel Bir Bakış", <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-55/ataturk-doneminde-bankacilik-sistemine-ve-gelisimine-genel-bir-bakis>, (23 Mayıs 2018).

Bekişoğlu, Kırac Ali, “Türkiye’de Krom Madenciligi”, s. 306, <http://www.maden.org.tr/resimler/ekler/68.pdf>. (23 Aralık 2018).

Çelebi, Semra (Der.), “Süreyya İlmen’in Kadıköy’e Yadigârları...”, 02.02.2012, <http://www.gazetekadikoy.com.tr/genel/sureyya-ilmenin-kadikoye-yadigrlarih2115.html>, (14 Aralık 2018).

Garvy, George "The Origins and Evolution of the Soviet Banking System: An Historical Perspective Historical Perspective", *Money, Financial Flows, and Credit in the Soviet Union*, 1977, <http://www.nber.org/books/garv77-1>, (29.05.2018)

Kahan, Arcadius “Continuity in Economic Activity and Policy during the Post-Petrine Period in Russia”, *The Journal of Economic History*, Vol: 25, No: 1 (Mart, 1965), ss. 61-85, <http://www.jstor.org/stable/2116393>, (1 Mayıs 2018).

Siegelbaum, Lewis, “Nepmen”, <http://soviethistory.msu.edu/1924-2/nepmen/>, (27 Eylül 2018).

T.C Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı Hükümeti Arasında Mün'akit Ticaret ve Seyrüsefain Muahedenamesi ve Protokol”, *Uluslararası Antlaşmalar*, <http://ua.mfa.gov.tr/>, s. 505, (23 Haziran 2018).

Timur Valetov, “Households in the Russian Empire: Extended or Nuclear Families?”, *Urban Households in Russia and the Soviet Union, 1900-2000*, 31.03.2003, <http://www.iisg.nl/publications/respap44.pdf>, (10 Mayıs 2018).

Türk Dil Kurumu, (TDK), http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b180cd2921a12.34655103, (6 Temmuz 2018).

“O Günlerden Bugünlere | Türkiye İş Bankası A.Ş.” <https://www.isbank.com.tr/TR/hakkimizda/bizi-taniyin/tarihimiz/o-gunlerden-bugunlere/Sayfalar/o-gunlerden-bugunlere.aspx>. (27 Mayıs 2018).

Özkaya, Yücel, “Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın 1927 İstanbul ve Sonraki Gezileri”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 14, 1994, s. 194.

ÖZ GEÇMİŞ

Hıdır BOZKURT, 1 Ocak 1992 yılında Malatya’da doğdu. İlköğretimini Kozluca İlköğretim Okulu ve Alparslan İlköğretim Okulu’nda, ortaöğrenimini ise Gazi Anadolu Lisesi’nde tamamladı. 2011 yılında Ege Üniversitesi’ne kayıt olan BOZKURT, bir senelik İngilizce hazırlık eğitiminden sonra 2012 yılında Uluslararası İlişkiler lisans eğitimine devam etti. 2016 yılında onur öğrencisi olarak mezun oldu. Lisans eğitimi sırasında, öğrenci değişim programı ile 2015 yılında Southern Federal University (Rusya Federasyonu/ Rostov-na Donu)’ de bir dönemlik eğitim almaya hak kazandı. Rusya’da bulunduğu süre boyunca Rusça dersleri aldı. 2016 yılında lisans eğitimini tamamladığı Ege Üniversitesi’nde, bu kez Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler bölümünde yüksek lisans eğitimine başladı.